

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Державний вищий навчальний заклад
«КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ВАДИМА ГЕТЬМАНА»

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Заснований 2012 р.

Видається 2 рази на рік

№ 1 (3)

Серія «Історичні науки»

Київ 2015

Засновник та видавець
Державний вищий навчальний заклад
«Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

Свідоцтво про реєстрацію: КВ № 19691-9491Р від 04.12.2012
Зареєстровано в Міністерстві юстиції України

Адреса редакційної колегії
03680, м. Київ, просп. Перемоги, 54/1,
ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»
Тел. 205-54-86

Рекомендовано до друку Вченою радою КНЕУ
Протокол № 12 від 24 червня 2015 р.

Метою видання є ознайомлення наукової громадськості та суспільства в цілому із новітніми науковими дослідженнями в галузі історії, політології, інших соціальних наук. Видання є некомерційним і розраховане на широке коло читачів – науковців, педагогів, студентів, громадсько-політичних діячів, усіх, хто цікавиться історією, міжнародними відносинами і громадсько-політичним життям України.

Голова редакційної колегії **Дудко І. Д.**, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політичної історії, директор Інституту історії українського суспільства ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»;

Заступники голови редакційної колегії: **Смолянюк В. Ф.**, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри політології і соціології ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»; **Зайцева З. І.**, доктор історичних наук, професор кафедри політичної історії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»;

відповідальні секретарі: **Сацький П. В.**, кандидат історичних наук, доцент кафедри політичної історії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»;

Назарчук О. М., кандидат історичних наук, доцент кафедри політичної історії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

Усі права застережені. У разі використання матеріалів видання
посилання на науковий збірник обов'язкове

Редактор *Ю. Пригорницький*
Художник обкладинки *Т. Зябліцева*
Коректор *І. Савлук*
Верстка *А. Кунденко*

Підп. до друку 12.12.15. Формат 70×100/16. Папір офсет. № 1.
Гарнітура Тип Таймс. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 10,32.
Обл.-вид. арк. 13,65. Наклад 100 пр. Зам. 15-5093.

Державний вищий навчальний заклад
«Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»
03680, м. Київ, проспект Перемоги, 54/1

Тел./факс (044) 537-61-41; тел. (044) 537-61-44
E-mail: publish@kneu.kiev.ua

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ: ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Зайцева З. І.,	доктор історичних наук, професор кафедри політичної історії, ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»;
Студінський В. А.,	доктор історичних наук, професор кафедри політичної економії обліково-економічних факультетів, ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»;
Чуткий А.І.,	доктор історичних наук, доцент кафедри історії та теорії господарства ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»;
Кудряченко А. І.,	доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, директор ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»;
Шевчук Н.О.,	доктор історичних наук, професор кафедри гуманітарних дисциплін, Національна академія внутрішніх справ України
Яковенко Н. Л.,	доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних організацій і дипломатичної служби Інституту міжнародних відносин, Київський національний університет імені Тараса Шевченка;
Темірова Н. Р.,	доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історіографії, джерелознавства, археології та методики викладання історії, Донецький національний університет;
Сінкевич Є. Г.,	доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики, Чорноморський державний університет імені Петра Могили;
Алексієвець Л. М.,	доктор історичних наук, професор кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка;
Смолінський А.,	доктор габілітований з історичних наук, Інститут військової історії, Університет імені М. Коперника в Торуні (Польща).

ЗМІСТ

Бульвінський А. Г. Дискурс Сибірського сепаратизму у контексті проблем модернізації. Частина 1. Сибірське обласництво: др. пол. XIX – початок XX ст.	5
Бульвінський А. Г. Дискурс Сибірського сепаратизму у контексті проблем модернізації. Частина 2. Тенденції сепаратизму сучасного Сибіру: від радянських до пострадянських часів	13
Дудко І. Д. До питання про національні тенденції політичного відродження України періоду перебудови.	23
Клименко Н. П. Координаційна та культурно-просвітня робота Івана Крип'якевича в Крайовому Комітеті військових могил: маловідомі сторінки	31
Могильний Л. П. Українське питання: еволюція поглядів С. Єфремова	38
Ніколаєва Т. М. Релігійний вплив на суспільну ідеологію та меценатство в Підросійській Україні.	45
Обметко О. М. Роль земств у сфері охорони здоров'я населення українських губерній в останній чверті XIX ст.	55
Сацький П. В. Принципи організації та здійснення правоохоронної діяльності в державах тюрків раннього середньовіччя	63
Сухобокова О. О. Українська діаспора як чинник підтримки України США і Канадою в умовах російської агресії у 2014 р.	69
Терещенко Н. В. Особливості трудового менталітету української нації	76
Фігурний Ю. С. Українські державницькі процеси в другій половині XVIII століття (до питання про козачі військові формування).	83
Шульженко Ф. П. Конституційні та адміністративно-правові питання становлення громадянського суспільства в Україні: історія і сучасність	94
Глазов Д. В. Британська модель мультикультуралізму: успіхи та прорахунки.	100
Кабанець Р. Ю. Військове найманство Візантійської імперії: традиції і специфічна роль Київської Русі.	107
Топчій О. С. Вчительство як інструмент антирелігійної пропаганди в сільській школі 1920–1930-х років (на прикладі Чернігівщини)	114
Хан Є. В. Академічна мобільність як важлива складова інтеграції вищої освіти Російської Федерації до Європейського освітнього простору (2003-2010 роки).	121

Бульвінський А. Г. *

кандидат історичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник,
Інститут всесвітньої історії НАН України
Київ, Україна. konotop2@gmail.com

ДИСКУРС СИБІРСЬКОГО СЕПАРАТИЗМУ У КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Частина 1. Сибірське обласництво: др. пол. XIX — початок XX ст.

Анотація. Розглядаються питання ідейних й організаційних витоків сепаратистських тенденцій Сибіру др. пол. XIX — початку XX ст., які набули характеру обласництва. В полі зору — передумови обласництва як течії, зумовленої колоніальним статусом Сибіру в умовах Росії, особливості розвитку обласницького руху, спрямованого на модернізаційні процеси в краї. Стаття спрямована на визначення політичних поглядів лідерів обласництва, аналіз процесів його інституціалізації, тенденцій становлення та причин ліквідації на етапі громадянської війни в Росії.

Ключові слова: Сибір, сибірський сепаратизм, обласництво, модернізація.

Аннотация. Рассматриваются вопросы идейных и организационных истоков сепаратистских тенденций Сибири во 2-й пол. XIX — в начале XX ст., которые приобрели характер областничества. В поле зрения — предпосылки областничества как течения, обусловленного колониальным статусом Сибири в условиях России, особенности развития областнического движения, ориентированного на модернизационные процессы в крае. Статья направлена на определение политических взглядов лидеров областничества, анализ процессов его институционализации, тенденций становления и причин ликвидации на этапе гражданской войны в России.

Ключевые слова: Сибирь, сибирский сепаратизм, областничество, модернизация.

Abstract. Questions of ideological and organizational background of separatist tendencies of Siberia during the second part of the XIX — beginning of the XX in the form of oblasnytsvo (movement for autonomy or some form of independent status of Siberia as oblast) are analyzed. There are under discussion prerequisites of oblasnytsvo as a trend, provoked by colonial geographical, political, socio-economic status of Siberia within Russia; peculiarities of development of oblasnytsvo as movement, oriented at modernization processes in kraj. The article is dealt with revealing political positions of the leaders of oblasnytsvo (G. Potanin, M. Yadrintsev, A. Shchapov), their views upon Siberia as a territory with specific features (in geographical, historical, ethnographical, and psychological dimensions) as a platform for independent development. There are under discussion analyses of the process of institutionalization of oblasnytsvo movement during the revolutions of 1905-1907 and 1917 years, activity of oblasnytsvo movement representative organs, tendencies of their official registration and motives of decline during the civil war in Russia.

Key words: Siberia, Siberian separatism, regionalism, modernization.

Постановка проблеми. Для сучасної України вкрай важливо розуміти чинники, які можуть суттєво впливати на розвиток Російської держави та підштовхнути її до модернізації у західному, а не імперському розумінні цього поняття. Одним із таких потенційних факторів є, на нашу думку, фактор сибірського сепаратизму, який має свої історичні та ідеологічні корені та виявляє на сьогодні певні тенденції розвитку. Осмислення традицій сибірського сепаратизму від історичних періодів зародження і розвитку має наукове і практичне значення погляду сутнісних моментів і можливих напрямів цього явища на сучасному етапі.

* Bulvinskiy A. G., Ph.D. in history, docent, senior research fellow, institute of world history under the national academy of sciences of Ukraine. Kyiv, Ukraine. konotop2@gmail.com

Discourse of the siberian separatism in the context of modernization issues. Part 1. Siberian oblasnytsvo: second part of the XIX — beginning of the XX centuries

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Першими проблему регіонального сибірського сепаратизму підняли у своїх роботах сибірські обласники XIX ст. Г. Потанін, М. Ядринцев, А. Шапов та інші. У радянській та сучасній російській історіографії проблему сибірського обласництва розробляли М. Шиловський, А. Зайнутдінов, А. Сушко, Н. Серебренніков, А. Малінов, С. Селіванов, А. Головінов, Е. Вержбицька та інші. Проблема сибірської ідентичності у своїх роботах аналізували А. Бороноев, Н. Сверкунова, А. Анісімова, О. Ечевська, М. Жигунова. Втім зазначені джерела представляють російську історіографію, тоді як в українській історичній науці тема не знайшла наукового відображення. Узагальнення існуючого історичного матеріалу, а також його подальше осмислення надає більш детальне уявлення про сибірський сепаратизм як з погляду на передумови його зародження, так і тенденцій сучасного розвитку.

Метою статті є з'ясування історичних та ідеологічних витоків явища сибірського сепаратизму, особливостей його інституціоналізації та розвитку в др. пол. XIX — початку XX стст. як традиції виявлення в наступні історичні періоди.

Основні результати дослідження. Відносини Сибіру, територіально значно віддаленого від європейських районів Росії, з центром Російської держави завжди мали особливий характер. З часів початку освоєння Сибіру і до XIX ст. Росія розглядала його як свою економічну колонію, східний рубіж оборони та місце заселення. Ці території тривалий час були слабо інтегровані в економічний, політичний, культурний та правовий простір Росії. Одразу після приєднання і до 1599 р. Сибіром керував Посольський приказ, з 1615 по 1763 рр. — окремий Сибірський приказ. У 1764—1782 рр. Сибір офіційно іменувався Сибірським царством, у якому ходили власні гроші — сибірська монета.

В російській історії сепаратистські прояви з боку територіально відособлених частин російського етносу найчастіше мали в своїй основі невдоволення відсутністю реформ та бажання модернізації суспільно-політичного та економічного життя. Яскравим прикладом подібної тенденції є феномен сибірського регіонального сепаратизму, відомого у XIX — на початку XX ст. під назвою сибірське обласництво.

Цей суспільно-політичний рух було започатковано у Санкт-Петербурзі, де у 1860—1863 рр. діяв неформальний земляцький «Сибірський гурток» на чолі з Г. Потаніним та М. Ядринцевим у складі до 20 осіб. Саме на засіданнях цього гуртка було визначено коло питань, яке заклало основу обласницького руху: колоніальне становище Сибіру у складі Росії та шляхи його зміни [1, с.62–63].

Вихід сибірського обласницького руху на загальноросійську суспільну арену засвідчила поява у 1863—1865 рр. відозв «Сибірським патріотам» та «Патріотам Сибіру» [2–3]. Зокрема, у відозві «Патріотам Сибіру» говорилося: «Протягом майже трьох століть до того Сибіру посилались воєводи і губернатори, які за своїми уподобаннями керуючи ним, оббирали і грабували, катували і мучили, вішали і вбивали нещасний народ наш. Інтереси Сибіру ніколи не з'єднуються з інтересами Росії... обов'язки патріотів Сибіру — прагнути всіма силами до надання народу якнайшвидшого звільнення» [4, с.92–95].

Пізніше, під час слідства у «справі про відділення Сибіру від Росії і створення республіки, подібної Сполученим Штатам» Г. Потанін говорив: «За відсутності можливості брати участь в управлінні своєю долею... сибірським патріотам залишався єдиний вихід підтримувати у своїх грудях полум'я любові до батьківщини ідеєю про майбутню славу Сибіру і жити у світі мрії про сепаратизм». Зміст місцевого сепаратизму Потанін розумів у свободі місцево-патріотичної діяльності і наданні Сибіру загального і єдиного для всієї провінції самоврядування, якому необхідно доручити нагляд за експлуатацією мінеральних багатств сибірського ґрунту [4, с.222–223].

Найбільш відомими сибірськими обласниками того часу були Г. Потанін, М. Ядринцев, С. Попов, С. Шашков, А. Шапов, Н. Щукін, Ф. Зімін, А. Шайтанов

та інші. По справі щодо сибірського сепаратизму у 1865—1868 рр. було арештовано 59 чол. — Г. Потанін, М. Ядринцев, С. Шашков й інші; загалом 20 осіб були засуджені та до 1873/1874 рр. перебували в ув'язненні чи на засланні.

Цікаво, що у цей же час на засіданні політико-економічного комітету Російського географічного товариства (весна 1861 р.), обговорюючи перспективи розвитку Росії, академіки зійшлися на думці щодо неминучості відділення Сибіру від Росії як колонії від метрополії [5, с.54]. У наступні роки у Росії виходив ряд газет, які пропагували сибірську обласницьку ідеологію, це зокрема газети «Сибір» (1875—1887, Томськ), «Сибірська газета» (1881—1888, Томськ), «Східний огляд» (1882—1906, Санкт-Петербург), «Сибірський збірник» (1886—1905, Санкт-Петербург, Іркутськ).

Становлення руху сибірських обласників відбувалося на основі сибірського патріотизму, невдоволення політикою Росії щодо Сибіру, усвідомлення колоніального становища Сибіру у складі Російської імперії, наявності близького прикладу Америки як успішної колонії, яка звільнилася.

Як підкреслює у своїй роботі О. Малінов, «у прилученні до європейської культури і знайомстві з європейською наукою, літературою і філософією обласники бачили головний спосіб духовного розвитку народу. Європа, а на ранній стадії становлення обласницької ідеології й Америка, були для обласників орієнтиром цивілізаційного розвитку» [6, с.49]. Під час слідства в Омську у 1865 р. Потанін прямо заявив, що думка про відділення Сибіру виникала у нього по аналогії з історією англійських, французьких та іспанських колоній в Америці [4, с.171].

В основі руху сибірських обласників лежали ідеї самоврядування, демократичної виборності органів державної влади, незалежності їх від бюрократії, свободи слова, думки, віросповідання, вимоги відкрити сибірський університет для виховання місцевої інтелігенції, дотримання прав малих народів, пришвидшеного індустріального розвитку, небажання залишатися зоною збуту неякісних товарів, вироблених в європейській частині Росії, та водночас джерелом постачання сировини тощо.

Концептуально ці ідеї є близькими до європейських ліберальних підходів, а тому реалізовувати їх на практиці в умовах імперської Росії можна було лише за умови здійснення глибокої модернізації країни. На думку російського дослідника А. Е. Зайнутдінова, «програма сибірського обласництва була версією народницького проекту модернізації російського суспільства, у якій був запропонований варіант наздоганяючої модернізації Сибіру» [7, с.9].

З 1890-х рр. і до 1918 р. основні акценти у програмі сибірських автономістів-обласників змістились на питання економічного розвитку Сибіру, колоніального статусу Сибіру, федеративного устрою, сибірської автономії. Зокрема, погляди М. Ядринцева ще більш радикалізувались і були представлені у відомій фундаментальній книзі «Сибір як колонія» (1882) [8].

Позиція ж Г. Потаніна трансформувалась у бік обґрунтування сибірського регіоналізму («Обласницька тенденція в Сибіру», 1907 [9]). Він підкреслював: «Сибір занадто великий придаток до території Європейської Росії; російські люди, які живуть на цьому придатку, не можуть не відчувати, що вони живуть в особливих умовах. У території Сибіру... все таки свій фізичний організм, і люди, які живуть в залежності від цього організму, повинні відчувати солідарність між собою і водночас відчувати, що ця солідарність пов'язує їх між собою міцніше, ніж із жителями інших областей імперії» [10, с.261–262].

Іншими відомими сибірськими автономістами того часу були П. Головачев, І. Серебренніков, В. Анучин, Н. Новомбергський, Г. Жернавкін та інші. Так, зокрема, Г. Жернавкін у роботі «Сибір і уряд» (1907) оцінював відносини Сибіру та Європейської Росії як колоніальні, засуджував чиновницьку сваволю в регіоні, наголошував на сповільнених темпах розвитку регіону [11, с.123].

Також саме обласники XIX ст. почали трактувати сибіряків як окремий етнокультурний тип населення. Так, у статті 1865 р. «Етнологічні особливості Сибір-

ського населення» М. Ядринцевим була обґрунтована думка про те, що нащадки росіян у Сибіру, змішуючись із місцевим населенням під впливом природно-географічних факторів, переродились на окремий, відмінний від росіян тип сибіряка [12]. Аналогічних поглядів дотримувався й сибірський публіцист А. Шапов, який у 1872 р. писав, що «в Сибіру, внаслідок схрещування слов'яно-руського племені й інших різноплемянних вихідців із Росії з сибірсько-азіатськими племенами, поволі складається своєрідна однорідна маса населення, яка не утримує однією мірою ознак ні суто слов'яно-руської раси, ні суто азіатських племен» [13, с.129].

Розвиваючи обґрунтування цієї думки, Г. Потанін вже на початку ХХ ст. чітко зазначав: «Обласне самоврядування передбачає область; в області є населення, воно пробудилось і починає усвідомлювати свої інтереси, загальні у межах області; ця самосвідомість поширюється лише до меж області і за її межі не виходить» [14, с.252]. «У кліматі Сибіру міцна основа обособлення Сибірського населення, як у фізичному, так і в духовному відношенні... Клімат — найупертіший, найзакостеніліший сепаратист, і нічого не завадить йому, всупереч шовіністичним, обрусительським і т.п. бажанням утворити расу» [10, с. 266–267].

Як зазначає А. Головінов, перші сибірські обласники водночас були і виразниками сибірської регіональної ідентичності, і тими, хто заклав її теоретико-ідеологічний фундамент [15, с.157]. На думку А. Зайнутдінова, виникнення сибірського обласництва стало наслідком посилення процесів самоідентифікації населення Сибіру й оформлення сибірської регіональної ідентичності [7, с. 9].

Нового подиху тема сибірського сепаратизму набула під впливом революційних подій 1905 р. в Росії. Ініціаторами її актуалізації стали іркутський підприємець В. Сукачев, який у 1885—1897 рр. очолював Иркутську міську думу, та історик П. Головачев. Вони у 1905 р. заснували журнал під назвою «Сибірські питання», ніби підкреслюючи, що Сибір є самостійною областю, яка має власні інтереси [16, с.138]. У журналі був опублікований «Проект основних начал положення про земські установи в Сибіру», розроблений у Томську сибірськими обласниками та членами юридичного товариства при Томському університеті (Г. Потанін, П. Вологодський, М. Вознесенський та ін.). Згідно з проектом, волосні, повітові і губернські збори повинна була об'єднати обласна сибірська дума як вищий земський орган Тобольської, Томської, Єнісейської, Иркутської губ., Якутської і Забайкальської обл. та Степового і Приамурського генерал-губернаторств. Обласне земство наділялось широкими повноваженнями — розпоряджатись усіма землями регіону, керувати шляхами сполучень та громадською безпекою, видавати обов'язкові для місцевих жителів постанови [17].

У травні 1905 р. у Томську на засіданні об'єднаної ради громадських організацій з метою просування справи надання Сибіру автономії було засновано Сибірський обласний союз. У серпні 1905 р. на базі «Основних начал положення про земські установи в Сибіру» було ухвалено «Основні положення Сибірського обласного союзу», які виражали автономістичні погляди власне обласників на чолі з Г. Потаніним, лібералів та есерів [18, с.123–124].

У II Державній думі (1907) депутати-сибіряки об'єднались у «Сибірську парламентську групу», яка займала опозиційну щодо уряду позицію, піднімала питання створення загальносибірської обласної думи, яка б опікувалася сибірськими проблемами [19].

На думку С. Селіверстова, під час дискусій 1905—1907 рр. ідеї сибірського сепаратизму еволюціонували в легальне питання про автономію і місцеве самоврядування Сибіру на чолі з представницьким органом — обласною думою [20, с.110]. Причому у міжреволюційний період більшість сибірських обласників дійшли думки, що навіть введення у Сибіру земського самоуправління не зможе подолати колоніальне становище окраїни, тому все більше йшлося про сибірську автономію.

Лютнева та Жовтнева революції 1917 р. у Росії дали новий поштовх процесам суверенізації в Сибіру, оскільки розглядалися різними групами обласників або як частина загальноросійського модернізаційного процесу, або як можливість здійснити самостійну модернізацію краю.

Один із найбільш радикальних проектів переформатування існуючого державного устрою Сибіру після Лютневої революції 1917 р. запропонував Г. Жернавкін. Взявши за зразок державний устрій США, а поняття правової держави й верховенства закону як орієнтири для розвитку Сибіру, він у своїй статті «Сибірська обласна федерація» представив проект сибірського самоврядування, побудованого на принципах федерації, а не земства. Проект передбачав створення Сибірського Союзу Вільних Штатів у складі Росії, обрання обласної думи, ухвалення конституції автономної сибірської федерації [21].

Томське губернське народне зібрання, яке обговорювало різні проекти майбутнього устрою краю, у травні 1917 р. ухвалило резолюцію «По обласному самоврядуванню», у якій йшлося про автономію Сибіру. Аналогічні ухвали були прийняті в Іркутську, Омську та інших сибірських містах. У червні 1917 р. народні збори ухвалили рішення про перетворення Сибіру на автономну державу та створення сполучених штатів Сибіру, у яких верховна влада належала б Сибірській думі [16, с.141].

У жовтні 1917 р. у Томську відбувся Сибірський обласний з'їзд, який оголосив себе найвищим законодавчим органом регіону і фактично розпочав організацію сибірської державності. Ухвалене з'їздом «Положення про обласний устрій Сибіру» повинно було стати основою конституції автономної Сибірської республіки.

У сибірській періодиці почали з'являтися статті з вимогами створити свою сибірську державність. Так, наприклад, газета «Сибіряк і селянин» за 30.11.1917 р. у статті «Сибір і поточний момент» закликала «відмовитися від узгодженості інтересів Сибіру з інтересами європейської Росії, проголосивши грізне гасло «Сибір для сибіряків» і заснувати власну самостійну Сибірську республіку» [22, с.177].

У зв'язку із вищенаведеним у нас є всі підстави говорити, що восени 1917 р. сибірський культурний сепаратизм еволюціонував у сепаратизм політичний. У грудні 1917 р. на надзвичайному з'їзді у Томську було ухвалене політичне рішення про проголошення автономії краю та утворення сибірської державної влади. Зокрема, було скликано Сибірську обласну думу і утворено тимчасовий сибірський уряд — Обласну раду [22, с.177].

27.01 (09.02) 1918 р. у Томську було створено Сибірський Тимчасовий уряд, який 04.07.1918 р. в Омську ухвалив Декларацію про державну самостійність Сибіру [23]. В основі цих рішень лежав сибірський патріотизм, сибірська ідентичність та небажання підкорятися владі більшовиків. Улітку 1918 р. під керівництвом полковника О. Гришина-Алмазова була створена Сибірська армія, яка очистила Сибір від більшовиків до Уралу.

Ці сепаратистські політичні процеси йшли паралельно з процесами зміцнення сибірської ідентичності. Так, вже у квітні 1917 р., під час виборів до Ново-Миколаївського (зараз Новосибірськ) міського зібрання місцеві обласники активно пропагували гасло «Сибір — для сибіряків». Тоді вже існувала невелика група населення, яка прямо ідентифікувала свою національність як «сибіряки». Так, за даними О. Сушка у делегатських карточках надзвичайного з'їзду у Томську соціал-демократ В. Писарев у графі національності написав «сибіряк», а есер Д. Портягін — «сибіряк-росіянин». У карточках депутатів Сибірської обласної думи також була присутня національність «сибіряк» [22, с.175].

Загалом варто відзначити, що громадянський націоналізм сибірських обласників орієнтувався на виборення політичної автономії з перспективою створення незалежної сибірської держави на основі чіткого відмежування сибіряків від росіян та утвердженні окремої сибірської ідентичності.

Проте поява у 1918 р. у Сибіру значної кількості біженців-росіян з європейської частини та білогвардійських військових частин, в основі ідеології яких лежав

принцип «єдиної і неподільної Росії», змінила суспільну атмосферу та політичну ситуацію у Сибіру.

Коли перед прихильниками регіональної автономії Сибіру постала дилема, чи підтримати Сибірський Тимчасовий уряд А. Колчака, який сповідував принципи єдиної і неподільної Росії, чи більшовиків, більшість сибірських автономістів підтримала білогвардійський уряд. 03.11.1918 р. Декларація була відмінена і Сибірська обласна дума ухвалила рішення про саморозпуск, підтримавши режим А. Колчака [24, с.15–16]. З цього часу рух сибірських автономістів як політична течія припинив своє існування, окресливши, втім певні традиції, що виявляли себе відповідно особливостям часу в радянський і пострадянський періоди.

Висновки. Ідеї сибірського сепаратизму мають глибокі історичні корені. Формування обласницької ідеології у другій половині XIX ст. було результатом свідомих зусиль частини сибірської інтелігенції, спрямованих на укорінення і теоретичне обґрунтування окремої сибірської ідентичності. Ідеологи сибірського сепаратизму у своїх побудовах виступали виразниками регіональної ідентичності, носії якої почали усвідомлювати особливі сибірські інтереси. Ключовим соціально-економічним фактором появи явища сибірського сепаратизму у XIX ст. стало усвідомлення місцевими інтелектуалами колоніального статусу Сибіру у межах Російської імперії, за умови збереження якого перспектив на розвиток та модернізацію регіон не мав. Ідеологічні засади обласників стали основою інституалізації руху, представники і лідери якого прагнули реалізувати ідею відокремлення Сибіру від Росії і утворення окремого державного утворення на практиці. Незавершеність організаційного оформлення обласників, недостатній рівень суспільної підтримки руху, а також несприятливі історичні умови не забезпечили реалізацію задумів обласників у перших десятиліттях XX ст., втім, заклали традиції автономізму, які так чи інакше виявляли себе протягом наступного (радянського) періоду, виявивши тенденцію сепаратизму як явище у пострадянській Росії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шиловский М. В. Сибирские областники в общественно-политическом движении в конце 50-х–60-х годов XIX века / М. В. Шиловский, Л. М. Горюшкин. — Новосибирск : Изд-во Новосибирского университета, 1989. — 144 с.
2. Шиловский М. В. Об авторстве и времени написания прокламаций «Сибирским патриотам» и «Патриотам Сибири» / М.В.Шиловский // Социально-экономические отношения и классовая борьба в Сибири дооктябрьского периода / отв. ред. Л. М. Горюшкин. — Новосибирск : Наука, 1987. — С. 98—110.
3. Серебренников Н. В. Проблема авторства и датировки воззваний об отделении Сибири от России / Н. В. Серебренников // Вестник Томского государственного университета. — 2003. — № 276. — С.176—179.
4. Дело об отделении Сибири от России / публ. А. Т. Топчия, Р. А. Топчия; сост. Н. В. Серебренников. — Томск : Изд. Томского университета, 2002. — 387 с.
5. Ламин В. А. Лики Сибири — давние и близкие / В. А. Ламин // Имиджи Сибири : сборник / под науч. ред. В. И. Супруна. — Новосибирск : Фонд социо-прогност. исслед. «Тренды», 2008. — С.44—66.
6. Малинов А. В. Областничество в истории русской мысли / А. В. Малинов // Журнал социологии и социальной антропологии. — 2013. — Т. 16. — № 1. — С.41—52.
7. Зайнутдинов А. Э. Сибирское областничество: историко-социологический анализ : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. социолог. наук : 22.00.01 / А. Э. Зайнутдинов. — СПб., 2012. — 21 с.
8. Ядринцев Н. М. Сибирь как колония в географическом, этнографическом и историческом отношении / Н. М. Ядринцев. — СПб.: Типография И. Н. Скороходова, 1892. — 750 с.
9. Потанин Г. Н. Областническая тенденция в Сибири / Г. Н. Потанин. — Томск : Паровая типолитография Сиб. т-ва печат. дела, 1907. — 64 с.
10. Потанин Г. Н. Нужды Сибири / Г. Н. Потанин // Сибирь: ее современное состояние и ее нужды: сборник статей / под ред. И. С. Мельника. — СПб. : Издание А. Ф. Девриена, 1908. — С. 260—294.

11. Вержбицкая Е. Ю. Перспективы политического развития Сибири в трудах представителя позднего областничества Г. И. Жернавкина / Е. Ю. Вержбицкая // Вестник Томского государственного педагогического университета. Серия: Гуманитарные науки. — 2007. — Вып. 3 (66). — С. 122—125.
12. Ядринцев Н. М. Этнологические особенности сибирского населения / Н. М. Ядринцев // Томские губернские ведомости, неофициальная часть. — 1865. — 23 апреля (№ 15); 7 мая (№ 16); 14 мая (№ 17/18).
13. Шапов А. П. Историко-географические и этнологические заметки о сибирском населении / А. П. Шапов // Собрание сочинений. Дополнительный том к изданию 1905—1908 гг. — Иркутск : Восточносибирское обл. изд-во, 1937. — С. 83—173.
14. Потанин Г. Н. Быть или не быть сибирскому областничеству // Потанин Г. Н. Избранные сочинения: в 3 т. — Павлодар : ТОО НПФ «ЭКО», 2005. — Т. 2. — 533 с.
15. Головинов А. В. По поводу идеологической природы областничества: опыт политического осмысления / А. В. Головинов // Вестник Томского государственного университета. Философия. Социология. Политология. — 2013. — № 3 (23). — С. 154—161.
16. Шевцов В. В. Вопрос о самоуправлении Сибири в период революции 1905—1907 гг. / В. В. Шевцов // Вестник Томского государственного университета. — 2012. — № 4 (20). — С. 138—142.
17. Проект основных начал «Положения о сибирских земских учреждениях в Сибири» // Сибирские вопросы. Периодический сборник, издаваемый В. П. Сукачевым. — 1905. — № 1. — С. 310—316.
18. Шиловский М. В. Оформление программы сибирских областников в период революции 1905—1907 гг. / М. В. Шиловский // Революционное и общественное движение в Сибири в конце XIX — начале XX вв. — Новосибирск: Наука, Сибирское отделение, 1988. — С. 119—132.
19. Барсуков В. Л. Сибирские депутаты Государственной думы о месте Сибири в Российском государстве / В. Л. Барсуков // Из прошлого Сибири: Межвузовский сборник научных трудов / под ред. Е. Э. Казакова. — Новосибирск: НГУ, 1996. — Вып. 2. — Ч. 2. — С. 11—20.
20. Селиверстов С. В. Г. Н. Потанин: сибирское областничество между западничеством и евразийством (вторая половина XIX — начало XX в.) / С. В. Селиверстов // Вестник Томского государственного университета. — 2007. — № 300-1. — С. 107—115.
21. Жернавкин Г. И. Сибирская областная федерация / Г. И. Жернавкин // Сибирские записки. — 1917. — № 4—5.
22. Сушко А. В. Сибирский национализм и борьба за власть в крае (март 1917 — ноябрь 1918 г.) / А. В. Сушко // Вестник Томского государственного университета. — 2009. — № 323. — С. 174—179.
23. Декларация Временного Сибирского Правительства о государственной самостоятельности Сибири, 04.07.1918 — Режим доступа: http://scepsis.net/library/id_2874.html
24. Шиловский М. В. Хроника областного движения в Сибири (1852—1919) / М. В. Шиловский // Материалы к хронике общественного движения в Сибири в 1895—1917 гг. / Отв. ред. В. П. Зиновьев — Томск: Изд. Томского университета, 1994. — Вып. 1. — С. 6—16.

REFERENCES

1. Shilovskii, M. V., & Goriushkin, L. M. (1989). *Siberian oblastniki in the socio-political movement at the end of 50-s — 60-s years of the XIX century*. Novosibirsk: Publishing house of Novosibirsk University (in Rus.).
2. Shilovskii, M. V. (1987). About authorship and time of writing proclamations «To Siberian patriots» and «To Patriots of Siberia». In L. M. Goriushkin (Ed.), *Socio-economic relations and class struggle in Siberia in pre-October period* (pp. 98—110). Novosibirsk: Nauka (in Rus.).
3. Serebrennikov, N. V. (2003.). The problem of authorship and date of appeals about separation of Siberia from Russia. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta (Tomsk State University Bulletin)*, 276, 176—179 (in Rus.).
4. Serebrennikov, N.V. (Ed.). (2002). *Affair about separation of Siberia from Russia*. Publication of Topchii, A. T., & Topchii, R.A. Tomsk: Edition of Tomsk University (in Rus.).
5. Lamin, V. A. (2008). Images of Siberia — old and intimate. In V. I. Suprun (Ed.), *Images of Siberia: collection* (pp. 44—66). Novosibirsk: Trendy (in Rus.).

6. Malinov, A. V. (2013). Oblastnichestvo (regionalism) in the history of Russian thought. *Zhurnal sotsiologii i sotsialnoi antropologii (The Journal of sociology and social anthropology)*, 16 (1), 41—52 (in Rus.).
7. Zainutdinov, A. E. (2012). *Siberian oblastnichestvo (regionalism): historical and sociological analyses*: essay of the thesis for gaining academic degree of the candidate of sociological sciences. Saint-Petersburg (in Rus.).
8. Yadrintsev, N. M. (1892). *Siberia as a colony in geographical, ethnographical, and historical dimensions*. Saint-Petersburg: Printing House of I. N. Skorohodov (in Rus.).
9. Potanin, G. N. (1907). *Oblast movement (regionalism) tendency in Siberia*. Tomsk: Steam typo-lithography of Siberian association of printing business (in Rus.).
10. Potanin, G. N. (1908). Needs of Siberia. In I. S. Melnik (Ed.), *Siberia: its contemporary status and its needs*: collection of articles (pp. 260—294). Saint-Petersburg: Publication of A. F. Devrien (in Rus.).
11. Verzhbitskaia, E. Yu. (2007). Perspectives of political development of Siberia in the works of the representative of late oblastnichestvo (regionalism) G. I. Zhernavkina. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta (Tomsk State Pedagogical University Bulletin)*, 3 (66), 122—125 (in Rus.).
12. Yadrintsev, N. M. (1865, April 23; May 7; May 14). Ethnological peculiarities of Siberian population. *Tomskie gubernskie vedomosti: neofitsialnaia chast (Tomsk Province Bulletin: nonofficial part)*, 15; 16, 17/18 (in Rus.).
13. Shchapov, A. P. (1937). Historical, geographical and ethnological notes about Siberian population. In A. P. Shchapov. *Collection of works*. Additional volume to the edition of 1905—1908 years (pp. 83—173). (in Rus.).
14. Potanin, G. N. (2005). To be or not to be of Siberian oblastnichestvo (regionalism). In G. N. Potanin. *Selected works*: in 3 volumes (Vol. 2, p. 252). Pavlodar: EKO (in Rus.).
15. Golovinov, A. V. (2013). On the occasion of nature of oblastnichestvo (regionalism): experience of political understanding. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Philology. Sociology. Political Science.*, 3 (23), 154—161 (in Rus.).
16. Shevtsov, V. V. (2012). The question about self-governing of Siberia during the revolution of 1905-1907 years. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. (Tomsk State University Bulletin)*, 4(20), 138—142 (in Rus.).
17. The project of main foundations of the «Theses about Siberian establishments of Zemstva in Siberia» (1905). *Sibirskie voprosy. Periodicheskii sbornik, izdavaemyi V. P. Sukachevym (Siberian questions. Periodical collection, published by V. P. Sukachev)*, 1, 310—316 (in Rus.).
18. Shilovskii, M. V. (1988). Official registration of the program of Siberian oblastniki during the revolution of 1905—1907 years. In L. M. Goriushkin (Ed.), *Revolutionary and social movement in Siberia at the end of the XIX — beginning of the XX centuries* (pp. 119—132, 123—124). Novosibirsk: Nauka, Siberian section (in Rus.).
19. Barsukov, V. L. (1996). Siberian deputies of the State Duma about the place of Siberia in Russian state. In E. E. Kazakov. *From the past of Siberia*: collection of research works (Vol. 2, part 2, pp. 11—20). Novosibirsk: Novosibirsk State University (in Rus.).
20. Seliverstov, S. V. (2007). G. N. Potanin: Siberian oblastnichestvo (regionalism) between Westernism and Eurasianism (second part of the XIX — beginning of the XX centuries). *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. (Tomsk State University Bulletin)*, 300 (1), 107-115 (in Rus.).
21. Zhernavkin, G. I. (1917). Siberian oblast type federation. *Sibirskie zapiski (Siberian notes)*, 4—5 (in Rus.).
22. Sushko, A. V. (2009). Siberian nationalism and struggle for power in the krai (March 1917 — November 1918). *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. (Tomsk State University Bulletin)*, 323, 174—179 (in Rus.).
23. *Declaration of Provisional Siberian Government about state independence of Siberia, 04.07.1918*. Retrieved from http://scepsis.net/library/id_2874.html (in Rus.).
24. Shilovskii, M. V. (1994). The chronics of oblastnichestvo (regionalism) movement in Siberia (1852—1919). In V. P. Zinoviev (Ed.), *Materials to the chronics of social movement in Siberia in 1895—1917 years* (Vol. 1, pp. 6—16). Tomsk: Publishing House of Tomsk University (in Rus.).

Бульвінський А. Г. *

кандидат історичних наук, доцент,

провідний науковий співробітник

Інститут всесвітньої історії НАН України

Київ, Україна. konotop2@gmail.com

ДИСКУРС СИБІРСЬКОГО СЕПАРАТИЗМУ

У КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Частина 2. Тенденції сепаратизму сучасного Сибіру:

від радянських до пострадянських часів

Анотація. Аналізується явище сепаратистського руху сучасного Сибіру, пов'язане із традиціями обласництва др. пол. XIX — початку XX ст. і проявами сепаратизму в краї за радянських часів. В основі розгляду проблеми — витоки сепаратизму, викликані експлуатацією матеріальних і людських ресурсів Сибіру, жорстким підпорядкуванням регіону інтересам центру. Автор аналізує ідейні та організаційні засади сучасних тенденцій сепаратизму Сибіру, наголошує на потребах модернізації краю, прогнозує його політичні перспективи відповідно до курсу Москви щодо регіону.

Ключові слова: Сибір, сибірський сепаратизм, модернізація.

Аннотация. Анализируется явление сепаратистского движения современной Сибири, связанное с традициями областничества вт. пол. XIX — начала XX веков и проявлениями сепаратизма в крае в советский период. В основе рассмотрения проблемы — истоки сепаратизма, вызванные эксплуатацией материальных и людских ресурсов Сибири, жестким подчинением региона интересам центра. Автор анализирует идейные и организационные основы современных тенденций сепаратизма Сибири, акцентирует на потребностях модернизации края, прогнозирует его политические перспективы соответственно курсу Москвы в отношении региона.

Ключевые слова: Сибирь, сибирский сепаратизм, модернизация.

Abstract. It is analysed separatist movement in contemporary Siberia as a phenomenon, closely associated with traditions of *oblasnytsstvo* (movement for autonomy or some form of independent status of Siberia as oblast) of the second part of the XIX — beginning of the XX centuries as well as of manifestation of separatism in krai under soviet times. Among basic problems of discussion are background of separatism, provoked by exploitation of material and human resources of Siberia, by tough subordination of the region to the interests of centre without accounting the needs of the territory. Author discusses ideological and organizational foundations of contemporary tendencies of separatism in Siberia, accentuates the need of modernization of krai, prognoses its political perspectives according to the course of Moscow towards region. It is noted that in practice the modernization course of Siberia is only possible under consolidation of the local population based on the Siberian identity, increased influence of local communities on the redistribution of the Siberian natural resources in the primary interests of the region and Siberian population.

Key words: Siberia, Siberian separatism, modernization.

Постановка проблеми. Сибірський сепаратизм — не провідне, проте помітне явище сучасного суспільно-політичного життя Росії, від орієнтирів якого значною мірою залежить майбутнє не тільки даного краю, а й російської державності взагалі. Так, осмислення проявів сучасного сепаратизму Сибіру, що увібрав традиції обласництва як руху за автономію др. пол. XIX — початку XX ст. і водночас радянського періоду, а також набув нових рис відповідно до тенденцій політичного і соціально-економічного розвитку РФ, має не тільки наукове, а й практичне значення з урахуванням перспектив розвитку не тільки самої Росії, а й України, поєднано із загальноєвропейськими справами взагалі.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Сучасну російську політику щодо Сибіру ґрунтовно аналізують А. Кокошкін, В. Іноземцев, Є. Єрохіна. Певний

^{1*} Bulvinskii A. G., Ph.D. in history, associate professor, senior research fellow, institute of world history of the national academy of sciences of Ukraine. Kyiv, Ukraine. konotop2@gmail.com

Discourse of the siberian separatism in the context of modernization issues. Part 2. Tendencies of separatism of contemporary siberia: from soviet to post-soviet times.

аналіз сучасного сибірського сепаратизму роблять у своїх роботах й Ю. Растов, Д. Щербінін, Е. Крюков. Проблема потенціалу сучасного сибірського сепаратизму дістає відображення в деяких дисертаційних роботах, зокрема, дослідженні Д. Щербініна. Своє бачення майбутнього Сибіру викладають, здебільшого в Інтернеті, і сучасні ідеологи сибірського регіонального сепаратизму Д. Верхотурцев, М. Кулехов, О. Будніков та ін.

Об'єднано накопичений матеріал дає змогу з'ясувати спрямування сепаратистських проявів Сибіру, окреслити можливі наслідки його розвитку з огляду на загальні тенденції регіону та потреби його модернізації.

Метою статті є з'ясування ідейних й організаційних засад сепаратистського руху сучасного Сибіру, визначення його сутнісних моментів відповідно до попередніх традицій та сучасних аспектів реалізації.

Основні результати дослідження. Прояви сепаратизму сучасного Сибіру набувають об'єктивного характеру з урахуванням особливостей розвитку регіону, а також традицій сепаратистського руху в краї — від обласництва др. пол. XIX — початку XX ст. до сепаратистських тенденцій радянських часів. Так, жорсткий ідеологічний і організаційний контроль з боку режиму за радянської доби стримував розвиток сепаратистських проявів у краї, втім, явище усвідомлення окремої сибірської ідентичності не зникло із суспільного життя і в зазначений час. Показово, що у часи Другої світової війни в СРСР поширились такі поняття, як «сибірські дивізії», «сибірський характер», які непрямо визнавали наявність особливої сибірської ідентичності. Унікальний просторовий образ Сибіру, характер, традиції та історична пам'ять людей, які його населяють, ґрунтовно і з великою любов'ю описувались Г. Марковим, К. Седих, В. Распутіним. Саме у так званих сибірських романах та картинах у радянський час дійстали своє віддзеркалення окрема сибірська ідентичність і місцевий патріотизм.

Загалом варто зазначити, що в ідеях сибірського обласництва було два концептуальні підходи. Відповідно до євразійського підходу, Сибір бачився як надзвичайно важливий регіон, який зв'язує російський континентальний простір Євразії. Відповідно до західницького підходу Сибір розглядався як колонія Росії, яка рано чи пізно повинна звільнитися від Росії-метрополії і стати окремою Сибірською державою. Говорячи про сучасний Сибір, можна із впевненістю констатувати, що за чотири століття перебування у складі Російської імперії у краї склалася регіонально-територіальна спільнота — «сибіряки», — яка характеризується своєю субкультурою, ментальністю та ідентичністю і є адаптованою до природних і соціальних умов території.

За даними соціологічного опитування Н. Сверкунової у Східному Сибіру близько 80 % опитаних ідентифікують себе як сибіряки. 77,7 % усіх сибірських жителів стверджують, що таке поняття як «сибірський характер» існує в реальності, а 58,6 % навіть заявили, що саме їм притаманний «сибірський характер» [1—2]. Аналогічні дані отримала й група соціологів під керівництвом М. Жигунової з Омського державного університету, яка протягом 1986—2010 рр. вивчала феномен сибірської ідентичності у різних регіонах краю. Під час досліджень було зафіксовано факт утвердження сибірської ідентичності у жителів Сибіру. Так, якщо у 1986—1988 рр. сибіряками себе називали 15% опитаних, то у 1994 р. — 19 %, 2000 — 32 %, 2005 — 52 %, 2010 — 75 %. Ці дані, на думку М. Жигунової, можуть свідчити про процес переростання топоніму «сибіряк» в етнонім. Також 83 % опитаних підтвердили, що бачать різницю між росіянами Європейської Росії та Сибіру, передусім у контексті самосвідомості, рис характеру та способу життя. Саме тому Сибір сприймається більшістю його жителів як особлива територія з характерними природно-кліматичними умовами, психологічними, історичними та етнокультурними особливостями [3].

За даними соціологічного дослідження, проведеного новосибірськими соціологами А. Анісімовою та О. Єчевською у 2011 р. (Новосибірськ, Омськ, Іркутськ)

актуалізація сибірської самоідентифікації у пострадянський період протестний характер і пов'язана з протиставленням жителів Сибіру та Європейської Росії. В його основі — невдоволення способами освоєння сибірської території федеральним центром [4, с.110], які, принаймні частиною сибіряків, сприймаються як прояв відносини між метрополією та колонією.

За даними Всеросійського перепису населення 2010 р. національність «сибіряк» обрали 4166 осіб [5], що значно менше, ніж фіксує соціологія, але це на два порядки більше, ніж під час попереднього перепису. Ряд сибірських активістів пояснює відносно невисокі цифри маніпуляцією з даними, адже напередодні перепису громадські активісти (О. Коновалов, А. Лоскутов, Г. Андріанов, Д. Верхотуров, К. Еременко та ін.) провели акцію «Ми — сибіряки», закликаючи співвітчизників самовизначатись і записуватися під час перепису сибіряками. [6].

Сприяючи формуванню сибірської національної спільноти, томський блогер-філолог Я. Золотарев у 2005—2007 рр. здійснив спробу кодифікувати сибірську мову на основі традиційних старожильських, поморських, козацьких говорів, українців і тюркізмів у формі писемної літературної мови у своєму блозі на ЖЖ та на сайті «Сибирська вольгота» [7]. У 2006—2007 рр. існував розділ Вікіпедії сибірською мовою, який був закритий через звинувачення у пропаганді сибірського сепаратизму.

Проте, як констатують у своєму дослідженні А. Анісімова та О. Єчевська, нині сибірська ідентичність поки не володіє достатньою консолідуючою силою для об'єднання жителів Сибіру. Солідаризація на основі сибірської ідентичності відбувається у вузьких колах груп громадських та політичних активістів, яка найчастіше набуває форм громадянського, культурного чи політичного протесту (наприклад, мітинги 2006 р. на захист Байкалу). Причиною цього є слабкі горизонтальні зв'язки між ключовими містами та субрегіонами Сибіру, обумовлені духом суперництва та боротьбою за ресурси, а також свідомо закріпленою імперським центром традицією лише вертикальних зв'язків — з Центром.

Водночас на порядку денному залишається проблема інституційних засад сепаратистського руху. У часи соціально-економічної кризи наприкінці існування СРСР, у Сибіру знову відродилися ідеї сибірської самостійності/автономності, почали поширюватися сепаратистські настрої. У 1989 р. у Томську створюється комітет «Сибір», який ставить за мету створення суверенної Конфедерації Сибірських земель із загальними органами управління, внутрішнім ринком і валютою, а у 1990 р. група письменників і активістів формує Партію незалежності Сибіру (існувала до 1993 р.). Її лідер, депутат Томської обласної ради Б. Перов, сформулював основні положення «Декларації сибірської незалежності»: проголошення самостійної Сибірської республіки; заборона іноземної участі в освоєнні природних ресурсів краю; відшкодування Сибіру збитків, завданих «імперією», тощо. Реалізовувати ці ідеї планувалося через скликання Всесибірського з'їзду народних депутатів [8]. У 1993 р. у Тюмені з'являється «Рух Сибір», який також ставив перед собою завдання створення незалежної Сибірської держави або автономії.

На початку 1990-х рр. ідеї сибірського сепаратизму поширювались і в регіональній пресі. Зокрема, 1992 р. у «Сибірській газеті» була опублікована резонансна стаття А. Соболевського «Сибір: біло-зелений варіант», у якій обґрунтовувалась думка, що сибірські надра зможуть працювати в інтересах жителів Сибіру лише у випадку створення незалежної державності. Дещо пізніше до теми сибірського регіонального автономізму підключились і представники місцевої владної номенклатури. У березні 1992 р. у Красноярську відбувся з'їзд народних депутатів Сибіру, який рядом тодішніх коментаторів оцінювався як початок організованої політичної боротьби за суверенізацію Сибіру. У серпні-вересні 1993 р. на сесії Новосибірської облради обговорювалась ідея перетворення Міжрегіональної асоціації «Сибірська угода» на координаційний центр створення Сибірської республіки. 29.09.1993 р. у Новосибірську була скликана нарада представників місцевих,

республіканських, крайових та обласних рад, на якій обговорювалися політичні та економічні заходи для створення Сибірської республіки. Реагуючи на розгортання у Сибіру сепаратистських організаційних заходів, Президент РФ Б. Єльцин у жовтні 1993 р. звільнив з посади натхненника цих процесів, голову адміністрації Новосибірської області, а до того голову обласної ради В. Муху.

У 2006 р. критику на адресу федерального центру на сесії «Сибірської угоди» висловили деякі сибірські лідери. Зокрема, губернатор Томської обл. В. Кресс заявив про «нагальну потребу регіонів Сибірського федерального округу усвідомити свої особливі інтереси і для їх захисту та забезпечення об'єднатися в особливий суб'єкт федерації». А іркутський губернатор А. Тішанін підкреслив, що «всі ми — одна сибірська нація» [9]. У свою чергу, у 2012 р. Голова Законодавчого зібрання Красноярської краю О. Усс прозоро наголосив, що «федеральний центр поки ще може заспокоювати себе тим, що технологічна і фінансова залежність сировинних територій Сибіру не привела до загрози їх державного і політичного віддалення від Росії. Але поступово всередині сибірських територій, що зазнають адміністративного та податкового тиску центру, формується уявлення про федеральну державну політику як про «неоколоніальну». «Сировинні зони» Сибіру змушені будуть захищатися від такого «колоніалізму», шукаючи союзників у цій боротьбі зокрема і в «глобальному світі» [10, с.13].

Сепаратистська тенденція у Сибіру у 1990-х рр. простежувалась і за межами загально сибірського дискурсу. Так, у 1992 р. у Красноярському краї обговорювалась ідея створення Єнісейської республіки, а у липні 1993 р. в Іркутській обл. та Красноярському краї обговорювалась ідея створення Східно-Сибірської республіки. На початку 1990-х рр. про Байкальську республіку говорив тодішній голова Іркутського облвиконкому Ю. Ножиков. Створена у 1990 р. у Владивостоці Далекосхідна республіканська партія висунула вимоги відновлення Далекосхідної республіки, як такої, що була у 1921 р. анексована РРФСР. У 2000 р. губернатор Кемеровської обл. А. Тулеев публічно пропонував зробити Сибір у межах Новосибірської, Томської, Кемеровської обл. та Алтайського краю (фактично Західний Сибір) суб'єктом РФ.

Потужним процес автономізації був і на Уралі. 1993 р. місцева еліта на чолі з губернатором Свердловської обл. Е. Росселем висунула ідею підвищення статусу регіону до республіки. Свердловська обл., як один із регіонів-донорів РФ, прагнула отримати більшу господарську та політичну самостійність. У квітні 1993 р. на місцевому референдумі понад 83 % виборців (явка 67 %) проголосували за «розширення повноважень Свердловської області в соціально-економічній сфері до рівня республіки у складі РФ». 01.07.1993 р. Свердловська облрада проголосила Уральську республіку, а 14.09.1993 р. керівники Свердловської, Челябінської, Пермської, Оренбурзької та Курганської обл. зустрілися в Єкатеринбурзі, де погодили заяву про участь у розробці економічної моделі «Великої Уральської республіки». 27.10.1993 р. Свердловська облрада схвалила Конституцію Уральської республіки, а 08.11.1993 р. призначила на 12.12.1993 р. референдум щодо конституції та виборів губернатора й Законодавчого зібрання Уральської республіки.

Центральній російській владі лише директивними методами вдалося зупинити процес суверенізації зауральських територій. 09.11.1993 р. президент РФ Б. Єльцин розпустив Свердловську облраду, а потім зняв Е. Росселя з посади губернатора. Усі рішення по створенню Уральської республіки були оголошені не чинними. Варто підкреслити, що ідеї Уральської республіки мали значну підтримку у середовищі місцевої еліти, адже після зняття Росселя 50 глав міст та районів області звернулися до Б. Єльцина з проханням відновити його на посаді [11].

У 2003 р. в Єкатеринбурзі був зареєстрований «Уральський Республіканський Рух», який своєю головною метою проголосив «створення Уральської республіки на території нинішньої Свердловської і (в майбутньому) прилеглих областей Уральського регіону» та оголосив про підтримку на майбутніх губернаторських

виборах Е. Росселя. Переобраний у 2003 р. на посаду губернатора Свердловської обл. Россель заявив, що Уральська республіка не ліквідована, оскільки Указом президента не можна відмінити результати референдуму [12]. Сьогодні ці ідеї підтримує група «Уральська республіка» В Контакте.

Поширеність сепаратистських настроїв серед частини сибірської громади 1990-х рр. фіксувалася і соціологами. Так, відповідно до даних соціологічного дослідження, отриманих у червні 1992 р. Центром соціальних досліджень, технологій, інновацій Красноярського університету (СИТИ) у Красноярському краї, з думкою про необхідність перетворення Сибіру на повністю суверенну державу повністю погоджувалося 13 %, частково 15 %, а з думкою про доцільність створення республіки з широкими повноваженнями у рамках РФ погоджувалася більшість: повністю — 32 %, частково — 29 % [13, с.24].

Соціологічне дослідження, проведене соціологами Алтайського державного університету у 2006 р. в регіонах Сибірського федерального округу засвідчило тенденцію зростання популярності ідей сибірського сепаратизму. Загалом у Сибірському федеральному окрузі у 2006 р. вимогу державної суверенізації Сибіру поза рамками РФ підтримувало 6,8 % дорослих сибіряків, а створення автономної Сибірської республіки — 16 % [14, с.15].

Основною причиною відродження цього дискурсу у пострадянський період стало бажання змінити напівколоніальний тип відносин Сибіру з метрополією, зокрема, перейти від політики, орієнтованої на викачування ресурсів з регіону (освоєння Сибіру) до політики, орієнтованої на розвиток регіону з врахуванням інтересів місцевого населення. Так, згідно з соціологічним дослідженням, проведеним у 2010 р. у Східному Сибіру фахівцями відділення соціології Сибірського федерального університету (Красноярськ) 72 % опитаних у Красноярському краї і 62 % у Хакасії тією чи іншою мірою сумніваються в тому, що реформи, які проводяться урядом РФ, враховують інтереси Сибіру. Тому й не дивно, що більшість жителів Красноярського краю (61,2 %) вважають жителів Росії далекими/чужими або ставляться до них байдуже (у Хакасії — 55,8 %) [15].

За даними алтайського соціолога Д. Щербініна, дві групи соціологів (красноярська під керівництвом В. Немировського та алтайська під керівництвом Ю.Растова), які тривалий час вивчали сучасний сибірський сепаратизм, прийшли до висновків що в кінці XX — на початку XXI ст. наявні ознаки зростання сепаратистських настроїв сибіряків, особливо серед інтелігенції, а також серед державних та муніципальних службовців. На думку самого Щербініна існують ознаки переходу сибірського сепаратизму з латентної стадії у фази конфліктної ситуації та інцидентності [14, с. 4–5,8].

У наш час реанімацією ідеології регіонального сибірського сепаратизму займається ряд громадських активістів, організацій та груп. Так, у 1998 р. була створена невелика обласницька організація «Визвольна армія Сибіру» на чолі з М. Кулеховим, І. Подшиваловим та Д. Філіпченком, з 2000 р. — «Обласницька альтернатива Сибіру». У 2006 р. члени ОАС з метою вкорінення на рівні місцевого самоврядування та розширення зв'язків з об'єднаннями громадян, орієнтованих на вирішення сибірських проблем, відновили БНФ.

Програмні положення сучасного сибірського регіонального автономізму були викладені М. Кулеховим у 2006 р. в «Маніфесті обласництва». У ньому зокрема підкреслювалося, що «Сибір — це окрема країна, окрема, відмінна від усіх інших країн і регіонів історія та культура... Можна стверджувати, що в Сибіру склалася або складається особлива сибірська нація, зі своєю культурою... Сибір — країна економічно самодостатня... Проте завжди складалося так, що Сибір був ніби резервуаром, з якого столичні структури черпали ресурси, не особливо замислюючись про країну і людей, які ці ресурси їм дають... Наші національні інтереси зовсім не завжди збігаються з такими ж для Москви... Не те що вирішити, але навіть і усвідомити ці інтереси в «центрі» ніхто не здатний... Наслідком усього перераховано-

го вище є тільки одне: широка автономія Сибіру... з правом і реальними можливостями вирішувати свої повсякденні питання самостійно» [16].

Ідея «Вільного Сибіру» була переосмислена російським публіцистом Д. Верховтуровим у роботі «Ідея сибірської самостійності вчора і сьогодні» (2009), де увага акцентується на необхідності регіональної культурної автономії та обґрунтуванні концепції «сибірської нації» [17, с.294].

У 2010 р. К. Єременко створив сепаратистську інтернет-групу «Сибирское движение». Протягом 2010—2014 р. у ЖЖ існувало співтовариство організацій сибірських націоналістів «Совет сибирского народа», модератором якого був Я. Золотарев. Через внесення співтовариства у Федеральний список екстремістських матеріалів за № 2211 співтовариство було закрито у лютому 2014 р. Блогери А. Лоскутов та Д. Марголін у 2011 р. випустили документальний фільм «Нафта в обмін на нічого», у якому акцентують увагу громадськості на тому, що велика частина федерального бюджету формується за рахунок продажу сибірських ресурсів, але на розвиток сибірських регіонів виділяється тільки незначна частина доходів. Висновок авторів фільму наступний: Сибір міг би і сам розбудовувати свою транспортну інфраструктуру, але метрополія збирає непомірну данину, не залишаючи регіону можливості це робити.

У березні 2012 р. у Новосибірську ініціативна група громадськості у складі Е. Митрофанова, А. Бака'ва, Я. Новоселова, Д. Марголіна та А. Лоскутова ініціювали створення Сибірської національно-культурної автономії. Причиною її створення стало те, що «сьогоднішній стан Сибіру абсолютно не відповідає її гігантському внеску у добробут Росії. Зростаюче невдоволення сибіряків цим фактом вимагає перегляду взаємин «федеральний центр — регіони»... Завдання, які ми перед собою ставимо, полягають у перетворенні Сибіру в найбільш розвинений російський регіон, включаючи подвоєння населення, будівництво швидкісних автомагістралей, формування сучасної міського середовища...»[18].

Реалізуючи курс громадського тиску на владу щодо розширення повноважень Сибіру, у липні 2013 р. члени Громадської палати Новосибірської області Е. Митрофанов та А. Бакаєв звернулися до повноважного представника Президента РФ у Сибірському федеральному окрузі В. Толоконського з проханням «ініціювати на рівні вищого керівництва країни процес об'єднання сибірських регіонів у макрорегіон Сибір з підвищенням податкових, управлінських і законодавчих повноважень суб'єктів федерації». Сибірські автономісти переконані, що вирішення ключових проблем розвитку Сибіру не можливе без суттєвих змін у взаємовідносинах Сибіру та Москви і запуску процесів модернізації Сибіру. Зокрема, у документі наголошувалося, що «максимальна централізація розподілу податкової бази між регіонами і федеральним центром перешкоджає розвитку Сибіру. Частка відррахувань, що віддаються федеральному центру, надвисокі, статті поповнення муніципальних бюджетів скорочуються, а найбільші підприємства сибірських регіонів реєструються в Москві і Санкт-Петербурзі. Наприклад, в одній лише Томській області в 2012 р. з 130 млрд рублів усіх зібраних податків до бюджету країни пішло 92 млрд, назад регіон отримав лише 10,3 млрд. рублів. Щоб покрити дефіцит, області довелося позичити кілька мільярдів у комерційних банках»[19].

На 17.08.2014 р. група сибірських автономістів ініціювала проведення «Маршу за федералізацію Сибіру» під гаслами «Хватит кормить Москву!». Метою заходу було оголошено створення Сибірської республіки у складі РФ, що дозволило б: запровадити пільги і додаткові надбавки для осіб, які проживають на територіях з суворими кліматичними умовами; запровадити регіональну складову до податку на видобуток корисних копалин та більш справедливий розподіл доходів між місцевими і федеральним бюджетом; реалізувати конституційне право на власні, більш незалежні від центру органи влади [20]. Ця акція нагтовхнулася на системну протидію російської влади, яка зробила все для блокування поширення інформації про марш через Інтернет та офіційно заборонила його проводити.

У 2012 р. з ініціативи О. Будникова було створено політичний рух «Сибірський державний союз» та ухвалено «Декларацію про становлення Сибірської Держави і боротьбу за її незалежність», у якій оголошувалося про початок боротьби проти диктату московського центру та за самостійний розвиток Сибіру у складі Росії, трансформованої у конфедерацію. «Головне — в тому, щоб територія, де експлуатуються природні ресурси, самостійно і в інтересах населення, яке тут проживає, встановлював правила Сибір, а не Москва, повинна вирішувати, скільки прибутку повинні їй залишати працюючі тут промислові корпорації. Сибір буде визначати і рівень природної ренти, що стягується з надрокористувачів. І, безумовно, рівень життя в Сибіру повинен бути вищим, ніж у Європейській Росії... Якщо цього можна домогтися в рамках РФ — прекрасно. Якщо доведеться створювати автономію — що ж, давайте. Ну а на «ні» і суду немає: хай живе Сибірська Держава!»[21].

В ухваленому на установчому з'їзді Федерації соціалістів Сибіру (Томськ, 4-6.01.2013 р.) Маніфесті констатувалося «складання на території Сибіру особливого економічного, соціального та політичного устрою колоніального типу, який посилює всі пороки капіталістичної системи» й наголошувалося на тому, що «освоєння Сибіру по капіталістичному шляху неминуче вело, веде і буде вести до односторонньої експлуатації найбільш доступних сировинних ресурсів та витискання соків із залишків радянської спадщини, до перетворення її в колонію» [22]. Проявами колоніального типу відносин радикальні сибірські соціалісти вважають посилення у Сибіру ролі окремих монополізованих держкорпорацій та галузей, на обслуговуванні яких в інтересах центру зосереджені зусилля місцевої влади. Йдеться про активно обговорювану у 2012 р. ідею створення держкорпорації розвитку Сибіру і Далекого Сходу з наданням їй спрощеного порядку отримання прав користування надрами і лісовими ресурсами.

Сировинний характер розвитку Сибіру особливо чітко проявився ще у кінці 1980-х рр., коли у межах СРСР за Уралом видобувалося 66,9 % нафти, 66,7 % газу, 41 % вугілля, 65 % алюмінію, 98 % нікелю. У сучасній РФ ситуація для Сибіру лише погіршилась, адже на фоні занепаду транспортної, соціальної та комунальної інфраструктури й деіндустріалізації регіону, сировинний характер економіки та колоніальний шлях розвитку Сибіру лише посилюється. Так, у 2012 р. сибірський експорт на 95 % складався із трьох компонентів: паливо-енергетичної сировини, металів і руд та лісу і первинної продукції лісообробки, водночас частка введеного в експлуатацію житла у Сибіру в межах Росії скоротилась протягом 2000—2010 рр. із 18,1 до 13,9 %, а доля бюджетів сибірських регіонів у загальноросійській бюджетній системі із 35,1 до 30,9 %. До більш ніж половини населених пунктів Сибіру не ведуть асфальтовані дороги[23].

Серйозним фактором посилення сибірської ідентичності та сепаратистських настроїв є все більш очевидне протиріччя між багатствами регіону, наявними у ньому ресурсами та низьким рівнем життя мешканців. Так, у 2011 р. бюджетний розрив по видатках між Москвою і найбільшим містом Сибіру та третім за величиною містом РФ — Новосибірськом складав фантастичні 42 рази (1,5 трлн руб. проти 36 млрд руб.)[24]. А розрив у рівні середньої заробітної плати між Сибіром і центральною європейською частиною Росії збільшився протягом 2000—2010 рр. з 15 до 30 %[25, с.29].

Більше того, Москва виявила готовність ділитись багатствами Сибіру з Китаєм. Так, схвалена у 2009 р. «Програма співробітництва між регіонами Далекого Сходу і Східного Сибіру РФ і Північного-Сходу КНР на 2009–2018 рр.» має усі риси колоніального щодо Сибіру характеру. Адже усі ключові проекти у її межах ґрунтовані на спільній експлуатації Китаєм і Росією природних ресурсів Східного Сибіру та Далекого Сходу (проекти лісообробних виробництв та розширення видобутку корисних копалин) й створення високотехнологічних обробних потужностей, у першу чергу хімічних і металургійних, у північно-східних провінціях Китаю.

Майбутній розвиток Сибіру бачиться і державним чиновникам і науковцям Центру виключно у руслі парадигми освоєння мінерально-сировинної бази. Перспективи такого розвитку аналізуються, зокрема, в аналітичній доповіді «Сценарії розвитку Східного Сибіру і російського Далекого Сходу... до 2030 року», підготовленій у 2011 р. науковцям РАН. Основна ідея цього документа полягає у плануванні забезпечення Росією за рахунок сибірських ресурсів зростаючого попиту країн АТР в енергоносіях та сировині. Комплексне освоєння сировинної бази, технологічне оновлення ПЕК, добувної й переробної промисловості та розвиток транспортної інфраструктури Сибіру планується саме під цю мету — забезпечити доступність і більші обсяги експорту сировини та енергоносіїв у країни АТР[25].

Аналогічним чином планує розвивати Сибір і російський уряд. Так, у «Стратегії розвитку Сибіру до 2020 р.» та «Стратегії соціально-економічного розвитку Далекого Сходу і Байкальського регіону на період до 2025 р.» ключові проекти, на які заплановано фінансування, відносяться до сфери добувних і переробних, а не високотехнологічних виробництв.

Як зазначають у своїй концептуальній статті 2012 р. В. Іноземцев, І. Пономарев та В. Рижов, «не вимагаючи від решти країни більших прав, Сибір... прийде разом з нею до занепаду, який закономірно підстерігає країну, не здатну подолати колоніального ставлення до найбагатшої і найдостойнішої із своїх складових частин»[23]. У іншій своїй статті 2014 р. В. Іноземцев та В. Зубов ще категоричніші: «Зараз Сибір і Далекий Схід генерують близько \$390 із \$527 млрд. російського експорту. Ніякі корпорації, міністерства і повпредства не повернуть в регіон кошти, які йдуть в підсумку на Сочі, Чечню і силові структури. Якщо ми хочемо побачити східну частину Росії більш розвиненою, її треба перестати грабувати... Сибіру потрібна свобода. Насамперед — свобода підприємництва, тому що тільки бізнес може розвивати території, а не ті, хто ділить податки, які збираються з підприємців» [26].

Висновки. Соціологічно підтверджено повільне, але постійне зростання з початку 1990-х рр. частки сибіряків, які солідаризуються з сепаратистською ідеологією як автономіського, так і сецесійного типу. Сибірський сепаратизм є не потенційним, а реальним конфліктом із федеральним центром, який перебуває поки у масово не проявленій формі. Факторами, які посилюватимуть тенденції регіонального сепаратизму та сприятимуть утвердженню протестної сибірської ідентичності на сучасному етапі є: збереження статусу Сибіру як ресурсної території, споживацького, несправедливого ставлення до регіону, орієнтованого на експлуатацію землі та надр; падіння рівня життя сибірського населення; зменшення припливу у регіон нових мігрантів.

Непогодження з існуючим соціально-економічним положенням Сибіру у складі Російської Федерації рано чи пізно актуалізує потребу реалізації проекту модернізації Сибіру з опорою на її регіональні особливості. Відхід від колоніального курсу розвитку для Сибіру з економічної точки зору означає у першу чергу посилення фінансової самостійності, а для цього необхідно перерозподілити на користь Сибіру сировинні доходи, зокрема, податок на видобуток корисних копалин, експортне мито на нафту і газ. Без цього фінансового ресурсу здійснити нормальну модернізацію Сибіру неможливо.

У складі сучасної Росії як імперської держави у Сибіру немає шансів здійснити модернізацію свого соціально-економічного життя. Центральна влада всіляко стримуватиме процеси модернізації Сибіру, окрім сфери видобутку сировини, оскільки їх можна реалізувати лише в атмосфері підприємницьких та суспільно-політичних свобод, розвиток чого є загрозою нинішньому правлячому режиму. Крім того, модернізація Сибіру неминує підвищить його самостійний геополітичний статус. Змінити неокolonіальний статус Сибіру у сучасних умовах може лише зміна його державного статусу на автономію або й незалежну державу.

На сучасному етапі організованого загальносибірського сепаратистського руху немає. Існуючі автономістичні та незалежницькі групи у Сибіру є нечисленними і

носять, здебільшого, маргінальний характер. Проте вони намагаються перенести свою діяльність на вулицю, хоча й наштовхуються при цьому на жорсткий опір російської правоохоронної системи. У сучасному Сибіру сецесійні ідеї не є поширеними, але тема збільшення регіональної самостійності (автономії) популярна серед широких верств населення. Тому продовження ігнорування Москвою об'єктивних потреб модернізації Сибіру в інтересах його жителів, а не великих корпорацій, неминуче вестиме до наростання серед сибіряків невдоволення політикою російського центру і, відповідно, сепаратистських настроїв. Так, сучасний сибірський сепаратизм володіє потенціалом стати каталізатором як процесів модернізації у Росії так і її дезінтеграції. Запуск реальних процесів модернізації у Сибіру за західними зразками матиме при цьому визначальний вплив на долю не тільки Сибірського регіону, а й подальшого розвитку Росії загалом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бороноев А. О. Проблема динамики сибирской идентичности / А. О. Бороноев // Общество, среда, развитие. — 2010. — № 3. — С.81-85.
2. Сверкунова Н. В. Региональная сибирская идентичность: опыт социологического исследования / Н. В. Сверкунова. — СПб.: НИИ Химии СПбГУ, 2002. — 192 с.
3. Жигунова М. Сибиряк как новая национальность: миф или реальность? / М. Жигунова // Родина. — 2011. — № 11. — С.11—15.
4. Ремнев А. В. Национальность «сибиряк»: региональная идентичность и исторический конструктивизм XIX в. / А. В. Ремнев // Полития. — 2011. — № 3. — С.109—128.
5. «Сибиряков» в России за восемь лет стало почти в 412 раз больше — данные Росстата, 20.11.2011 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://tayga.info/news/2011/12/20/~106368>
6. Блогеры призвали сибиряков называться сибиряками, 07.09.2010 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.tv2.tomsk.ru/news/blogery-prizvali-sibiryakov-l-nazyvatsya-sibiryakami-1>
7. Сибирская вольгота [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://volgota.com/ru>
8. Малышев А. Регионы. Сибирская идея [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://pandia.org/text/77/210/86377.php>
9. Крюков Э. Сибирский сепаратизм... под маской сибирского национализма / Э. Крюков. — Суть времен. — 2013. — № 19. — 13 марта [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.ussr-2.ru/index.php/sut-vremeni/gazeta-sut-vremeni/146-diffuznye-separatistskie-vojny/673-bez-linii-fronta-1-25?showall=&start=7>
10. Усс А. В. Сибирь в XXI веке: возможности развития / А. В. Усс // Судьба континента Сибирь: проблемы развития. Экспертный дискурс: сб. статей / под ред. В. С. Ефимова. — Красноярск : Сибирский федеральный университет, 2012. — С.7—20.
11. Свердловская область в ноябре 1993 года / Политический мониторинг / Международный институт гуманитарно-политических исследований [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.igpi.ru/monitoring/1047645476/1993/1193/66.html>
12. Крюков Э. Об одном юбилее... Уральская республика и ее наследники / Э. Крюков // Суть времен. — 2013. — № 13. — 30 января [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.ussr-2.ru/index.php/sut-vremeni/gazeta-sut-vremeni/146-diffuznye-separatistskie-vojny/673-bez-linii-fronta-1-25?showall=&start=12>
13. Немировский В. Г. Сибирь: на пути к сепаратизму? / В. Г. Немировский, С. И. Григорьев, С. И. Пешков // Социологические исследования. — 1993. — № 2. — С.20—26.
14. Щербинин Д. И. Конфликтный потенциал современного сибирского сепаратизма: по материалам социологических исследований в Алтайском и Красноярском краях, республике Алтай, Кемеровской и Читинской областях: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. социолог. наук : 22.00.04 / Д. И. Щербинин. — Барнаул, 2010. — 18 с.
15. Немировский В. Г. Особенности социокультурной самоидентификации населения Восточной Сибири / В. Г. Немировский // Социологические исследования. — 2011. — № 8. — С. 88—94.
16. Манифест Областничества, 03.05.2006 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://volgota.com/lib/corsarman.html>
17. Верхотуров Д. Идея сибирской самостоятельности вчера и сегодня / Д. Верхотуров. — Красноярск; Владимир : АБУ, 2009. — 332 с.

18. Преображением Сибири займется национально-культурная автономия сибиряков, 02.03.2012 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://globalsib.com/13898/>
19. Новосибирские общественники попросили полпреда Толоконского объединить Сибирь в один регион, 22.07.2013 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://tayga.info/news/2013/07/22/~113233>
20. Марш за федерализацию Сибири [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://vk.com/sibmarsh>
21. Цель: Создание Сибирской Державы в составе Российской Федерации, 29.03.2012 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://sibpower.com/normativnye-dokumenty/cel-sozdanie-sibirskoi-derzhavy-v-sostave-rosiiskoi-federaci.html>
22. Манифест Федерации социалистов Сибири, 07.01.2013 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://vk.com/pages?oid=-35685448&p=>
23. Иноземцев В. Континент Сибирь. На пути от колониальной к глобальной парадигме развития / В. Иноземцев, И. Пономарев, В. Рыжков // Россия в глобальной политике. — 2012. — № 6 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.globalaffairs.ru/number/Kontinent-Sibir-15789>
24. Корчагин Ю. Бюджеты столиц регионов продолжают ускоренно уменьшаться [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.lerc.ru/?part=articles&art=2&page=78>
25. Сценарии развития Восточной Сибири и российского Дальнего Востока в контексте политической и экономической динамики Азиатско-Тихоокеанского региона до 2030 года: Аналитический доклад / Научный руководитель А. А. Кокошин; координаторы проекта Н. Г. Константинов, В. Н. Саунин. — М.: Едиториал УРСС, 2011. — 120 с.
26. Зубов В. Сибирь: Новый поворот / В. Зубов, В. Иноземцев // Ведомости. — 2014. — 5 февраля. — № 3522.

REFERENCES

1. Boronae, A. O. (2002). The problem of dynamics of Siberian identity. *Obshchestvo, sreda, razvitie (Society, Social environment, Development)*, 3, 81—85 (in Rus.).
2. Sverkunova, N. V. (2002). *Regional Siberian identity: experience of sociological research*. Saint-Petersburg: Saint-Petersburg State University (in Rus.).
3. Zhigunova, M. (2011). Sibriak (inhabitant of Siberia) as a new nationality: myth or reality? *Rodina (Motherland)*, 11, 11—15 (in Rus.).
4. Remniyov, A. V. (2011). Nationality «sibriak»: regional identity and historical constructivism of the XX century. *Politika (Policy)*, 3, 109—128 (in Rus.).
5. Data of Rosstat, 20.11.2011. *The quantity of «sibriaks» (inhabitants of Siberia) has risen for eight years nearly in 412 times*. Retrieved from <http://tayga.info/news/2011/12/20/~106368> (in Rus.).
6. *Bloggers called inhabitants of Siberia to name themselves sibriaks*, 07.09.2010. Retrieved from <http://www.tv2.tomsk.ru/news/blogery-prizvali-sibiryakov-l-nazyvatsya-sibiryakami-l> (in Rus.).
7. *Siberian volgota (outlaws)*. Retrieved from <http://volgota.com/ru> (in Rus.).
8. Malyshev, A. *Regions. Siberian idea*. Retrieved from <http://pandia.org/text/77/210/86377.php>
9. Kriukov, E. (2013, March 13). Siberian separatism... under the mask of Siberian nationalism. *Sut vremeni (The Essence of Times)*, 19. Retrieved from <http://www.ussr-2.ru/index.php/sut-vremeni/gazeta-sut-vremeni/146-diffuznye-separatistskie-vojny/673-bez-linii-fronta-1-25?showall=&start=7> (in Rus.).
10. Uss, A.V. (2012). Siberia in the XXI century: possibilities of development. In V.S. Efimov (Ed.), *The destiny of the continent Siberia: the problem of development. Expert discourse: collection of articles*. Krasnoyarsk: Siberian Federal University (in Rus.).
11. Political monitoring. International institute of humanitarian and political research. *Sverdlovsk oblast in November of 1993*. Retrieved from <http://www.igpi.ru/monitoring/1047645476/1993/1193/66.html> (in Rus.).
12. Kriukov, E. (2013, January 30). About one jubilee... Ural republic and its successors. *Sut vremeni (The Essence of Times)*, 13. Retrieved from <http://www.ussr-2.ru/index.php/sut-vremeni/gazeta-sut-vremeni/146-diffuznye-separatistskie-vojny/673-bez-linii-fronta-1-25?showall=&start=12> (in Rus.).
13. Nemirovskii, V.G., Grigoriev, S. I., & Peshkov S.I. (1993). Siberia: on the way to separatism. *Sotsiologicheskie issledovaniia (Sociological Research)*, 2, 20-26 (in Rus.).

14. Shcherbinin, D. I. (2010). *Conflict potential of a contemporary Siberian separatism: due to the materials of sociological research in Altai and Krasnoiarsk kraia, in republic of Altai, in Kemerovo and Chita oblasts: essay of the thesis for gaining academic degree of the candidate of sociological sciences*. Barnaul (in Rus.).
15. Nemirovskii, V. G. (2011). Peculiarities of socio-cultural self-identification of the population of the Western Siberia. *Sotsiologicheskie issledovaniia (Sociological Research)*, 8, 88—94 (in Rus.).
16. *Manifesto of oblastnichestvo (regionalism)*, 03.05.2006. Retrieved from <http://volgota.com/lib/corsarman.html> (in Rus.).
17. Verchoturov, D. (2009). *Idea of Siberian independence yesterday and today*. Krasnoiarsk; Vladimir: ABU (in Rus.).
18. *Transformation of Siberia will be taken up by national and cultural autonomy of siberiaks (inhabitants of Siberia)*, 02.03.2012. Retrieved from <http://globalsib.com/13898/> (in Rus.).
19. *Public doers of Novosibirsk asked political representative Tolokonskii to unite Siberia i to one region*, 22.07.2013. Retrieved from <http://tayga.info/news/2013/07/22/~113233> (in Rus.).
20. *March for the federalization of Siberia*. Retrieved from <https://vk.com/sibmarsh> (in Rus.).
21. *The aim: Creation of the Siberian State in the structure of Russian Federation*, 29.03.2012. Retrieved from <http://sibpower.com/normativnye-dokumenty/cel-sozdanie-sibirskoi-derzhavy-v-sostave-rossiiskoi-federaci.html> (in Rus.).
22. *Manifesto of the Federation of the socialists of Siberia*, 07.01.2013. Retrieved from <http://vk.com/pages?oid=-35685448&p=> (in Rus.).
23. Inozemtsev, V., Ponomarev, I., & Ryzhkov, V. (2012). Continent Siberia. On the way from colonial to the global paradigm of development. *Rossia v globalnoi politike (Russia in global politics)*, 6. Retrieved from <http://www.globalaffairs.ru/number/Kontinent-Sibir-15789> (in Rus.).
24. Korchagin Yu. *Budgets of the capitals continue to rapidly diminish*. Retrieved from <http://www.lerc.ru/?part=articles&art=2&page=78> (in Rus.).
25. Kokoshkin, A. A. (Ed.). (2011). *Scenarios of development of the West Siberia and Russia in Far East in the context of political and economic dynamics of the Asian and Pacific region till 2013 year: Analytical report*. Moscow: Editorial URSS (in Rus.).
26. Zubov, V., & Inozemtsev V. (2014, February 5). New turning-point. *Vedomosti (Bulletin)*, 3522 (in Rus.).

УДК 94 (477)

Дудко І. Д. *,

доктор політичних наук, професор,
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана,
Київ, Україна. idudko@hotmail.com

ДО ПИТАННЯ ПРО НАЦІОНАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ ПЕРЕБУДОВИ

Анотація. Розглядаються питання, пов'язані з національними тенденціями суспільно-політичних процесів в Україні в період перебудови. В колі дослідження — суперечливі виміри національного і політичного відродження суспільства, пов'язані з формуванням українських ціннісних історичних, ментальних, мовних орієнтирів і водночас традиційних «інтернаціональних» засад об'єднання суспільства на етапі боротьби за

* Dudko I. D., Doctor of political sciences, professor, Kyiv national economic university named after Vadim Hetman, Kyiv, Ukraine. idudko@hotmail.com

To the question of national tendencies of political rebirth of Ukraine during the period of perebudova (reconstruction).

незалежність. Визначаються чинники, що стримували можливості досягнення єдності громадян України як політичної (громадянської) нації.

Ключові слова: Україна, політичне і національне відродження, перебудова

Аннотация. Рассматриваются вопросы, связанные с национальными тенденциями общественно-политических процессов в Украине в период перестройки. В кругу исследовательских проблем — противоречивые аспекты национального и политического возрождения общества, связанные с формированием украинских ценностных исторических, ментальных, языковых ориентиров и одновременно традиционных «интернациональных» основ объединения общества на этапе борьбы за независимость. Определяются факторы, которые сдерживали возможности достижения единства граждан Украины как политической (гражданской) нации.

Ключевые слова: Украина, политическое и национальное возрождение, перестройка

Abstract. Questions, dealt with national tendencies of social and political processes in Ukraine during the period of reconstruction, are discussed. Authoress analyzes prerequisites of reconstruction processes, provoked by acute economic problems, shows the tendency of evolution of economic protesting movement into social and national ones. Among social actors, which motivated development of national tendencies of political rebirth in Ukraine, — activity of ecological, cultural, social societies. A special attention is given to such social and political organizations, as Ukrainian Helsinki Union, Society of Ukrainian language, People's Movement (Ruh) of Ukraine for reconstruction. It is shown ideological platform of national-democratic and conservative (communist) forces. Authoress reveals contradictory aspects of national and political rebirth of society, dealt with forming of national (Ukrainian) historical, mental, linguistic valuable orientations as well as with traditional «international» platform of unification of society under the stage of struggle for independence. It is revealed also factors, which hampered possibility of getting unity of civilians of Ukraine as political (civil) nation.

Key words: Ukraine, political and national rebirth, reconstruction

Постановка проблеми. Політичне відродження України періоду перебудови — це історія, яка викликала і продовжує викликати інтерес дослідників. Серед питань, які зберігають актуальність, — співвідношення соціально-економічних і національних тенденцій у процесах, які сприяли зростанню суспільно-політичної активності мас і зрештою привели до політичної незалежності України. На сьогодні, коли Україна у збройному протистоянні з агресором виборює суверенітет та право самостійно обирати шляхи розвитку, зазначене набуває особливої гостроти. Мовиться про врахування уроків минулого, коли саме національні чинники сприяли піднесенню протестних рухів суспільства як передумови боротьби за незалежність і водночас не змогли стати підґрунтям формування соборної, політично і національно об'єднаної України як перспективи її стабільного поступального розвитку.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Проблеми, пов'язані із формуванням і впливами національних, соціально-економічних, політичних чинників суспільних процесів в Україні періоду перебудови дістають відображення в українській історичній і політичній літературі. Серед значного кола робіт на особливу увагу може заслуговувати науковий доробок таких авторів, як Бойко О., Возняк Т., Мельник І. А., Рябчук М., Томенко М. В. [1-6]. Утім, питання минулого, що набувають гостроти в умовах драматизму подій сьогодення, не можуть бути вичерпаного характеру, потребують подальшого наукового осмислення як шляхом узагальнення вже відомих підходів, так і виокреслення нових вимірів питання, що набувають своєї актуальності.

Метою статті є визначення послідовності різнохарактерних впливів на суспільні рухи періоду перебудови, формування уявлень про національний чинник, що супроводжувався і мав наслідком неоднозначні і вельми суперечливі процеси як передумови драматичних подій в Україні періоду незалежності.

Основні результати дослідження. Формування протестних настроїв в українському суспільстві в період перебудови було інційовано початково не стільки національними, скільки соціально-економічними чинниками. Зазначене зумовлювалося специфікою суспільного життя в Україні протягом попередніх (до перебудови) десятиліть, коли будь-який прояв національних тенденцій — від появи літературних джерел до виступів представників інтелігенції, мотивованих ідеями відрод-

ження української культури, — сприймалися як прояв українського націоналізму і жорстко переслідувалися силовими структурами комуністичного режиму. Втім, саме соціально-економічні чинники, пов'язані з відсутністю серйозних зрушень у соціально-економічному житті республіки, неспроможністю керівництва КПСР-КПУ до змін, відставанням перебудовчих процесів в Україні від тих, що мали місце в центральних регіонах Росії та республіках Прибалтики, активізували увагу до національних проблем, чим зумовили посилення національних тенденцій політичних процесів в українському суспільстві.

Проявом протестних настроїв стає поява численних неформальних груп, об'єднань та організацій політологічного, культурологічного, національно-пошукового характеру, діяльність яких сприяла відкритій критиці правлячого режиму за консерватизм та безпорадність. Виникає широка позацензурна преса, відносяться такі форми прямої демократії, як мітинги, збори, демонстрації. Посилюється інтерес до історії держави та українського суспільства.

Після аварії на ЧАЕС у 1986 році та злочинної бездіяльності як союзного, так і республіканського керівництва в Україні утворюються різноманітні екологічні організації. 13 листопада 1988 року в Києві відбувся масовий екологічний мітинг, організований громадськими об'єднаннями «Спадщина», «Громада», «Зелений світ», «Ноосфера», «Зелене милосердя», «Небайдужі». Подібні заходи почали відбуватися в різних містах України — Здолбунові, Шепетівці, Кременеці, Рівному, Дубно, Острозі, Славуті та ін. Піднімаються національні синьо-жовті прапори, проголошуються антикомуністичні й антиімперські вимоги [7]. Водночас екологія не була єдиним спрямуванням діяльності неформальних організацій, які підійшли до осмислення проблем національно-політичного розвитку України. Створюються політичні клуби, просвітницькі українознавчі організації, молодіжні та студентські об'єднання. Негативне ставлення комуністичного керівництва до таких громадських новоутворень спричинило їх швидку політизацію, зумовлену відверто негативним ставленням до тодішньої політичної системи і національної політики центру.

Восени 1987 р. у Львові виникло «Товариство Лева», що поширило свої впливи й на інші міста республіки через тамтешні філії. Незважаючи на культурницько-етнографічний характер об'єднання, серед членів Товариства вже в 1988 році сформувалося коло діячів, орієнтованих на глибоке осмислення національно-політичного та національно-державного розвитку України. У цей же період у Києві при будинку вчених АН УРСР створюється українознавчий клуб «Спадщина», у Київському університеті — студентське об'єднання «Громада». Їхня діяльність одразу виходить за межі просвітницької та набуває політизованого характеру. Значний розголос не лише в Україні, а й поза її межами дістала діяльність Українського культурологічного клубу, що діяв у Києві. Влітку 1988 року створено Демократичний союз з широким спектром поглядів його представників — від ліберально-демократичних до соціал-демократичних або модернізованих комуністичних (сформованих в межах Демплатформи). В жовтні 1988 р. відбувся установчий з'їзд Всеукраїнської організації «Зелений світ» [7].

Водночас після виходу з ув'язнення та повернення в Україну відомих політичних діячів, дисидентів-правозахисників В. Чорновола, Михайла та Богдана Горинів відновлює свою діяльність Українська Гельсінська Група. Саме на її засадах утворилась Українська Гельсінська спілка (УГС), функціонування якої було проголошено в липні 1988 р. на 50-тисячному мітингу у Львові. Діяльність цієї організації мала особливе значення для подальшого розвитку політичного процесу в Україні. Йдеться не тільки про перехід від кола готових до самопожертви правозахисників на рівні Української Гельсінської групи (УГГ) до об'єднання самоврядних правозахисних груп і організацій загальнодержавного рівня — Української Гельсінської спілки (УГС), а й утворення організаційного підґрунтя легальної політичної опозиції в Україні, що слугувала національно-політичній активізації та

сформувала свою політичну програму під назвою «Декларація принципів УГС».

Серед ідей Декларації в аспекті національно-державного будівництва України — відновлення української державності як гарантії усіх прав українського народу; визнання права громадян чи їх об'єднань домагатися державності у формі як федерації чи конфедерації з іншими народами СРСР або Європи, так і повної державної незалежності...; Конституційне визнання статусу української мови як державної; надання гарантій національним меншинам на культурно-національну автономію... [8]. Так, до весни 1989 р. в країні склалася принципово нова політична ситуація, принципово відмінна від тієї, що була у 1985 і навіть у 1988 роках. Процес демократизації на відміну від перших років перебудови перестав бути справою «верхів», розпочався рух з боку широких народних мас. Відбувається політизація громадської свідомості, поляризація та радикалізація суспільних сил. Процес утворення чисельних суспільних формувань активізується і відзеркалює різні настрої соціальних груп суспільства. Вже у березні 1989 року за активної сприяння УГС в Україні відбулася масштабна політична демонстрація та політичний страйк. УГС стає організацією, що відверто заявила про необхідність побудови самостійної Української держави. На першотравневу демонстрацію львів'яни вперше в Україні вийшли з жовто-блакитними прапорами.

Подальший розвиток подій вимагав консолідації національно-демократичних сил, і таку місію взяв на себе Народний Рух України за перебудову як організація, діяльність якої була започаткована в січні 1989 р. з ініціативи Української Гельсінської спілки і Спілки письменників України. 8-10 вересня 1989 року в Києві відбувся установчий з'їзд Руху, який прийняв Програму і Статут організації, обрав її керівні органи (головою Руху було обрано поета І. Драча).

Слід зазначити, що Рух не був ідейно монолітною організацією, включав поміркованих і радикальних діячів, де помірковані, переважно представники творчої і наукової інтелігенції (В. Яворівський, І. Драч, Д. Павличко), виступали за суверенну Україну в рамках союзної федерації та лібералізації КППС, в той час як радикали, колишні дисиденти, правозахисники (В. Чорновіл, Л. Лук'яненко, М. Горинь, С. Хмара), вимагали виходу України зі складу СРСР та політичного плюралізму. Процес творення Руху можна було вважати барометром оцінки самосвідомості різних політичних сил, що діяли в Україні в межах демократичного табору. Утім, навіть за таких обставин Рух спромігся вийти на шлях об'єднання під його знаменами широких національно свідомих сил («рухівців»), що стали на історичний шлях боротьби українського народу за соціальне і національне визволення.

Впливовість Руху може пояснюватись ідеологічними засадами його діяльності, які враховували не тільки демократичні, а й національно-патріотичні багатомільйонного й багатонаціонального українства. Так, на противагу мононаціональним фронтам в інших республіках Рух був орієнтований на дію в ролі широкого міжнаціонального громадсько-політичного формування (із запобіганням створенню конкурентної їй організації типу інтерфронту [3]). У проекті рухівської програми зазначалося: «Народний Рух України за Перебудову (Рух) — масова добровільна організація, яка базується на патріотичній ініціативі громадян Української РСР: українців, росіян, євреїв, болгар, угорців, поляків, молдаван, всіх національностей, які живуть на українській землі» [9].

Такий підхід був спрямований на консолідацію народу України як політичної нації. Водночас у документах Руху чітко простежується трактування української нації як етнічно орієнтованої спільноти. Так, звертаючись до українців, які проживають на території Української РСР і обрали своєю мовою російську, або з відозвою «К русскому населению Украины» [10], при засудженні антисемітизму, що проявився в роки сталінізму і брежнєвщини [11], або фашистський геноцид за часів Другої світової війни, Рух водночас наполягав на відродженні української

національної символіки, яка «безпідставно трактувалась як націоналістична, зазнавала всіляких шельмувань і була несправедливо вилучена з історико-культурної спадщини українського народу» [12].

Відповідні ідеологічні настанови були притаманні й такому суб'єкту політичного процесу як створене в лютому 1989 р. Товариство української мови Т. Г. Шевченка, яке до реєстрації Народного руху за перебудову виконувало низку його функцій щодо національного відродження України і суттєво вплинуло на формування національно-державної платформи демократично орієнтованого українства. Його діяльність відповідно до статуту спрямовувалася «на утвердження української мови в усіх ділянках суспільного життя Української РСР, всебічний її розвиток, охорону її чистоти й самобутності; збереження й розвиток національної культури й традицій українського народу, формування національної самосвідомості та історичної пам'яті громадян, подолання національного нігілізму; гармонійний розвиток міжнаціональних відносин» [13].

Теоретичні розробки Руху і супутніх йому структур стали проривом політичного мислення відносно перспективи розвитку українського суспільства, формування української політичної нації як підґрунтя єдиної, соборної незалежної України. Втім їх реалізація наštтовхнулася на відчайдушну протидію тодішнього республіканського компартійного керівництва, яке на перше місце ставило не проблеми українського національного відродження, а мету підпорядкування його позиції інтернаціоналізму в традиційному для компартії розумінні. Заради об'єктивності слід визнати, що й Рухові бракувало чіткої, прозорої, наполегливої системної й зафіксованої в документах стратегії і тактики щодо національно-державного будівництва, позиції тодішніх суб'єктів влади та політичних сил. Ситуацію ускладнювало те, що на цей час на базі Руху вже виникли Українська республіканська партія (УРП) і Демократична партія України (ДемПУ), які мали відмінності у підходах до різних (у тому числі національного) питань. Між Рухом, цими та іншими новітніми демократичними партіями і Народною Радою у Верховній Раді не було належного зв'язку та єдиної, спільно виробленої лінії.

Зазначене дістало віддзеркалення на законодавчій діяльності Верховної Ради, яка не виявила спроможності в реалізації національно-державної політики у вимірі політичного мислення найбільш прогресивно налаштованих національно-демократичних сил. Показовим у цьому відношенні став Закон про мови, («Про мови в Українській РСР»), схвалений Верховною Радою України наприкінці жовтня 1989 р. До найбільших здобутків Закону слід віднести те положення, що вперше після десятиліть принизливого становища українська мова отримала статус державної на конституційному рівні. І водночас закон виявив серйозні недоліки у вимірі реалізації національно-мовної політики в Україні. Йдеться про тенденцію (хоча й в завуальованій формі) на збереження двомовності або, більше того, превалювання російської мови в тих регіонах, де українська мова не набула характеру мови міжнаціонального спілкування [14]. Українська мова за таких обставин не тільки не набула характеру єдиного чинника суспільства, здатного подолати історично сформовані ментальні й культурні розбіжності представників різних регіонів, а й стала на довгі роки предметом зіткнення різних політичних сил, що, використовуючи суспільно-політичну неоднорідність громадян України, прагнули здобути на цьому політичний капітал.

Так, обмеженість потенціалу національно-демократичних сил щодо впливу на всі регіони України, роз'єднаність політичних позицій суб'єктів демократичного табору, спроможність компартійного керівництва (принаймні наприкінці 1980-х років) впливати на законодавчий процес... слід віднести до першого блоку негативних чинників, що стримали збереження національного спрямування політичних процесів, що привели до проголошення державної незалежності країни.

Другий слід пов'язати з характером багатопартійності, яка склалася в Україні на етапі 1989—1990 років. Важливо визнати, що українська багатопартійність по-

слабила монополію КПУ на владу. Втім, багатопартійність за своєю структурою як сукупність нечисленних (за кількістю партійних рядів) і часто-густо радикально протилежних за політичними орієнтаціями політичних партій, що характеризувалися невизначеністю соціальної бази, утворенням навколо ідеї, а не загальнонаціональної програми, локальністю партійного впливу, переважно географічною орієнтацією [15], розмежувала суспільство як за політичним, національно-культурним, мовним, регіональним і навіть віковим факторами.

Так, багатопартійність по суті виявилася вдалою спробою ліквідувати українську національну єдність і прагнення українського народу до свободи. Вона «підготувала» можливість запустити програми якоїсь «державної нації», що творяться передусім зусиллями державного апарату на основі спільних для всіх законів. На противагу їм «громадянські нації» творяться зусиллями самого народу і за допомогою духовної еліти — інтелігенції на основі спільної для цієї спільноти культурної спадщини. Спосіб формування нації, як справедливо зазначає публіцист М. Рябчук, безумовно, має вплив на її подальший характер, дискурсивну легітимізацію, визначення пріоритетів, облаштування й функціонування державних інституцій, здійснення тих чи тих політик [4]. Перехоплення державними структурами, представленими компартійною номенклатурою, ініціативи в керівництві суспільними процесами від народно-демократичних сил на етапі здобуття незалежності виявило себе як додаткове суттєве гальмо політичного об'єднання громадян на національних, а не традиційно «інтернаціональних» засадах.

Традиційність підходів у даному сенсі особливо чітко виявила себе в процесі формування органів державної влади, і насамперед — вирішення такого ключового питання як президентство в Україні. Хоча спочатку пошукачами цієї посади були 45 претендентів, а згодом залишилося сім осіб¹, що представляли різні за своїми позиціями політичні сили, головна боротьба розгорнулася між Леонідом Кравчуком, головою Верховної Ради України, на етапі передвиборної боротьби — безпартійним і водночас колишнім членом Політбюро ЦК КПУ, завідувачем ідеологічного відділу, секретарем ЦК КПУ, і В'ячеславом Чорноволом, головою Львівської обласної ради, колишнім дисидентом, політв'язнем, представником національно-демократичних сил.

Якщо визначити причини того, чому кандидатура В. Чорновола не переконала більшість громадян України (за кандидатуру В. Чорновола на президентських виборах проголосувало 23,27 % виборців на противагу 61,59 % голосів виборців за кандидатуру Л. Кравчука), то суттєву роль тут відіграла інертність, традиційність мислення значної частини суспільства, сприйняття фігури Л. Кравчука як досвідченого політика, очевидного лідера країни, прагматика на противагу особи В. Чорновола, який (не без ідеологічної обробки суспільства з боку ЗМІ) сприймався як представник націоналістичних сил. Серйозним негативним чинником став і розкол у лавах національно-демократичного табору. Хоча тенденція до об'єднання партій і суспільно-політичних організацій національно-демократичного спрямування й виявляла себе, хитка коаліція навколо Руху змогла проіснувати тільки до вересня 1991 року і фактично розпалася в період президентської виборчої кампанії, коли УРП і ДемПУ, проігнорувавши рішення Великої ради Руху, висунули своїх кандидатів на посаду Президента України й розгорнули виборчу боротьбу проти кандидата від Руху В. Чорновола.

Так, парадоксом залишається те, що саме один з колишніх лідерів КПУ очолив незалежну Україну попри те, що саме протидія ідеології і практики комуністичного режиму виявляла себе протягом десятиліть як найпотужніший спонукальний чинник боротьби національно-патріотичних сил за незалежність України. Мова йде при цьому не тільки і не стільки про особу Л. Кравчука як першого Президента України, чий модернізовані погляди на етапі боротьби України за незалежність

¹ В. Гриньов, Л. Кравчук, Л. Лукьяненко, О. Мороз, Л. Табурянський, О. Ткаченко, В. Чорновіл, І. Юхновський.

суттєво відрізнялися від позиції консервативно мислячої компартійної верхівки, скільки про роль, яку продовжувала відігравати ця верхівка в державних структурах країни в центрі і на місцях при формуванні проектів подальшого розвитку України. Проблеми національно-державного будівництва, зокрема, почали розглядатися не тільки у вимірі традиційних підходів минулого за значної частки нівелювання культурної, історичної, мовної спадщини етнічного українства, а й поза тенденції широкої демократизації суспільного життя як передумови соціального, національно-культурного самовираження усіх громадян України, тобто формування української політичної (громадянської) нації.

Як справедливо зазначає з цього приводу український публіцист і політолог Т. Возняк, «УСРСРівська адміністративна вертикаль», якою б слабкою вона не була, стала певним бюрократичним ресурсом (на базі російськомовної партноменклатури) для творення окремої української політичної нації. Однак, на жаль, номенклатурним. «Показово те, що саме українська совєцька номенклатура реально проголосила українську незалежність. Бо ж незалежність не була завойована у боротьбі з цією, по суті колоніальною, адміністрацією. Зовсім ні — саме колоніальна адміністрація стала головним творцем українського суверенітету. І вона не могла проголошувати щось, що не було б в її інтересі. Вона вже тоді бачила своє реальне місце в спланованому нею «проекті України». Таким чином, від самого початку проект був номенклатурним. І першими громадянами незалежної «української нації» зразка 1991 року стали все ті ж совєцькі номенклатурники» [2].

Отже, тенденції політичного об'єднання громадян на національному ґрунті не дістали своєї реалізації, не зважаючи на суттєвий прорив народу у справі національного і духовного відродження, перетворення на дієвий суб'єкт демократичних процесів. Перебудовчі процеси в Україні водночас (попри усі суперечливі аспекти їх реалізації) показали вагомість національно-політичної єдності у вимірі кардинальних політичних, соціально-економічних, державотворчих змін. Роки незалежності в Україні не тільки підтвердили цю істину, а окреслили її гостроту, підтверджуючи життєво важливу необхідність подолання культурного, мовного ментального розколу суспільства як чинника, здатного активізувати антиукраїнські, антидержавні сили.

Висновки. Досвід політичних процесів періоду перебудови чітко виокреслив кілька вагомих позицій, врахування яких може дати уявлення про співвідношення національного і державного чинників у процесі суспільно-політичного розвитку України. Так, консолідація більшості українського суспільства як громадянської спільноти на етапі боротьби за демократію і незалежність вкотре (після Української національно-демократичної революції 1917—1920 рр.) відбувалася на національному ґрунті під гаслами соборності України, відродження її історії, мови, культури. Процеси привели до усвідомлення, що суспільство має перспективи сталого розвитку за умови об'єднання усіх її громадян, і водночас ця спільнота не може стати політично об'єднаною поза умовами збереження її етно-культурного («національного») ядра як спадщини титульного етносу — українства. «Протиставлення «політичної» нації та «етнічної» в українських умовах є частиною маніпулятивної стратегії, спрямованої на те, щоб загальмувати формування модерної нації взагалі і не допустити перетворення покірних підданих у свідомих та вимогливих громадян» [4].

Збереження етнічного ядра політичної нації у процесі нівелювання суперечностей вимагає естійної наполегливої державотворчої і націєтворчої роботи всіх рівнів з включенням до неї усіх етносів, об'єднаних єдиною метою. Ця мета відома — загальний добробут, рівноправність, верховенство права, демократія [4]. Питання, втім, стоїть у більш широкій площині, а саме — подолання стереотипів минулого щодо характеру державної влади, національно-політичного і національно-державного будівництва в Україні, створення умов для економічного прогресу, демократії, реального народовладдя громадян України як перспективи їх консолідації на визнаних ціннісних засадах як громадянської (політичної) спільноти.

Утім, має йтися не тільки про об'єктивні, а й суб'єктивні чинники, пов'язані з діяльністю політичних лідерів, відповідальних за долю суспільства і держави. Регіоналізм (місництво) мислення, за яким часто-густо приховується прагнення здобути політичний капітал або більше того — матеріальні блага, виявилось не просто гальмом процесу політичної єдності громадян, а й чинником антидержавної, антинціональної політики, що загрожує державній незалежності України. Виховання лідерів нового покоління, здатних бути носіями національних тенденцій українського громадянського суспільства, є завданням самого українського громадянського суспільства, що виявило свою спроможність національного відродження, боротьби за незалежність, політичної дії у напрямі консолідації українського народу як сформованої громади, спільноти, нації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойко О. Еволюція суспільних поглядів та процесів від ідеї оновленого Союзу до проголошення незалежності України (січень-серпень 1991 р.) / О. Бойко // Людина і політика. — 2001. — № 4. — С. 41—44.
2. Возняк Т. Украдена Україна: до формування української політичної нації / Т. Возняк // І. Незалежний культурологічний часопис. — 2001. — Ч. 22. — С. 3—34.
3. Мельник І. А. Національне відродження в процесі утвердження суверенітету України / І. А. Мельник // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства — К.: Фоліант, 2005. — Т. 4. — С. 59—74.
4. Рябчук М. Політична нація. Про перспективи українського халіфату [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://maidanua.org/arch/arch2010/1283175769.html>
5. Томенко М. Становлення багатопартійності [Розділ аналітичної доповіді «Україна посткомуністична: суперечності та перспективи соціально-політичного розвитку»] / М. Томенко, А. Білоус, О. Гарань, М. Пашков, // Політична думка. — 1993. — № 1. — С. 22—26.
6. Томенко М. В. Проблема соборності України : науковий і політичний аспекти / М. В. Томенко // Проблеми соборності України в ХХ столітті / [гол. редкол. І. Ф. Курас]. — К.: Т-во «Знання» України, 1994. — С. 25—31.
7. Біля витоків української незалежної держави (до 20-ї річниці створення Народного Руху України за перебудову) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.rv.gov.ua/sitenew/main/ua/publication/content/3514.htm>
8. Українська Гельсінська Спілка (УГС). Дисидентський рух в Україні [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1162804910>
9. Програма Народного Руху України за перебудову. Проект. — Літературна Україна. — 1989. — 16 лютого.
10. К русскому населению Украины. — Літературна. Україна. — 1989. — 5 жовтня.
11. Проти антисемітизму. — Літературна. Україна. — 1989. — 19 жовтня.
12. Про національну символіку. — Літературна. Україна. — 1989. — 19 жовтня.
13. Статут Товариства української мови імені Тараса Шевченка. Проект. — Літературна Україна. — 1989. — 12 січня.
14. Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про мови в Українській РСР» від 28.10.1989 № 8212-XI [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/8312-11>
15. Кизименко І. Історіографія формування політичних партій України / І. Кизименко // Вісник КНТЕУ. — 2010. — № 3. — С. 99-107.

REFERENCES

1. Boiko, O. (2000) . Evolution of social views and processes from the idea of renewed Union to declaration of independence of Ukraine (1991). *Liudyna i polityka (Person and Policy)*, 4, 41-44 (in Ukr.).
2. Vozniak, T. (2001). Stolen Ukraine: to the forming of Ukrainian political nation. *Ii. Nezalezhnyi kulturologichnyi chasopys (Independent Culture Studies Journal)*, 22, 3—33 (in Ukr.).
3. Melnik, I. (2005) . National rebirth in the process of establishment of the sovereignty of Ukraine . *Zbirnyk naukovykh prats Naukovo-doslidnogo instytutu ukrainoznavstva (Collection of Research Papers of the Scientific-Research Institute of Ukrainian studies)*, 4, 59—74 (in Ukr.).

4. Riabchuk, M. *Political nation. About the perspectives of Ukrainian caliphate*. Retrieved from <http://maidanua.org/arch/arch2010/1283175769.html> (in Ukr.).
5. Tomenko, M., Bilous, A., Garan, O., & Pashkov, M. (1993). Establishment of multi-party system (Chapter of analytical report «Post-communist Ukraine: contradictions and perspectives of social and political development»). *Politychna dumka (Political Thought)*, 1, 22—26 (in Ukr.).
6. Tomenko, M. (1994). In I.F. Kuras (Ed.), *The problems of unity of Ukraine in the XXth century* (pp. 25-31). Kyiv: Znannia (in Ukr.).
7. Near the sources of Ukrainian independent state (to the 20th anniversary of creation of People's Ruh of Ukraine for reconstruction). Retrieved from <http://www.rv.gov.ua/sitenew/main/ua/publication/content/3514.htm> (in Ukr.).
8. *Ukrainian Helsinki Union (UGS). Dissident movement in Ukraine*. Retrieved from <http://archive.khpg.org/index.php?id=1162804910> (in Ukr.).
9. Programme of People's Ruh of Ukraine for reconstruction. Project. (1989, February 16). *Literaturna Ukraina (Literary Ukraine)* (in Ukr.).
10. To Russian population of Ukraine. (1989, October 5). *Literaturna Ukraina (Literary Ukraine)* (in Rus.).
11. Against anti-Semitism. (1989, October 19). *Literaturna Ukraina (Literary Ukraine)* (in Ukr.).
12. About national symbolism. (1989, October 5). *Literaturna Ukraina (Literary Ukraine)* (in Ukr.).
13. Rules of the Society of Ukrainian Language named after Taras Shevchenko. Project. (1989, January 19). *Literaturna Ukraina (Literary Ukraine)* (in Ukr.).
14. The Law of Ukrainian Soviet Socialist Republic «About the Language in Ukrainian SSR» from 28.10.1989 № 8212-XI. Retrieved from <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/8312-11> (in Ukr.).
15. Kizimenko, I. (2010). Historiography of formation of political parties of Ukraine. *Visnyk Kievskogo natsionalnogo torgovelnno-ekonomichnogo universytetu (Bulletin of Kyiv National University of Trade and Economics)*, 3, 99-107 (in Ukr.).

УДК 94. (477) (092)

Клименко Н. П. *,

кандидат історичних наук, доцент,

Київський університет імені Бориса Грінченка,

Київ, Україна. ninel_klimenko@ukr.net

КООРДИНАЦІЙНА ТА КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНЯ РОБОТА ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА В КРАЙОВОМУ КОМІТЕТІ ВІЙСЬКОВИХ МОГИЛ: МАЛОВІДОМІ СТОРІНКИ

Анотація. Досліджено діяльність Івана Крип'якевича в «Краєвому комітеті охорони військових могил» Галичини. Показано передумови та процес формування комітету, проведення акцій організації у вимірі шанування пам'яті полеглих героїв України. Висвітлено особливий внесок І. Крип'якевича в охорону та збереження воєнних цвинтарів і поховань періоду Першої світової війни та українсько-польської війни, мовиться про взаємозв'язок організаційної і просвітницької діяльності вченого у вимірі популяризації історії України.

Ключові слова: «Краєвий комітет охорони воєнних могил», воєнні цвинтарі, національна пам'ять.

Аннотация. Исследована деятельность Ивана Крипьякевича в «Краевом комитете охраны военных могил» Галиции. Показаны предпосылки и процесс формирования комитета, проведение акций организации в аспекте чествования памяти павших героев Украины. Висветлен особый вклад И. Крипьякевича в охрану и сохранение военных кладбищ и захоронений периода Первой мировой войны и украинско-польской войны,

* Klimenko N. P., Ph. D. in history, associate professor, Borys Grinchenko Kyiv university, Kyiv, Ukraine. ninel_klimenko@ukr.net

Coordination, cultural and educational activity of Ivan Krypiakievych in regional committee of military graves: non popular aspects

виявлена взаємозв'язок між організаційною і просвітницькою діяльністю ученого в аспекті популяризації історії України.

Ключевые слова: «Краєвий комітет охорони військових могил», військові кладовища, національна пам'ять.

Abstract. Activity of Ivan Kryp'akievych as a famous Ukrainian historian and public doer in the «Regional Committee of protection of military graves» in Galicia during the 1921—1926 years was examined. There is given an analyses of prerequisites and the process of establishing Committee on protection the military graves, realization of the actions of the noted organization on commemoration the honor of fallen heroes of Ukraine. Significant role of Ivan Kryp'akievych and his contribution to protection and preservation of military graves and cemeteries of the period of the First World War and the Ukrainian-Polish War are discussed. It is enlightened exploratory work of Ivan Kryp'akievych: expeditions, activities in collection of donations from the Ukrainian people, printing of necessary materials, cooperation with the Stauropagic Printing House in Lviv where there were published the Instructions for regional committees which improved graves. It is said about interrelations between organizational and educational activities of Ivan Kryp'akievych, the endeavours of the scientist to popularize the history of Ukraine

Keywords: «Regional Committee of protection of military graves», military cemeteries, national memory.

Постановка проблеми. Ім'я академіка Івана Крип'якевича добре відоме і науковій громадськості, і широким колам читачів як автора численних праць, присвячених різним періодам історії України. Однак маловідомою залишається його громадська робота зі збереження пам'яток військової історії, насамперед військових цвинтарів і поховань у роки Першої світової війни. Сучасні виклики в суверенній Україні, трансформація політичної та соціально-економічної систем вимагають урахування потужного впливу меморіально-культурної спадщини. Важливим джерелом морального оновлення, духовної сили і політичної енергії є збереження історичної пам'яті для суспільства. Саме тому дослідження діяльності Івана Крип'якевича у «Краєвому товаристві охорони військових могил» на території Галичини є актуальним питанням.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Громадська робота Івана Крип'якевича в аспекті питань статті розкрита лише епізодично, в контексті дослідів В. Бадяк, О. Шишки, О. Дзюбан, Р. Дзюбан, Р. Фіголь, А. Огорчак та ін. щодо становлення засад пам'яткоохоронної роботи у Львові та збереження та увіковічнення пам'яті українських військових цвинтарів на західноукраїнських землях з періоду Першої світової війни та україно-польської війни 1918—1919 рр. Тому питання діяльності Івана Крип'якевича у «Краєвому товаристві охорони військових могил» на території Галичини є актуальним і потребує подальшого комплексного дослідження.

Метою статті є висвітлення громадської діяльності Івана Крип'якевича у Крайовому комітеті військових могил (1921—1926 рр.), метою якого були охорона та культурне плекання могил людей, які загинули в обороні Батьківщини; популяризація історії України.

Основні результати дослідження. Після Першої світової війни, згідно з мирними Сен-Жерменським, Ризьким договорами, усі примирені держави, в тому числі Польща, до якої після 1919 р. де-факто входила Східна Галичина, зобов'язалися утримувати в належному стані та шанувати могили вояків, похованих на їхніх територіях. Військовими похованнями та їх перепохованням опікувалася спеціальна комісія. Охороною військових могил на території Східної Галичини, окрім урядових інституцій воєводства, опікувалася ще й добровільні товариства, метою яких було утвердження та увічнення історичної пам'яті. Урядові організації та владні структури Польщі, до складу якої належала тоді Східна Галичина, були зобов'язані опікуватися могилами не лише польських вояків, а й також вояків інших національностей та військових угруповань у цілому, які загинули на її території. Не маючи жодної державної підтримки, похованнями Українських січових стрільців, вояків Української Галицької Армії (УГА) переймалася виключно українська громадськість.

Однією із українських організацій які активно почали роботу щодо увічнення пам'яті вояків та збереження історичної традиції, було товариство «Просвіта», яке почало роботу зі збирання матеріалів до історії національно-визвольних змагань у 1914—1920 рр. З ініціативи Івана Крип'якевича, який очолював відділ друку, Головний відділ товариства планував видрукувати всі зібрані матеріали. Цю його мету започаткувала згодом українська кооперативно-видавнича спілка «Червона калина», що спеціалізувалася на виданні літератури, присвяченої славним сторінкам історії українського народу. У зв'язку з цим «Просвіта» закликала українське громадянство збирати відомості про «тих, що положили голови за волю України» [1, 7], їхні знімки, документи, спогади, заопікуватися охороною і впорядкуванням їхніх могил. У Львові постала секція «Краєвий комітет охорони воєнних могил, метою якого було збереження стрілецьких цвинтарів.

31 травня 1921 р. у Львові відбулася нарада представників українських товариств у справі заснування комітету з охорони військових могил. Були виголошені промови. Після реферату, який виголосив один з ініціаторів тієї акції Іван Крип'якевич, було ухвалено заснувати «Краєвий Комітет охорони воєнних могил» (далі — «Краєвий Комітет»), як секцію Українського Горожанського Комітету, зазначаючи, що «важна повинність наша не лишати їх без опіки, а впорядковувати і все опікуватися ними» [2,3]. І. Німчук у своєму рефераті зазначив, що цвинтарі та могили це не тільки місце спочинку померлих. Їх значення для кожного народу є далеко більше — оскільки це одна з багатьох ланок, яка об'єднує живу частину народу з її предками, минулим. Це частина історії народу, на якій виховуються нові покоління. Тому охорона та культурне плекання могил, а зокрема могил людей, які загинули в обороні Батьківщини, віддзеркалює зрілість нації [3,9].

Одними з перших акцій новозаснованого Комітету були роботи на військових похованнях Янівського і Личаківського цвинтарів. На сучасному 38-му і сусідніх полях Янівського цвинтаря, де переважно лежать українські воїни, які загинули у 1919—20 рр., очищено могили від бур'яну і встановлено нові дерев'яні хрести на могилах, де їх не було.

В своїх спогадах Іван Петрович пише: «...В 1921—22 рр. я брав участь у комітеті для опіки над воєнними могилами. Завдання його було впорядкувати могили з часів визвольної боротьби. Багато таких самотніх могил було в околиці Львова, і громадні могили на Личаківському і Янівському цвинтарях» [4, 120].

І. Крип'якевич у листі до І. Кревецького від 29 грудня 1921 р. повідомляє, що «...у Львові є Кр[айовий] Комітет охорони могил в якому я працюю, що опікується могилами теперішньої війни. Переведено доволі широку працю в цілій Галичині; свіжі пам'ятники побудовано в різних місцях» [5, 25].

Слід зазначити, що активну участь у діяльності Івана Петровича брала також і його дружина, Марія Крип'якевич та її сестра Савина Сидорович.

«Крайовий комітет» був справжнім координаційним центром щодо пошуку, відновлення, впорядкування військових могил січових стрільців, проведення святкових процесій-обходів у день зелених свят, щоб віддати пошану борцям за волю, які поховані на цвинтарях. «Крайовий комітет» проводив неабияку роботу щодо збирання пожертвувань українського народу для проведення відповідних робіт та заходів. Пожертвування збиралися безпосередньо через Крайовий комітет або через тов. «Дністер» кн. ч.13180.

Варто зазначити, що із самих перших днів відзначилася своєю матеріальною підтримкою Українська Греко-Католицька церква. Нею було пожертвовано в фонд «Крайового комітету» 35000 корон [6,1]. Фінансову допомогу надавала вона «Краєвому комітету» і надалі. Не стояли осторонь і відомі громадські та політичні діячі. Так, наприклад, др. Волошин пожертвував у фонд «Крайовому комітету» 1000 корон [6,1].

Іван Крип'якевич мав уже неабиякий досвід блискучого організатора, скрупульозного фінансового директора. Він зарекомендував себе таким ще з часів його головування в Бюро культурної допомоги визволених земель під час Першої сві-

тової війни. Саме завдяки систематичній праці Бюро в окупованих повітах Волині й Полісся вдалося організувати десятки українських народних шкіл. Відбулося це насамперед завдяки великій праці І. Крип'якевича.

«Крайовий комітет» за участю Івана Петровича вів постійне листування з місцевими жителями, організаторами — пошуковцями, які з'ясовували імена полеглих. Там вирішувалися всі важливі справи — від пошуку забутих та занедбаних могил до організації перепоховання загиблих. Крім того І. Крип'якевич весь час вів фінансові документи, де зазначалося надходження коштів у «Крайовий комітет» від пожертвувань та використання їх. Так, справа 49 фонду 357 ЦДІА у Львові містить Книгу записів прибутків і видатків, яку особисто вів І. Крип'якевич, оформлював списки про видачу грошей за виконану роботу. Книга (учнівський зошит з 8 аркушами акуратних розрахунків І. Крип'якевича) розпочата 2 червня 1921 року і завершена 17 квітнем 1926 року. У кінці запис: «Рахунки вирівняні і покінчені», підпис — І. Крип'якевич [6, 34]. Хоча Книга закінчена 1926 р., основний фінансовий обіг припадає на 1921—1922 рр., тобто час найактивнішої діяльності «Крайового Комітету». За 1923-1926 рр. є 2 записи — 1.01.1923 р. про закупку 30 доларів, та 17.04. 1926 р. про передачу їх на руки С. Левицького на упорядкування могил у Львові [6,8]. Фінансові документи — посвідки, поквитування, квитанції і т. ін. від різних осіб про отримання грошей, розрахункові папери зберігаються і в домашньому архіві І. Крип'якевича в папці №326. [7]

Головне завдання «Крайового комітету» полягало в перенесенні розкиданих по всій Галичині стрілецьких могил на більші цвинтарі та впорядкування їх. Відповідальним адміністратором-урядником був Б. Гнатевич, який, як свідчать фінансові документи, отримував щомісячну платню. Ймовірно, це був Богдан Гнатевич, який безпосередньо перебував під час Першої світової війни у легіоні УСС із 1914 р., брав участь у карпатській військовій кампанії, в боях на Маківці, під Семіківцями, на Лисоні [8, 462]. Йому були притаманні ініціативність, відвага, організаторські здібності. Пізніше він стає співавтором «Історії українського війська» І. Крип'якевича. Саме Б. Гнатевичу належить розділ «Українські Січові Стрільці». Підсумовуючи його, він писав: «Мала це була жмінка, що станула до нерівної боротьби з могутньою Росією; дрібна краплинка у бурхливому морі світових змагань, але сильна своїми ідеалами й готовністю на жертви» [9, 356].

Невипадково для виявлення могил та їх упорядкування було відправлено ряд експедицій на чолі з Б. Гнатевичем, безпосереднім учасником визвольних змагань, та січовим стрільцем Микетюком. Так, у червні 1921 р. було організовано 4 експедиції: 21.06. та 24.06. на чолі з Микетюком, і 29.06. та 30.06. на чолі з Б. Гнатевичем. На ці експедиції було витрачено 7100 корон [6,1].

Були також упорядковані могили в Ч. Острові, на горі Маківці, могили у Львові на Личаківському та Яновському цвинтарях.

«Крайовий комітет» тісно співпрацював з друкарнею Ставропігії у Львові в якій друкувалися «Вказівки» місцевим комітетам по упорядкуванню могил, «Листок померлого» у 5000 примірниках. Також було надруковано одноднівку «На вічну пам'ять», розпродаж якої значно поповнював бюджет «Крайового комітету». Художні роботи здійснював В. Сіцинський, а професори Л. Білецький і Р. Купчинський своїми творами «Лицарева смерть в піснях» і «Задушний день» прославляли героїзм воїнів — стрільців [6, 2].

Про обсяг роботи, яка була здійснена «Крайовим комітетом», І. Крип'якевич у своїх спогадах писав: «Зроблено евіденцію прізвищ і впорядковано могили, а пізніше поставлено однорідні кам'яні хрести. На Зелені свята відбувались маніфестаційні походи, процесії з вінками на цвинтарі, священики виголошували промови. Видали ми одноднівку «На вічну пам'ять героям» (1921); дав я статтю в Українському Віснику «На сирітських могилах» [4,120].

Однією з важливих ланок роботи «Крайового комітету» була допомога Львівським і місцевим комітетам. Він постійно друкував «Вказівки» щодо упорядку-

вання могил та розсилав їх членам місцевих комітетів. Одна із рекомендацій містили такий текст: «Табличка мусить бути з блахи або металю на ній букви написі змальовані трівкою краскою, або накладені (на металевій). Зміст написі мусить містити: назвисько та ім'я Героя, військовий чин — в скорочені (прим. віст., дес., вістун, десятник і т. п.). Військова частина (прим. 2 Г.П. -2-й гарматний полк, III бригада і т. п) тут треба засягнути поради в бувши військових; дати уродження та смерті (прикл.4. III. 1894, 21. VIII. 1919), в кінці число могил. Кожна могила мусить одержати своє порядкове число. Для проведення евіденції могил мусять члени місцевих комітетів зрисувати плян своєї громади і на йому зазначити точне місце і число могил. До кожного пляну мусить бути долучений список полеглих після порядкового числа зазначеного на могилах» [6, 9 зв.].

Великого значення Іван Петрович надавав виявленню імен загиблих та похованих, оскільки, на його думку, всі повинні знати і пам'ятати імена своїх героїв. Бо майже ніхто не знав про їх життя, боротьбу та смерть. Тому І. Крип'якевич звертався до всіх громадян із закликом «...Кождий хто знає що-небудь про тих невідомих героїв з Личаківського двірця, з Ялівця, з Пасік повинен подати це до загальної відомості. Важне знати ім'я і назвисько, дату і місце уродження, військовий ступінь і частину, до якої полеглий належав, його ролю в боротьбі за Львів, день і ближчий спис смерті. Незвичайно цінні фотографії і інші пам'ятки по наших героях. Важна кожна найменша звістка» [2, 3].

26 червня 1921 р. в день зелених свят в провідну неділю з ініціативи членів читальні «Просвіта» на Личакові та за фінансової підтримки «Крайового комітету» відбулась урочиста процесія — обхід так званих сирітських могил — могил тих героїв, які загинули біля Львова. Процесія почалася з церкви Петра і Павла під проводом 3-х священиків. Були відвідані п'ять могил українських стрільців та покладено вінки з дубового листа — традиційна прикраса військових могил. Високо оцінюючи такий захід, І. Крип'якевич писав: «П'ять самотніх хрестів — п'ять пам'ятників недавньої боротьби за волю. Хоч у малій частині сповнено обов'язок супроти тих, що склали за нас життя» [2, 3].

Про великі маніфестаційні походи на Зелені Свята, які відбулись у Львові Порфир Буняк пише так: «Велика філя людей, що котилися в неділю пополудни в напрямі Янівського цвинтаря, занесла й мене туди. Пішов і я зложити поклін порохам незабутих людей, що не жалували життя за волю свого поневоленого народу. А лежать вони під скромними деревлянами хрестиками, ген на узгір'ю, на самому краю цвинтаря...» [10, 5].

«Крайовий комітет» активно співпрацював з місцевим комітетом охорони військових могил у селі Товстенім. За його допомогою там були впорядковані могили січових стрільців. На цей захід було використано 3870 корон (рисунки та оформлення 3-х могил, оправа образів) [6, 2].

Для увічнення пам'яті героїв-захисників повітовими комітетами було вирішено призначити другий день Зелених свят — днем шанування борців за Україну для всієї Гусятинської землі. Свято пам'яті героїв було відзначене на могилі в селі Товстенім. До нього готувалися заздалегідь: готували програму, вінки, одяг. Програмою було передбачено, що кожне село організовує свій похід на могилу в с. Товстеньке на 11 годину. У святкуванні взяли участь близько 3000 осіб. У листі невідомого до «Красового комітету» зазначалося: «...До панахиди на могилі стануло 20 священиків. В часі: «Вічна пам'ять» похилилися в діл близько дві сотні прапорів, опісля оркестру, дужих інструментів села Васильковець, відіграла гімн: «Ви жертви в бою...». У сей час близько сотні вінців зложено на могилу. Найкрасивіший вінець зложила громада Нижбірок — новий; «тернина і червоні ленти з написею!» Подібний вінець з білими лентами зложило село: Васильків. Вінець з жовтих колосів, котрий відбивав перед всіма із зелени, зложила громада Кривеньке...» [6, 29—31].

У листі Остапчука Василя з с. Кривенького до «Крайового комітету» була докладно викладена програма святкування цього заходу. В кінці він зазначив, що

«...другий день Зелених свят буде днем свята для всіх грядущих поколінь всього повіту. День цей буде днем паломництва цілого повіту на могилу в Товстенському. Могила в Товстенському буде місцем науки для грядущих поколінь, місцем скріплення надії і сил для всіх нас теперішніх» [6, 35].

Діяльність Українського Горожанського Комітету і, відповідно, його комітетів, невдовзі була припинена польськими властями. На офіційному документі львівської дирекції поліції від 19 жовтня 1921 року було зазначено: «За протидержавну діяльність».

На початку 1927 р. знову постала тема збереження стрілецьких цвинтарів. Тому 2 травня в залі «Української Бесіди» у Львові відбулися установчі збори «Товариства охорони воєнних могил» за участі делегатів українських установ і читальень, а також небагатьох представників інтелігенції. Після виборів до Головної Ради Товариства увійшли: Бронислав Янів — голова, Юліан Шепарович, о. Леонтій Куницький, Ярослав Колтунюк, д-р Іван Німчук, ред. О. Павлів, О. Ігнат, п-і Крип'якевичева, п-і Оксана Левицька, ред. Лев Лепкий — члени Товариства, о. А. Шпитковський, І. Лисий і С. Український — заступники голови [10,3]. Слід зазначити, що хоча Іван Крип'якевич склав свої повноваження у 1926 році, натомість його дружина Марія Крип'якевич разом із рідною сестрою Савиною Сидорович активно продовжували цю роботу.

Метою українського ТОВМ, як сказано у його статуті, який затверджений у березні 1927 р. у Львові, було: «Плекати і поширювати між членами Товариства ідеї пієтизму і пошани до могил борців, які полягли у війні і похоронені на території Польської держави». Для досягнення цієї мети Товариство старалося всіма дозволеними законними способами, якими можна було тоді діяти, а саме зводити у твердому матеріалі пам'ятники, прикрашати цвинтарі, кургани, окремі воєнні захоронення; переносити тлінні останки полеглих героїв з полів на цвинтарі; споруджувати нові пам'ятники (або кургани), а також поміщати на них меморіальні таблиці та написи; інформувати та допомагати родинам померлих у відшуканні їхніх могил; видавати та оголошувати потрібні для мети Товариства публікації, оповіщення, брошури; засновувати філії Товариства; допомагати у влаштуванні заупокійних Богослужінь; збирати потрібну для Товариства інформацію та створювати фонди при додержанні правних приписів [11,1].

Отже, наступником «Крайового комітету» стало Українське Товариство Охорони Воєнних Могил (ТОВМ), яке постало у Львові в березні 1927, і яке діяло протягом міжвоєнного періоду (1927—1939 рр.) на території всієї Галичини та навіть за її межами. Статут ТОВМ був затверджений рескриптом Воєводського Уряду у Львові від 25 березня 1927 р. Осередком ТОВМ стало місто Львів, однак своєю діяльністю воно обіймало територію всієї Галичини, яка входила тоді до Польської держави.

За 2 роки діяльності Товариства у Львові упорядковано майже всі могили українських стрільців на Личаківському і Янівському цвинтарях (на першому — 118, на другому — 761). На Личаківському військовому цвинтарі на могилах стрільців установлено залізобетонні хрести зразка старих козацьких надгробних хрестів, які виконано на основі проекту Петра Холодного і Льва Лепкого.

Висновки. У діяльності І. Крип'якевича в «Крайовому комітеті охорони військових могил» простежується зусилля ученого зі збереження пам'яті про людей, які загинули в обороні Батьківщини, популяризації історико-культурної спадщини. Хоча Комітет проіснував недовго (був заборонений польською владою), він став найавторитетнішою установою, зумів створити осередок, пам'яті української історії для майбутніх поколінь та дав поштовх для продовження подальшої роботи у цій царині.

ЛІТЕРАТУРА

1. Краєвий комітет охорони воєнних могил. Секція Українського горожанського комітету. Звернення до української суспільності з приводу зібрання і збереження пам'яток по полеглих героях. — Львів, 1921. — 8 с.
2. Крип'якевич І. П. На сирітських могилах стрільців / І. П. Крип'якевич // Український вісник. — 1921. — Ч.127. — С. 3
3. Німчук І. Культ полеглих героїв: Реферат на установчих зборах «Товариства воєнних могил» у Львові / І. Німчук. — Львів. Накладом «Товариства воєнних могил», 1927. — 129 с.
4. Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність : 36. наук. праць. — Львів, 2001. — Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / Відп. ред. Я. Ісаєвич; упор. Ф. Стеблій. — С. 77–140.
5. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України), ф. 309, оп. 1, спр. 995, арк. 32.
6. ЦДІАЛ України, ф. 357, оп.1, спр. 49, арк. 37.
7. Приватний архів І. Крип'якевича. Папка № 326.
8. Лазарович М. В. Легіон Українських січових стрільців: формування, ідея, боротьба / М. В. Лазарович. — Тернопіль : Джура, 2005. — 592 с.
9. Крип'якевич І. Історія українського війська / І. Крип'якевич, Б. Гнатевич — Львів: Видавництво Івана Тиктора, 1936.— 576 с.— (Репринт / Бібліотечка журналу «Пам'ятки України». — К., 1992.— Вип. 17)
10. Дзюбан О. Стрілецькі некрополі Львова / О. Дзюбан О. // Галицька Брама. — 1998. — № 5—6. — С. 3—6.
11. ЦДІАЛ України , ф. 865, оп.1, спр.1, арк. 56.

REFERENCES

1. *Regional Committee of military graves protection. Section of Ukrainian Horozhan Committee. Address to the Ukrainian community on the gathering and preservation of monuments on fallen heroes.* (1921). Lviv (in Ukr.).
2. Krypiakevych, I. P. (1921). On the orphanages graves of Sich riflemen. *Ukrainskii Visnyk (Ukrainian Bulletin)*, 123, 3 (in Ukr.).
3. Nimchuk, I. (1927). *Cult of fallen heroes*: Structural abstract of the organization meeting of the «Society of Military Graves» in Lviv. Lviv: Society of Military Graves (in Ukr.).
4. Krypiakevych, I. (2001). Memories (Autobiography. In J. Isayevych (Ed.), *Ukraine: Cultural heritage, national identity, statehood*: Collection of scientific papers (Issue 8: Ivan Krypikevych in the family tradition, science, society, pp. 77-140) Lviv (in Ukr.).
5. Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv, fund 309, description 1, file 995, sheet 32 (in Ukr.).
6. Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv, fund 357, description 1, file 49, sheet 37 (in Ukr.).
7. Private archive of I. Krypyakevych, file No 326 (in Ukr.).
8. Lazarovych, M. V. (2005). *Legion of the Ukrainian Sich riflemen: formation, idea, fight*. — Ternopil: Dzhura (in Ukr.).
9. Krypiakevych, I., & Hnatevych, B. (1936). *The history of Ukrainian military forces*. Lviv: Publishing-house of Ivan Tyktora (in Ukr.).
10. Dziuban, O. (1998). Necropolis of riflemen in Lviv. *Galytska brama (Gates of Halych)*, 5—6, 3—6 (in Ukr.).
11. Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv, fund 865, description 1, file 1, sheet 56 (in Ukr.).

Могильний Л. П*.,
 доктор історичних наук, доцент,
 Київський національний
 університет імені Тараса Шевченка,
 Київ, Україна. mogylny@ukr.net

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ: ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ С. ЄФРЕМОВА

Анотація. Проаналізовано еволюцію поглядів на українське питання відомого українського суспільно-політичного діяча ліберального спрямування С. Єфремова (1876—1939). Серед проблем дослідження — організаційна діяльність, а також публіцистичні та наукові праці С. Єфремова як джерело історичного пізнання ідейних поглядів діяча. У колі особливої уваги — національні переконання С. Єфремова щодо шляхів політичного і культурного відродження українства, його сучасності і перспектив майбутнього національного розвитку.

Ключові слова: українське питання, автономія України, історія України, лібералізм, Єфремов Сергій.

Аннотация. Анализируется эволюция взглядов на украинский вопрос известного украинского общественно-политического деятеля либеральной ориентации С. Ефремова (1876 — 1939). Среди исследуемых проблем — организационная деятельность, а также публицистические и научные труды С. Ефремова как источник исторического познания идейных взглядов деятеля. Особое внимание уделено национальным убеждениям С. Ефремова в отношении пути политического и культурного возрождения украинства, его современному этапу и перспективам будущего национального развития.

Ключевые слова: украинский вопрос, автономия Украины, история Украины, либерализм, Ефремов Сергей.

Abstract It is given analyses of the evolution of political thinking on Ukrainian question of the famous Ukrainian social and political activist of liberal orientation S.Yefremov (1876-1939). Political and organizational activity as well as publicistic and research works of S.Yefremov as a background for historical understanding of ideological viewpoint of this doer are discussed. Among such works are: «History of Ukrainian written language», «From the public life in Ukraine», «Freemasonry in Ukraine», «By the way of synthesis. Review of the historiography of Ukrainian literature» and others. It is revealed that throughout his creative life S. Yefremov showed an ability to absorb new ideas, to listen to criticism, to take into account the objective opinions of his opponents. He experienced an evolution of views on solving the national question in Ukraine with due regard to political movement and the needs of Ukrainian people. National convictions of S.Yefremov upon political and cultural revival of Ukrainians, their present status and perspectives of future national development are under special attention in this respect.

Key words: Ukrainian question, autonomy Ukraine, history of Ukraine, liberalism, Yefremov Sergii.

Постановка проблеми. У сучасній історичній науці все більш послідовно порушується питання щодо висвітлення діяльності різних за ідейними переконаннями суспільно-політичних діячів. Серед них важливе місце належить постаті С. Єфремова — відомого представника національного ліберального руху. Аналізуючи біографію Сергія Олександровича, багато дослідників оминають одну з важливих складових його світогляду — це національні переконання і погляди, а саме бачення як минулого, так і сьогодення українського народу. Серед праць, на які варто звернути увагу при розгляді даного питання, доречно згадати «Історію українського письменства» [1], статті з історії громадських рухів та літератури («З громадського життя на Україні» [2], «Масонство на Україні» [3], «Дорогою синтезу» [4] та ін.).

* Mogylnyi L. P., Doctor of historical sciences, associate professor, Taras Shevchenko Kyiv national university, Kyiv, Ukraine. mogylny@ukr.net
 Ukrainian question: evolution of thinking of S.Yefremov

Як учасник національного руху С. Єфремов склав свій власний літопис, «діарі-уш» літературного процесу у контексті історичних епох. При прочитанні оглядів Сергія Олександровича може скластися враження, що дослідник виявляє певний консерватизм у своїх поглядах, а також надмірну критичність в оцінюванні сучасників. Утім, за словами Е. Соловей, за всім тим ми виразно чуємо, бачимо і його самого: його унікальний громадянський темперамент, вболівання за долю краю, небисторонність та прагнення об'єктивності [5, с. 7], і це — чи не найважливіше підґрунтя для ознайомлення з його поглядами як невід'ємної й особливо ціннісної складової суспільно-політичного світогляду українства, що представляли рушійну силу боротьби народу за демократію, культурне відродження, незалежний розвиток.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. На погляди С. Єфремова у суспільно-політичній діяльності проливають світло праці О. Субтельного [6], В. Скальського [7], інших авторів. Однак у цілому проблема не є достатньо дослідженою, що формує конкретизований напрямок аналітичної роботи в аспекті ознайомлення з політичною спадщиною діяча.

Мета статті — дослідити світогляд С. Єфремова як ідеолога й діяча українського ліберального руху, визначити еволюцію його поглядів на українське питання в умовах зламу суспільно-політичного устрою на територіях Наддніпрянської України наприкінці XIX — у перші десятиліття XX ст.

Основні результати дослідження. Народницька концепція історії та літератури, сповідувана С. Єфремовим, послідовно і неухильно виявлялася у його поглядах. З інших причин і передумов С. Єфремов, вочевидь, ідеологізував провідні ідеї як в історії, так і в літературному процесі.

Приклад і досвід С. Єфремова яскраво доводять історичну детермінованість і, зрештою, неминучість того, що українська історична думка формувалася протягом усього свого розвитку як соціальна і політично заангажована: йшлося про те, аби допомогти народові відстояти своє природне право на існування. Якщо інколи С. Єфремов був схильний спрощувати природу творчого процесу, був підвладний симбіозові неонародницького «романтизму» із запозиченням позитивістських ідей, із сцієнтизмом початку XX ст., — в цьому активно виявляв себе інтелектуальний та методологічний «клімат» доби, індивідуально зрозумілий і витлумачений. Але, прагнучи підсумкового висновку, не забуваймо про те, що С. Єфремов — в кінцевому рахунку — яскравий представник культурно-історичного методу — з усіма плюсами і мінусами цієї європейської школи [5, с. 12].

Дуже дорогими йому були ідеї визволення свого народу і дуже вже глибоко він переконаний був у тому, що обезсмертила ці ідеї насамперед література. «Сталося те, що сталося. Усе розгубив був український народ на довгому і важкому шляху своєму до теперішнього становища: політичну самостійність і економічні достатки, своє право й освіту, свої закони й суд, свою школу й інтелігенцію... ім'я навіть своє втратив у безупинній боротьбі за національну індивідуальність: зробився нацією без прізвища, нацією просто «людей», ще гірше — нацією «дядьків»... І тільки один лишився йому, чудному цьому народові, скарб од далеких прадідів. Цей скарб єдиний — то рідна мова й рідне письменство, тією мовою писане: обоє — як вираз його духовної істоти, як символ його опрічності, як пам'ятка од минулого й надія на прийдущі, треба сподіватися — недалекі вже часи» [1, с. 20].

На думку С. Єфремова, мало якому народові в світі доводилось переживати трагічнішу, нещаснішу долю, як та, якої зазнав за своє історичне життя український народ. Серед причин він називає географічне розташування України на тому роздоріжжі, що ним здавна одбувалися великі мандри кочових народів із степів Азії до Європи. Український народ був східним форпостом Європи, і даремно пробував «Змієвими валами» захиститися від степовиків. Ніякі вали не допомагали, і народ змушений був приймати перші й найважчі удари від нападників. Здебільшого ті удари тут і розбивались, але, повсякчас приймаючи їх на себе, україн-

ський народ утратив багато цінних зусиль. Втратив він насамперед свою силу та частину території, і от саме в той час, коли за його спиною сусіди встигали скласти міцні політичні організації, він і ті початки розгубив, що надбав за попередніх часів коштом величезної напруги національних сил. А розгубивши, мусів стати об'єктом політичних експериментів для тих самих сусідів та основою, на якій вони свої здобутки культивували й викохували [1, с. 19-20].

Політичну діяльність С. Єфремов розпочав у студентські роки, ставши активним членом ВБЗО (Всеукраїнська безпартійна загальна організація) (1897 — 1904). Він разом із О. Кониським об'їздив майже всі українські громади, які діяли наприкінці XIX ст., переконував їх членів у доцільності об'єднання в загальну безпартійну організацію. Згодом С. Єфремова залучили і до укладання першого статуту об'єднання. Тривалий час у організації він виконував обов'язки секретаря засідань організації.

Спілкування з видатними діячами українського руху зміцнювали його переконання у тому, що спільна послідовна просвітницька робота українців допоможе їм досягнути поставленої мети — побудувати демократичне суспільство, здатне вирішити національне питання.

Поява Всеукраїнської безпартійної організації в 1897 р., на думку Сергія Олександровича, розпочала новий етап в історії українського національно-визвольного руху. Це був перехідний час від аполітизму до політики, від громад до партій, від українофільства до національного радикалізму. Для старшого покоління українських громадських діячів організація стала епілогом їх біографії, але в той же час виявилася притягальною силою для молодого хлопця, який згодом став одним із активних учасників перших українських ліберальних партій.

Заснування демократичної партії у 1904 р. стало логічним результатом розвитку українського ліберального руху. Політико-організаційне об'єднання української інтелігенції розширило політичний спектр національно-визвольного руху. Водночас до здійснення цього важливого кроку, за словами О. Субтельного, лібералів підштовхувало побоювання, що молоді, радикально налаштовані соціалісти, підпорядкувавши собі український рух, спрямують його у таке русло, де буде важко пливати респектабельним професорам, урядовим чиновникам і земським діячам [6, с. 263]. Одне слово, українські революційні партії «крайнього соціалістичного» напрямку змусили помірковано налаштованого С. Єфремова відмовитися від виключно культурницької роботи і органічно поєднати її з громадсько-політичною діяльністю.

Сергій Олександрович, як і багато його сучасників, вимагав реформувати Російську імперію у демократичну правову державу. Найкраще вирішення питання політичного устрою держави і виходу з глухого кута для країни він бачив у впровадженні конституційного ладу, головною складовою якого став би загальнодержавний парламент, обраний усім народом. Це гасло було проголошено на знак протесту проти здійснюваних самодержавством Росії заходів щодо виборів до так званої «Булигінської думи».

Після обрання загальнодержавного парламенту С. Єфремов пропонував вирішити і національне питання. У Російській імперії живе багато різних народів — росіян, поляків, фінів, грузинів, вірменів та інших разом з українцями. Потрібно, щоб кожен народ на власній етнічній території мав право місцевого самоуправління, «сам собі порядкував, який хотів лад заводив, яких хотів старших людей собі вибирав, а інший ніякий народ до того не мішався» [8, арк. 26]. І в Україні потрібно законодавчо дозволити такі виборні демократичні інститути влади. Державний лад у країні повинен будуватися на принципах найширшої автономії національно-територіальних одиниць. Автономія дозволила б українському народові через представників, обраних до місцевих законодавчих органів влади, формувати національну внутрішню культурно-національну та соціально-економічну політику.

На думку Сергія Олександровича, досягнути демократичного ладу можна не лише за допомогою насильства, як це пропагували інші партії, а й шляхом природного розвитку народної самосвідомості і проведення адміністративних та соціальних реформ, які послаблять суперечності між різними верствами і відкриють дорогу до поступального розвитку особистості — найважливішого елементу кожної демократичної країни.

Таким чином, С. Єфремов пропагував ідею реформування та демократизації державного управління. Запровадження національно-територіальної автономії та обласної автономії зміцнить державу, сприятиме консолідації народів, усуне між-національну ворожнечу і напруженість, гармонізує інтереси різнонаціональних частин країни, поєднає неповний суверенітет окремих самоврядних регіонів з вигодами загальнодержавної єдності. Він вважав, що реалізувати всі соціальні ідеали можна тільки після отримання українським народом права в межах національної автономії самостійно будувати власне політичне та соціально-економічне життя. Згодом, через місцеві органи влади мали вирішитися й інші наболілі проблеми суспільства. Варто також зазначити, що деяка частина вимог була утопічною та навіть наївною. Окремі вимоги стали продовженням ідей М. Драгоманова щодо розвитку місцевого самоврядування, інші задекларували народницький підхід до вирішення проблем.

Важливою складовою переконань Сергія Олександровича була загальна теорія національного питання відповідно до сучасних історичних умов. У перші місяці революції 1905—1907 рр. керівники ліберальних партій заявили в пресі, що залишати в недоторканності чи відтягувати вирішення національного питання — значить ослаблювати значення державної перебудови і створити в майбутньому можливість нової боротьби, яка в результаті призвела б до того ж пригнічення слабших народів. Злагоду в країні можна побудувати тільки за умови визнання за всіма народами Росії їх національних прав, їх рівності з усіма іншими народами [9, с. 110].

С. Єфремов вважав за необхідне послідовно устоювати національні права народу, всебічно сприяти їх повному впровадженню, задоволенню всіх культурних потреб українців. Його одностайні бажали перетворити народ у націю в повному значенні цього слова, з міцною самосвідомістю і власним шляхом до тієї цілі, яка стоїть і перед іншими народами Російської імперії — свободи, прогресу. Метою українського руху оголошувалося формування сучасної української нації як повноцінного громадянського і національного організму.

Отож, Сергій Олександрович наполягав на запровадженні національно-територіальної та обласної автономії. На його думку, автономія зміцнить державу, сприятиме консолідації народів, гармонізує інтереси різних частин держави, поєднає неповний суверенітет окремих самокерованих регіонів з вигодами загальнодержавної єдності.

На відміну від представників партій революційного спрямування, С. Єфремов об'єктом впливу вбачав українську націю. Він вважав, що здійснити всі свої соціальні ідеали можна тільки при «політичній самостійності українського народу» і необмеженому його праві самому вирішувати всі внутрішні справи (цілком можливо, що йшлося про розширений варіант автономії). Зважаючи на обставини, в яких перебувала тодішня Україна, Сергій Олександрович вважав, що першочерговою метою для народів є перетворення Російської імперії в конституційну державу.

На його думку, досягнути демократичного ладу можна не стільки шляхом класової боротьби на економічному ґрунті, як це пропагували революційні партії (УНП, РУП, УСДРП), скільки шляхом природного розвитку народної самосвідомості і проведення адміністративних і соціальних державних реформ, які ослаблять протиріччя між різними верствами і класами та відкриють дорогу до більш чи менш поступального розвитку особистості.

В 1905—1907 рр. С. Єфремов увійшов до тієї невеликої групи інтелігенції, яка взяла на себе працю щодо організації національного відродження, але ця робота виявилася надто важкою. Б. Грінченко писав, що люди бажали одразу «косити [...] жито, коли нам потрібно було зробити собі плуг і борону, щоб це жито посіяти». І не зважаючи на всі ці перепони, робота триває, створюються органи національного українського життя, за допомогою яких поширюється національна свідомість, зростає свідомо українська інтелігенція, свідомі українські маси [10, с. 151–152].

У січні 1917 р. Рада ТУП за ініціативою С. Єфремова направляє лист президентові США В. Вільсону, в якому рішуче підтримує його звернення від 18 грудня 1916 р. про принципи завершення війни і, зокрема, про реалізацію права націй на самовизначення та висловлює надію, що майбутній мир принесе справедливість всім великим і малим націям. Зокрема, і за «волю українського народу до самостійного розвитку» [11, с. 106].

Спостерігаючи за революційними перетвореннями у Російській імперії, С. Єфремов щиро вірив у швидку реалізацію і вирішення національних проблем у межах єдиного загальноросійського демократичного руху. Він вважав, що з поваленням самодержавства відкриваються нові можливості втілення у життя найважливіших вимог українського народу. Це гасло широкої національно-територіальної автономії України і перетворення Росії у федеративну демократичну республіку спонукало до популяризації і піднесення ідеї федералізму серед українського населення. У боротьбі за автономію українці прагнули забезпечити собі співчуття і підтримку не тільки широких мас україномовного населення, а й національних меншостей в Україні [12, арк. 11].

Перемога Лютневої революції 1917 р. сприяла зміцненню автономістсько-федералістських ідей серед українського політикуму. Спостерігаючи за перетвореннями в державі, С. Єфремов щиро сподівався, що національні проблеми будуть швидко вирішені. Допомогати реалізовувати їх стануть представники народів Росії за сприяння загальноросійського уряду. Він вважав, що ліквідація самодержавства відкрила нові можливості для задоволення національних, соціальних, економічних, політичних вимог українців як європейського народу і водночас стимулюватиме консолідацію та об'єднання всіх його демократичних сил. З огляду на ці теорії гасло повноцінної національно-територіальної автономії України у складі демократичної Російської республіки було визнано першочерговим, оскільки підтримувалося широкими верствами українства.

С. Єфремов узяв активну участь у роботі над універсалами УЦР. Вагання викликав у нього лише IV Універсал, яким проголошувалася повна незалежність України, оскільки це в той час суперечило його переконанням. Він підписав документ лише через наполегливі вимоги М. Грушевського та В. Винниченка. Про це згадували Б. Мартос та М. Ковалевський. Підписавшись, замислився, а потім сказав, що, приймаючи документи такого значення, діячі УЦР беруть на себе величезну відповідальність [7, с. 115–116].

Таким чином, С. Єфремов та його однодумці залишалися на своїх старих позиціях — автономія України у складі Росії, якщо ж і самостійність, то тимчасова, для наступного утворення нової федерації народів Росії. Нові політичні і військові обставини не сприяли суттєвим змінам його позиції. Навіть навпаки, кожна нова ситуація розглядалася як елемент майбутньої федерації.

Самостійність України С. Єфремов сприймав як необхідну умову для формування рівноправної федерації народів. Він сподівався, що у майбутньому Україна відіграватиме більш значну роль у європейській геополітичній грі. Дехто із його сучасників твердив, що він на той час був проти українізації освіти, проте загальновідомим є факт, що С. Єфремов виступав за українську школу, університети і вважав, що заходи ці повинні здійснюватися поступово і зважено.

Встановлення в Україні більшовицької влади в 1919 р. не змінило позицій С. Єфремова. Він і надалі залишався прихильником федерації з іншими народами,

крім більшовицької Росії. Свої переконання Сергій Олександрович пояснював тодішнім неприйняттям більшовицьким керівництвом розбудови української державності, заснованої на національних традиціях і особливостях, та їх невдалою соціально-економічною політикою «воєнного комунізму».

Ставлення С. Єфремова до більшовицької влади та ідеології було різко негативним і саркастичним. Видимі досягнення партії і народу він сприймав крізь призму життя, яке було далеким від того, що описувалося в засобах масової інформації УСРР. Негативи суспільно-політичної та соціально-економічної сфер викликали в нього неприхований осуд і презирство. Представники більшовицької верхівки, заклопотані пошуками авторитетів, які потрібні були їм для вихваляння радянського стилю життя, з непідробною ворожістю ставилися до тих, чия думка не збігалася з офіційною позицією. Саме через свою відвертість і відкритість вчений і постраждав.

За спогадами М. Татуса, теж засудженого органами ДПУ, у вересні 1931 р. С. Єфремова, А. Ніковського, В. Чехівського привезли до Ярославського політизолятора, де вони перебували до вересня 1933 р. По приїзді московської комісії з ОДПУ більшість українців, поляків і чехів етапом вивезли на Соловки. Лише в ув'язненні в Сергія Олександровича відбувається корінний світоглядний перелом. Він висловлює думку про необхідність побудови незалежної Української держави, «і вже досить плакати, сльози лити, а пора вже здобути волю» [13, с. 44, 46].

Думка С. Єфремова про потребу довгого шляху, що може тривати не одне людське життя, до повного відродження українського народу має мало життєвих підстав, оскільки доля виявилася більш прихильною до більшовиків. Сергій Олександрович вважав, що в українців були широкі державні можливості, які вони змарнували, однак потрібно сподіватися на те, що, можливо, в майбутньому на порядку денному знову постане українське питання, яке успішно буде вирішене. А зважаючи на такі обставини, завжди є потреба працювати в тих рамках, що дозволяє влада. Тим паче, що напрацювання можуть стати підґрунтям для відродження національного і культурного життя українців та становлення України як «незалежної, самостійної демократичної республіки» [14, арк. 38].

Висновки. Опрацювання доробку С. Єфремова, уважне і неупереджене детальне прочитання його спадщини ще попереду, як і деталізоване дослідження його поглядів щодо державності України. Подальшого вивчення також потребує власне вченому врахування специфіки певної епохи, його доповнення і розширення трактувань історичних подій та явищ. Адже С. Єфремов виявляє протягом усього творчого життя здатність засвоювати і нові ідеї, дослухатися до критики на свою адресу, враховувати об'єктивні думки опонентів. Саме тому йому довелося на власному досвіді пройти своєрідну еволюцію поглядів щодо вирішення національного питання в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. — К. : Femina, 1995. — 688 с.
2. Єфремов С. З громадського життя на Україні / С. Єфремов. — К. : Вік, 1909. — 77 с.
3. Єфремов С. Масонство на Україні / С. Єфремов // Вибране: Статті. Наукові розвідки. Монографії / Упор. Е. С. Соловей. — К. : Наукова думка, 2002. — С. 689—703.
4. Єфремов С. Дорогою синтезу. Огляд історіографії українського письменства / С. Єфремов // Вибране: Статті. Наукові розвідки. Монографії / Упор. Е. С. Соловей. — К. : Наукова думка, 2002. — С. 134—151.
5. Соловей Е. На шляху до синтезу / Е. Соловей // Єфремов С. Літературно-критичні статті. — К. : Дніпро, 1993. — С. 5—16.
6. Субтельний О. Україна: Історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука; Вст. ст. С. В. Кульчицького / О. Субтельний. — К. : Либідь, 1991. — 512 с.

7. Скальський В. В. Універсали Центральної Ради як екстремуми революції : погляд С. О. Єфремова / В. В. Скальський // Революції в Україні у XX—XXI століттях : співзвуччя епох : Матеріали II наук. конф. (Одеса, 6 жовтня 2006 р.). Присвячується 130-й річниці з дня народження С. О. Єфремова. — Одеса : ОЮІ ХНУВС, 2006. — С. 112–116.
8. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 274, оп.1, спр. 1942, арк. 29.
9. Ефремов С. Заметки на текущие темы / С. Ефремов // Киевская Старина. — 1905. — Кн. 2. — С. 158–190; Кн. 3. — С. 276–299; Кн. 4. — С. 81–111; Кн. 5. — С. 183–212; Кн. 6. — С. 274–304.
10. Вартовий П. З українського життя / П. Вартовий // Нова Громада. — 1906. — № 12. — С. 147–155.
11. Брицький П. П. Західноукраїнські землі в роки Першої світової війни / П. П. Брицький // Історична панорама. — 2004. — Вип. II. — С. 96–107.
12. Галузевий Державний архів Служби безпеки України, ф. 40, № 1346, арк. 38.
13. Татусь М. Доля академіка С. О. Єфремова / М. Татусь // Спілка визволення України (ідейні основи, історія та матеріали до пізнання її діяльності на рідних землях). — Мюнхен : Видання Спілки Визволення України, 1953. — Зб. 1. — С. 43–52.
14. Галузевий державний архів СБУ, спр. 67098, фп (215471), т. 59, ч. 1, арк. 267; ч. 2, арк. 268–496; ч. 3, 497–731.

REFERENCES

1. Yefremov, S. (1995). *History of Ukrainian written language*. Kyiv: Femina (in Ukr.).
2. Yefremov, S. (1909). *From the Public Life in Ukraine*. Kyiv: Vik (in Ukr.).
3. Yefremov, S. (2002). Freemasonry in Ukraine. In E. S. Solovey (Ed.), Yefremov, S. *Favorites: Articles. Research papers. Monographs* (pp. 689–703). Kyiv: Naukova Dumka (in Ukr.).
4. Yefremov, S. (2002). By the way of synthesis. Review of the historiography of Ukrainian literature In E. S. Solovey (Ed.), Yefremov, S. *Favorites: Articles. Research papers. Monographs* (pp. 134–151). Kyiv: Naukova Dumka (in Ukr.).
5. Solovey, E. (1993). Towards a Synthesis. In E. Solovey (Ed.), Yefremov, S. *Literary Critiques* (pp. 5–16). K: Dnipro (in Ukr.).
6. Subtelnyi, O. (1991). *Ukraine: History*. Kyiv: Lybid (in Ukr.).
7. Skalskyi, V. (2006). Central Rada's Universals as an extreme acts of the Revolution: a view of S. Yefremov. In *Revolution in Ukraine in the XX — XXI centuries: harmony of epochs: Papers of the II scientific conference* (Odessa, October 6, 2006). Dedicated to the 130th anniversary of the birth of S. Yefremov (pp. 112–116). Odessa: Ministry of Internal Affairs of Ukraine, Law Institute of Odessa, Kharkiv National University of Internal Affairs (in Ukr.).
8. Central State Historical Archive of Ukraine, fund 274, description 1, file 1942, sheet 29 (in Rus.).
9. Yefremov, S. (1905). Notes on Current Issues. In Naumenko, V (Ed.), *Kyevan antiquity* (Book 2, pp. 158–190), (Book 3, pp. 276–299), (Book 4, pp. 81–111), (Book 5, pp. 183–212), (Book 6, pp. 274–304) (in Rus.).
10. Vartovyi, P. (1906). From Ukrainian life. *Nova Gromada (New Community)*, 12, 147–155 (in Ukr.).
11. Brytskyi, P. (2004). Western Ukrainian lands during the First World War. *Istorychna panorama (Historical Panorama)*, II, 96–107 (in Ukr.).
12. Branch State Archive of the Security Service of Ukraine, fund 40, № 1346, sheet 38 (in Ukr.).
13. Tatus, M. (1953) The Academician M. S. Yefremov. In Plusch V. (Ed.), *Union for the Liberation of Ukraine (ideological foundations, history and papers to understanding its activities on the native lands)* (Collection 1., pp. 43–52). Munich: Publication of the Union for the Liberation of Ukraine (in Ukr.).
14. Branch State Archive of the Security Service of Ukraine, file 67098, AF (215,471), vol. 59, part 1, sheet 267; part 2, sheet 268–496; part 3, sheet 497–731 (in Ukr.).

Ніколаєва Т. М.*,

кандидат історичних наук, доцент,
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»,
Київ, Україна. n_t_m@ukr.net

РЕЛІГІЙНИЙ ВПЛИВ НА СУСПІЛЬНУ ІДЕОЛОГІЮ ТА МЕЦЕНАТСТВО В ПІДРОСІЙСЬКІЙ УКРАЇНІ

Анотація: Розглянуто деякі історичні аспекти українського суспільства, держави та православної церкви. Показано роль релігії як рушійної сили доброчинності відповідно до норми християнської моралі. Увагу приділено релігійному меценатству XIX ст., коли церква найчастіше ставала для українців ідеологічним чинником імперської політики. Наведено приклади, коли духовність, сформована попередніми поколіннями українського духовенства, ставала основою самобутності нації. Досліджено конкретні приклади меценатства: побудови церковних споруд, шкіл, лікарень і притулків при них.

Ключові слова: держава, православна церква, меценатство, імперська політика.

Аннотация: Рассмотрены некоторые исторические аспекты развития украинского общества, государства и православной церкви. Показана роль религии как движущей силы благотворительности в соответствии с нормами христианской морали. Внимание уделено религиозному меценатству XIX в., когда церковь наиболее часто становилась для украинцев идеологическим инструментом имперской политики. Приведены примеры, когда духовность, сформированная предыдущими поколениями украинского духовенства, ставала основой самобытности нации. Исследуются конкретные примеры меценатства: построение церковных сооружений, школ, больниц и приютов при них.

Ключевые слова: государство, православная церковь, меценатство, имперская политика.

Abstract. The article deals with some historical aspects of Ukrainian society, state and Orthodox Church. It is based that since Kievan Rus Orthodox Church had become ideological, cultural, spiritual foundation of Ukrainian people: under hard historical times it was asylum not only for unfortunate representatives of society, but for the culture and inner world of Ukrainians on the whole. Religion had become at the same time a motive force for philanthropy as a norm of Christian ethics. It is shown, that religious charity had acquired a special role during the XIX century, when Ukrainians had lost their statehood, were subordinated to Russian empire, and the Church very often represented itself as ideological supplement of imperial policy. It is analyzed activity of some church doers, who were able to preserve spiritual foundations of the previous generations of Ukrainian priesthood and thus influenced originality of Ukrainian nation. Concrete examples of philanthropy — building of churches, schools, hospitals, shelters — of religious doers and prominent businessmen and entrepreneurs (representatives of the Tereshchenko, Kharitonenko, Sukhanov families) are discussed.

Key words: state, orthodox church, philanthropy, imperial policy

Постановка проблеми: Історія народу та його релігія взаємопереплетені. Прийняття єдиної релігії (988 р.) відіграло особливу роль в житті українців, сформувавши систему світогляду, набір культурних, духовних та моральних цінностей, що обумовлювали поведінку людини. Існування власної державності впливало на роль церкви і навпаки. Складність історичного шляху відбивалася на ідеології українського суспільства, носіями якої переважно слугували православні заклади. Тема релігійного меценатства була актуальною, починаючи з Київської Русі. Та особливою була її значущість у XIX ст. з втратою державності і підпорядкуванням Російській імперії. Чи була церква лише колоніальним придатком в державній політиці Російської імперії, чи система духовності сформована раніше давала основу для формування самобутності нації? Хто з підприємливих людей

* Nikolaeva N. M., Ph. D. in history, associate professor, Kyiv national economic university named after Vadym Hetman, Kyiv, Ukraine. n_t_m@ukr.net

Religious influence over social ideology and philanthropy in underrussian Ukraine

намагався підтримувати людські права власного народу через побудову православних храмів?

Аналіз попередніх досліджень та публікацій. Питаннями історичного аспекту релігійного меценатства та впливу церкви на життя суспільства, а саме: будівництва церковних споруд, шкіл та притулків при них — розробляв ряд вчених-дослідників. Т. Курінна досліджувала культурно-освітню діяльність православного духовенства. Історичним аспектом, та місцем релігійного чинника у формуванні нації присвятили свої праці І. Гирич, В. Єленський, В. Бондаренко та ін. Монографія О. Доніка про родину Терещенків висвітлює меценатську діяльність і в релігійній сфері. І. Шудрик — вивчав доброчинність Харитоненків та їх внесок в будівництво храмів. Т. Геврик — проаналізувала духовну спадщину українських меценатів, долю храмів, зокрема знищення їх у радянську епоху. Різноманітність досліджень спонукає до систематизації та розвитку даної тематики.

Мета статті. Показати кризу історичний аспект впливу на українське суспільство церкви як джерела духовного об'єднання, освіти та лікування. На конкретних прикладах церковного доброчинства минулих століть показати необхідність турботи про духовність нації та потребу в меценатстві як у минулому, так і нині.

Основні результати досліджень. Витоки української благодійності нерозривно пов'язані з етногенезом української нації, котра пройшла, так як інші народи, періоди становлення, злету і падіння. З утвердженням нової віри та заснуванням церковної організації поширилося цілеспрямоване опікування знедоленими і немічними. Можливо, саме релігія слугувала рушійною силою розвитку доброчинності, яка визнається нормою християнської моралі й утіленням чеснот справжніх її представників, виконуючи основні функції: забезпечення нужденних грошима й натуральними продуктами (милостиня), лікування та навчання. Згодом благодійність церкви, крім релігійних мотивів, обумовлювалася відповідними державними кроками. Церковний статут покладав опіку хворих, інвалідів, жебраків та інших соціально незахищених категорій населення на духівництво, визначивши десятину на утримання монастирів, храмів та лікарень і притулків при них. Водночас заснування благодійних закладів та опікування ними, право «подання» на будівництво церкви набуло поширення серед можновладців, заможних громадян, а згодом — братських організацій та козацтва.

В умовах відсутності української державності в литовсько-польську добу багато княжих родів, церковних діячів, місцевих урядників сприяли розвитку української культури й освіти, опікуючись православною церквою, соціально незахищеними категоріями населення. Неоціненну роль відіграли у цьому князь К. Острозький та митрополит П. Могила, захищаючи і православну церкву, і православних знедолених від Речі Посполитої та розвиваючи українську культуру. Саме братства приділяли багато уваги облаштуванню шпиталів, притулків лікарень, шкіл, друкарень, реставруванню соборів, моральному й церковно-релігійному вихованню молоді. Із появою на політичній арені козацтва, що стає головним захисником національно-релігійних інтересів українців, яке має неписані, але від того не менш дієві складові кодексу козацького лицарства, поняття благодійності — стає досить вагомим.

У середні віки та нові часи церква й, зокрема, монастирі були центрами соціальної допомоги знедоленим і незможним, виконуючи основні функції: забезпечення нужденних грошима й натуральними продуктами (милостиня), лікування та навчання. Церква відіграє в цей час важливу роль у регламентації відносин всередині релігійних спільнот та взаємозв'язків зі світськими спільнотами. Саме в козацькі часи було засновано три центри високої духовності, де будувалися козацькі монастирі: Межигірський — біля Києва, Трахтемирівський — біля Канева, Мотронинський — біля козацької столиці Чигирин. До козацьких святинь Середнього Подніпров'я належали також Самарський, Лебединський, Мошенський та Воз-

несенський монастирі. У кожному монастирі існували бібліотека, школи, іконописні майстерні.

Смерть Богдана Хмельницького дала можливість Московії відкрито проводити курс на ліквідацію української державності. Московський уряд пильно стежив за розвитком політичних процесів в Україні. Роздавивши її Андрусівським договором з Польщею, Московська держава тепер без побоювань поширювала свої впливи на Лівобережну Україну, планомірно наступаючи на права гетьманського уряду та козацької старшини. Кризу поглиблювали й територіальні претензії до України з боку Туреччини. Козацька держава, охоплена внутрішніми чварами, опинилася на грані свого повного зникнення, а її православний народ разом з духовенством очікували нові поневіряння та приниження. Розруха, що охопила Україну, не обійшла й церковні володіння: руйнувалися храми та монастирі, розорувалися їхні господарства. Саме політична руїна, охопивши всі сфери суспільного життя українців, була тісно пов'язана з церковною. Боротьба гетьманів за владу, їхні ставки то на Росію, то на Польщу, то на Туреччину приносили всьому українському народу страшні муки, страждання, розорення. Лише наявність в Україні незалежної від Москви православної церкви по суті зводила нанівець зусилля російських політиків.

Київська митрополічна кафедра стала об'єктом посиленої уваги урядів сусідніх держав та їхніх ставлеників в Україні. Скориставшись відсутністю єдиної церковної влади, уряд Росії під виглядом благодійності продовжував утручатися у справи Київської митрополії. Поступово Київський митрополит втратив свою владу практично над усіма єпархіями та вагомими архимандріями Української Православної Церкви.

Ось чому серед провідної верстви козацтва та духовенства Лівобережжя остаточно утвердилася думка, що порятунок України лежить через припинення збройного опору та визнання зверхності московської влади із збереженням, по можливості, найширших прав, включаючи й церковні; тому-то гетьманський уряд відіграв чи не найбільшу роль у кінцевому підпорядкуванні всієї Київської митрополії Московському патріархату (1685 р.). Хоч саме в добу Гетьманщини з'являється новий тип сакральної архітектури — козацьке, або «мазепинське» бароко. За задумами гетьманів, храми, як і за княжого часу, мали нагадувати народів про велич України в Європі. А найвизначнішим українським меценатом стає гетьман Іван Мазепа, який зводить чи ремонтує у стилі так званого «мазепинського бароко» близько двох десятків храмів, жертвує збудованому ним Переяславському кафедральному собору Пересопницьке Євангеліє, дарує золоту чашу, лампаду і плащаницю собору Воскресіння при Гробі Господньому в Єрусалимі. Завдяки щедрій фінансовій підтримці Мазепа Києво-Могилянська академія стає одним із провідних культурних центрів православного світу, поєднуючи і візантійсько-православний симбіоз культур, і латино-слав'янський. Попри неминучу конфесійність — академія стає цитаделлю західноєвропейської науки. Чи не тому Єрусалимський патріарх Досифей відраджував Петра I призначати Стефана Яворського (професора Києво-Могилянської академії) на високі пости, мотивуючи тим, що українці та білоруси мають зв'язки з «латинниками та переймають багато їхніх звичаїв та догм». А «московити» зберігають недоторканою стару віру, «будучи людьми простими й позбавленими цікавості».[1, с. 377]

Та історично склалося, що саме ця доба слугувала і величчю, і падінням. Бо політична руїна — знищення Гетьманщини, було тісно пов'язано з церковною руїною: це і церковна анафема найщедрішому меценату; це і указ Петра I 1721 р. про скасування патріаршества, а для управління церквою було призначено Святійший Синод, повністю підпорядкований царській владі в особі представника царя («ока государевого») — обер-прокурора; це і проголошення царя головою церкви з вирішальним голосом у призначенні єпископів та у вирішенні інших важливих церковних справ.

Перші посланці з Києво-Могилянської академії, відбуваючи до Росії, керувалися високими ідеями просвітницького характеру. Частина з них їхала добровільно, тяжіючи до центрів митрополії в пошуках можливості застосування своїх знань. Починаючи від часів Петра I, до Росії з академії забирали практично всіх її талановитих вихованців. Це і міністр освіти Петро Завадовський, це і ректор Московської слов'яно-греко-латинської академії архієпископ Смоленський Гедеон Вишневський, що писав у своїх спогадах: «Завжди була багата вченими людьми Академія Київська і мала в собі честь таку, що з неї, як від преславних тих Афін, вся Росія як з джерела премудрості черпала і всі свої новозведені училищні колонії, напоїла і виростила» [2, с.144]. Англійський історик Норман Дейвіс, описуючи європейську історію, показав передову роль українців, особливо випускників Києво-Могилянської академії, у поширенні християнства в російському середовищі. Для цього, з метою повної русифікації церкви 1784 р., за розпорядженням Синоду в усіх церквах дяки та священники читали молитви та правили службу Божу «голосом, свойственным российскому наречию». Синод наказує митрополитові Київському та Галицькому Самуїлу карати студентів та звільняти з роботи викладачів Києво-Могилянської академії за вживання неросійської мови.

Відбувалося нищення не лише богословських книг, а й заборона рідною мовою богослужінь та навіть українських церков — як споруд. На початку XIX ст. Синод приймає постанову про заборону будівництва церков у традиційному стилі, використання скульптур в іконостасах, ікон із короновою Дівою Марією. Священниками до більш значних та важливіших церков також призначали росіян, які ні за мовою, ні за культурою, ні за духом не мали нічого спільного з народом, якому вони мали служити. Це духовно і морально нищило націю.

У той самий час все ж частина священників була з українських родин, бо цьому сприяло те, що в багатьох парафіях настоятельство передавалося від батька до сина та онука. Всі священники проходили через систему духовної освіти, де панував російський дух і де учнів виховували у вірності імперії. Та в родинному колі, спілкуючись із парафіянами, вони говорили українською, дотримувалися народних звичаїв, знали народні пісні. Траплялися навіть священники-патріоти, які видавали українською мовою проповіді, оповіді зі Святого Письма, життя святих; їх, напевно, було б більше, якби не Валуєвський циркуляр 1863 року, що припинив цю діяльність.

Православ'я в Російській імперії було основним ідеологічним символом самодержавства й основним джерелом його легітимації. Знаменита триєдина «уваровська» формула мала на увазі, що православ'я — віра російського народу, самодержавство — його «природний» політичний устрій і всі три компоненти — російський народ, руська віра і російське самодержавство — перебувають у нерозривному зв'язку. Київська духовна академія, перетворилася на ідеологічний придаток самодержавства і стояла на проросійських позиціях. Адже було запроваджено «штати» духовенства, тому випускники її ставали священниками, отримуючи платню, як державні службовці.

Засновуючи університет св. Володимира у Києві, Микола I мав за мету «зросійщення» сполонізованого Правобережжя. Та Київський університет поступово перетворюється на осередок діяльності революційно налаштованої української молоді, на чолі якої стає Михайло Максимович, та митрополит Євген Болховітин. Ігор Гирич вважає, що М. Максимович, пропонував дивитися на історію тодішньої Російської імперії не з дзвіниці Івана Великого в Москві, а з Андріївського пагорба у Києві. Повернувшись до традицій Іпатіївського літопису, Максимович показує Київ для Русі як колыску християнства. Ведучи письмову політичну полеміку з російським академіком М. Погодіним, він наводить значно більше аргументів щодо проживання українців у Києві з найдавніших часів і до нинішніх, показуючи безперервність історичного процесу в формуванні української нації. [3, С.59].

Є. Болховітінов намагається відродити Київську духовну академію, засновуючи історичний журнал, науковий історичний гурток, займаючись археологічними розкопками (Десятинна церква, Ірининська, Золоті ворота); стимулює пробудження інтересу студентства до історичного минулого. Неабияке значення мали наукові доробки протоієрея Софійського собору й редактора «Кіевских епархиальных ведомостей» П. Лебединського, а також дослідження історико-політичного характеру М.Петрова, Ф. Тарновського, С.Голубева, що друкувались в «Трудах Киевской духовной академии». Діяльність цих духовних осіб слугувала звязку з народом, нацією, його історією. [3, с. 70]

У підросійській Україні Церква була на службі у держави. Та для того, щоб Церква могла адекватно виконувати своє суспільне служіння і виховувати народ у дусі високої моральності, милосердя, терпимості та громадянської відповідальності, вона повинна бути відокремлена від держави. Непорушність віри становило моральну основу непорушності самодержавства. У цьому полягало основне протиріччя епохи для колоніальних народів Російської імперії і для українців перш за все. Хоч церква, здавалося б, у цей час не пов'язувалася із національною ідеєю і навіть вважалася «антинаціональною силою», та все ж Церква надає нації сильний імпульс у процесі конструкції загальнонаціональних цінностей, у боротьбі за права людини і людську гідність. [4, С. 86]

Держава не надто піклувалася станом церковних приходів чи їх наявністю. В основному утримання покладалося на релігійну громаду. Проте не завжди пожертвування мирян задовольняли можливість побудови нових культових споруд на підросійській Україні. Тому важливим було поширення церковного меценатства, до якого заможних українців спонукали приписи релігії та історична традиція, а з другої половини XIX століття доброчинності сприяли також і закони. Тому церковними благодійниками були не лише священики, а й люди різних станів. Основними формами доброчинної діяльності стала підтримка православних церковних товариств, виділення коштів для розвитку навчального процесу в духовних академіях. Широкого розповсюдження набуло благодійництво у будівництві або ремонті церков, соборів, храмів, монастирів, виділення землі та заповідання майна церкви, та заснуванні шкіл при церквах.

У системі народної освіти з початку XIX ст. відбулися зміни: відкривалися церковно-парафіяльні школи. У 1822 р. у Городищі відкрито першу церковно-парафіяльну школу на 30 учнів. На думку Т. Курінної, в 1-й половині XIX століття саме на пожертвування приватних осіб і товариств відкривалися богадільні, в яких вводився гуртожитковий статут. Часто на чолі таких закладів ставали засновники. Потім уряд почав влаштовувати жіночі общини. Вони часто перейменовувалися в гуртожиткові монастирі, причому даним монастирям ставилася умова, щоб вони утримували який-небудь богоугодний заклад: богадільню, притулок, лікарню, школу і т. п. Так, при Лебединському Миколаївському другокласному монастирі з 1858 р. відкрито Лебединське чотирикласне дівоче училище. У цьому закладі на вакансії безкоштовного навчання приймалися сироти Київської єпархії. До джерел утримання Лебединського Духовного училища, крім асигнувань митрополита Київського Арсенія та пожертвувань монастиря, отримано на користь сиріт майже 500 крб. Тому благодійність формувалася трьома факторами — природою, вихованням та мистецтвом.[5]

Редакційна комісія з підготовки селянської реформи вивчала досвід аналогічних реформ у Пруссії. Створений комітет з духовно-навчальної реформи на чолі з архієпископом херсонським Дмитром (Муретовим) вивчав постановку справи освіти в духовних закладах Франції, країні, як відомо, не православної. До 1863 року цей комітет розробив нарешті проект реформ духовно-навчальних закладів, і він був розісланий по всіх єпархіях для обговорення. Відомий дослідник соціально-економічного життя краю другої половини XIX століття професор П. Р. Сльозкін, відзначаючи благодійну активність княгині Є. Воронцової в Мош-

ногірському маєтку, відзначав, що її «діяльність припала на роки великої реформи 1861 р.». На землях мошногірських маєтностей князів Воронцових було 17 церков, меценатами яких вони і були. Завдяки приватній благодійності господарів було створено матеріальну базу фундаменту освіти в краї — в селах Черкаського повіту ще в 1861 р. відкрились 25 парафіяльних шкіл. На утримання церковно-служителів призначалося із каси платні по штату II класу близько 234 крб. в рік і коштом парафіян. [5]

До першої половини XIX ст. священників обирали парафії, і хоч за Миколи I священників стала призначати консисторія, проте на практиці обрання в тій чи іншій формі залишалося, як залишалися по парафіях і своєрідні священницькі династії з їх міцними традиціями української церковної благодійності. Тому з духовних родин вийшло багато видатних представників української інтелігенції а саме: А. Метлинський, С. Руданський, А. Свидницький, І. Нечуй–Левицький та ін. Родини українського духовенства подарували нам визначних вчених, серед них: О. Бодянский, Ф. Лебединцев, академік М. Грушевський, С. Терновський, П. Житецький, О. Костяківський, о. Ю. Січинський та його син В. Січинський, Ф. Матушевський, В. Доманицький, В. Біднов, С. Лотоцький, С. Єфремов, Ф. Сушицький, М. Біляшевський, В. Щербаківський та ін.

Від «указу» Петра I 1720 року — першої радикальної цензурної заборони вживання української мови та друку українських книжок — до закриття Київської академії в 1817 році в суспільстві відбувається історичний парадокс: заборона вжитку церковно-слов'янської мови прискорила процес формування на основі народної мови української літературної. Народжується нова література, а з нею нова Україна, бо зі стін академії вийшов новий тип інтелектуала, який завершиться геніальною постаттю Сковороди. Саме завдяки йому «візантійська доба» української культури поступиться — «національній».[1, С. 22]

Збереження та популяризацію кращих традицій народу, до яких насамперед відноситься релігія, припадає на пореформений період. З другої половини XIX ст. в Україні спорудження церковних храмів розгорнулося з особливою силою, коли повсюдно зводилися муровані церкви замість дерев'яних та споруджувалися нові. Хоча частка цього виду зодчества у загальній картині міської забудови була значно меншою, ніж в часи Гетьманщини. В результаті розвитку будівельних технологій та матеріалів культове будівництво набрало потужних обертів. Зведення храмів тепер не було чимось особливим, як у попередні часи, проте воно вимагало великих коштів, які інколи асигнувалися державою, а більше об'єднаннями та окремими особами. Пожертвування на культове будівництво завжди асоціювалося з богоугодною справою, до того ж увіковічувало пам'ять про жертводавців на віки.

Відомий купець Лев Васильович Колесников заповів 11 тис. крб. Свято-Троїцькому храму у Полтаві, що на Сінній площі, для його ремонту, 5 тис. крб. — на утримання хору при ньому. Заповів 2,5 тис. крб. на будівництво або розширення будинку другого священника Троїцького храму. Гроші від продажу майна після його смерті пішли на будівництво храмів у Полтавській Єпархії. За життя на свої кошти збудував Троїцький храм у Полтаві. Інші купці, зокрема І.К.Котельников, М.М. Литвиненко заповідали значні кошти Хрестовоздвиженському монастирю, Воздвиженській, Миколаївській, Покровській церквам та Свято-Духовному собору. Вагомі внески у церковну благодійність зробили дійсний статський радник В.А. Іванов, поміщик Я.Ю.Матіяшевський, вдова полковника М.І.Папкевич-Левицька, дружина Кременчуцького голови дворянства А.А.Руденко та інші [6,171-173,180-181,190-192,194-195,198, 221,245].

Зростання національної самосвідомості українського народу в другій половині XIX ст., розвиток науки та культури, поява нових напрямів у різних галузях мистецтва — все це сприяло підвищенню інтересу до меценатства та колекціонування. В Україні з останньої третини XIX ст. цю благородну традицію продовжили

кращі представники торгово-промислових кіл. Адже найбільші міста поступово перетворювалися на суто буржуазні центри, в яких підприємці відігравали провідну роль. Енергійні, ділові та підприємливі люди, що намагалися бути господарями життя завдяки зростанню багатства та економічної могутності, змінювали свій соціальний статус. Прилучення до освіти, культури, розвиток естетичних смаків сприяли й усвідомленню ними суспільного значення меценатства [7, с.27-29].

Чимало підприємців чітко усвідомлювали, що майбутнє нації — у високих культурних здобутках та моральних цінностях. Особливо недавні вихідці з народу, які зберегли з ним духовний зв'язок, намагалися знайти компроміс між своїм новим соціальним становищем і демократичним походженням. Ця двоїстість, а також дві діаметрально протилежні сутності — гонитва за прибутком, пов'язана з експлуатацією в період початкового нагромадження капіталу, й усвідомлення боргу перед народом, поглиблювалися релігійністю та духом традицій. Величезна кількість храмів, а також тих, які знаходилися при навчальних закладах, лікарнях, притулках та інших установах з'явилися завдяки фінансовим зусиллям купців і промисловців або отримали від них суттєву матеріальну підтримку.

Зокрема, цукрозаводчики брати Микола, Федір і Семен Терещенки на початку 80-х рр. XIX ст. вирішили побудувати в своєму рідному Глухові муровану Трьох-Анастасіївську церкву замість однойменної старої, яка стала сімейним склепом цієї родини. Нова церква за проектом петербурзького архітектора А. Гуна споруджувалася поряд зі старою в 1884–1893 рр. у неовізантійському стилі, вдало вписавшись у досить строкату архітектуру міста. Глухівський Анастасіївський собор нагадував Володимирський у Києві як ззовні, так і внутрішнім розкішним та витонченим оздобленням. В інтер'єрі велику цінність становили розписи, виконані 1893 р. під керівництвом відомих художників — П. і О. Сведомських, які повторили свої композиції у Володимирському соборі та використали деякі твори Віктора Васнецова. Кілька ікон написали також В. В. Верещагін і М. К. Пимоненко. Усього ж фундатори на будівництво й оформлення цього храму витратили понад 500 тис. крб. [8, с. 261—263]. Навіть важко назвати всі ті православні храми, на будівництво або ремонт яких Терещенки зробили чималі пожертвування. Так, серед київських церков — пам'яток історії та культури — слід назвати Володимирський і Миколаївський (Свято-Покровського монастиря) собори, Георгіївську — у старій частині міста, Покровську — на Солом'янці, Йорданську і Введенську — на Подолі, Олександрівську в Липках та ін. На жаль, більшість із них була знищена в роки радянської влади [9, с. 20,31—32, 50].

Утвердження духовності, яка є опорою великих і малих світу цього, значною мірою виявилось в іншому цукрозаводчику — П. І. Харитоненку — при спорудженні в Сумах нового Троїцького собору (1901–1914 рр.), на який ним було витрачено понад 600 тис. крб. Досконалий композиційно й витончений у найменшій деталі, собор дуже вдало вписався в тодішній навколишній архітектурний ансамбль. Адже меценат задумав звести в місті собор, подібний до величних храмів Петербурга — Ісакіївського та Троїцького, залучивши до його будівництва талановитих майстрів, а до оформлення — кращих художників того часу.

Мрія відтворити всередині образ київського Володимирського собору спонукала Павла Івановича запросити розмальовувати інтер'єр видатного митця М. В. Нестерова, з яким його єднала багаторічна приязнь. Проте Нестеров за браком часу, дав згоду лише на розпис шести образів для іконостасу. Ікони для сумського храму — остання творча робота Нестерова як церковного живописця. Мистецтвознавець С. М. Дурилін, близький друг художника, згадував, що ікони Троїцького собору були «в очах самого митця кращим, що він створив у царині церковного живопису». Крім нього, храм розписували такі відомі московські художники, як К. Петров-Водкін (працював у 1914–1915 рр. над малюванням та вітражем «Трійця») та І. Нивинській. За рекомендацією М. В. Нестерова мармуровий іконостас проектував славетний архітектор О. Б. Щусєв; він же зробив малюнки

мозаїчної підлоги, церковної огорожі, внутрішнього начиння та дзвонів. Собор і сьогодні є виразною загальноміською домінантою серед переважаючого сучасного архітектурного оточення.

Символом маєтку Харитоненків у селі Наталіївка Харківської області стала Спаська церква, побудована в 1911–1913 рр. за проектом академіка О. Щусєва, яка обійшлася меценату в 350 тис. крб. [10, с.2]. Для втілення задумку в життя були залучені відомі архітектори, скульптори і художники: О. Рухлядев, А. Савінов, С. Коненков, А. Матвєєв, М. Добужинський [10, с. 24]. Тепер церква по праву вважається унікальною архітектурною спорудою в Харківській області. Створювалася вона для розміщення унікальної колекції давньоруських ікон, які збиралися подружжям Харитоненків по всій Росії і належали до різних шкіл давніх іконописців. Зокрема, до колекції входили 9 рідкісних ікон новгородського письма XV–XVI ст. Вони експонувалися як на виставочних стендах у музеї, а над ними йшов розпис. У храмі також зберігалися різні предмети церковної старовини — давньоруські панікадила, лампади, плащаниця, килими та ін. Всього Павло Іванович і Віра Андріївна розмістили у Спаській церкві до 200 ікон і предметів старовини.

Визначною архітектурною пам'яткою Наталіївки є церква Спаса, яка розташована поблизу композиційного центру парку. Там були вбудовані чотири кам'яні половецькі «баби», подаровані Павлу Івановичу Харитоненку археологами на подяку за фінансування розкопок перед і під час проведення в Харкові XII археологічного з'їзду в 1902 р., а через метрів двісті — невисока однобанна церква із дзвіницею, побудована в 1911-1913 рр. Ця культова споруда була не тільки присадибною церквою, а й храмом-музеєм із зібраною П. І. Харитоненком унікальною колекцією старовинних ікон XV-XVI століть, та інших предметів церковної старовини. Наталіївська колекція налічувала майже 200 творів. [12, с.148].

Після революції 1917 р. доля колекції Харитоненків, як і садиби, була сумною. Головний будинок зруйновано, парк здичавів, багато дерев вирубано, церква запущена, фрески замальовані. Маєток Наталіївка використовувався як туберкульозний санаторій. Залишилась конюшня, школа верхової їзди, в приміщенні якої родина у свій час організовувала виставки для гостей, і деякі інші споруди. Унікальна ж колекція ікон, як і в цілому все зібрання творів мистецтва, розійшлася по різних музеях Радянського Союзу. Зокрема, в 1924–1925 рр. картини російських художників опинилися в Третьяковській галереї, а західноєвропейських, через Румянцевський музей, — в Музеї красних мистецтв. Потім частина полотен перейшла в Ермітаж і Російський музей, опинилася в провінційних галереях. Але чимало чудових робіт зникло, і де вони тепер — невідомо.

Серед «батьків» Сум, окрім Харитоненків, які в його історії залишили помітний слід, насамперед потрібно згадати підприємницьку родину Суханових. Так, інша історична та архітектурна пам'ятка міста — Спасо-Преображенського собору (був побудований у 1801 р.) — сучасного вигляду набула після капітальної реконструкції в 1882–1892 рр. за проектом харківського архітектора М. І. Ловцова на кошти І. Г. Харитоненка та церковного старости цього храму, почесного громадянина міста Дмитра Івановича Суханова та його племінника Миколи Олексійовича. Тоді ж були зроблені прибудови з північної і південної сторін храму й споруджена дзвіниця. У Спасо-Преображенському соборі вражає своєю красою чудово виконаний іконостас із білого мармуру з колонами зеленого малахіту. Живописні роботи інтер'єру храму здійснили художники В. Є. Маковський та К. В. Лебедев [12, с.107-108].

Київська міська дума постійно одержувала звернення мешканців різних районів міста з проханням і вимогами збудувати в тому чи іншому місці новий мурований храм. Так, жителі Печерська у 1881 р. розпочали клопотання про виділення ділянки землі у сквері навпроти Маріїнського палацу під зведення церкви в ім'я Олександра Невського. Завдяки пожертвам багатьох киян, 1889 р. тут постав у неовізантійських архітектурних формах храм, який став окрасою навколишньої міс-

цевості (арх. В. М. Ніколаєв). Найбільші внески на цю справу зробили М. А. і Ф. А. Терещенки, Я. М. Бернер, М. П. Дегтерьов та інші промисловці і купці. Також коштом останнього на території Олександрівської лікарні в 1895 р. було споруджено Михайлівську церкву [13, арк. 1].

У Харкові на вул. Першої Кінної армії є православна церква Трьох святих, яку ще називають Гольдберговською. Цю назву в народі вона отримала від місцевого купця Г. О. Гольдберга, який доклав найбільших зусиль до її спорудження. Зокрема, він був головою будівельного комітету та зробив найбільше пожертвування — 10 тис. крб., а його дружина придбала земельну ділянку для зведення церкви [14, с. 51].

На місці, де тепер стоїть Катеринославський Троїцький собор, 1797 р. була споруджена невелика дерев'яна церква Казанської Божої Матері. В 40-х рр. XIX ст. вона почала руйнуватися. Тому, коли постало питання про її заміну, місцевий купець Федір Дупленко за власний кошт розпочав будівництво нової кам'яної церкви в русько-візантійському стилі. У підсумку на цю справу він асигнував 103 тис. крб. Утім, йому не судилося стати свідком завершення будівництва, яке закінчили, вклавши додаткові кошти, купець А. Кирпичников та його спадкоємці. Урочисте освячення церкви, що дістала назву Троїцької, відбулося в 1855 р. Вона була п'ятиглавою і тринефною, мала багатоярусну дзвіницю, яка спочатку стояла окремо, а потім була з'єднана переходом з головним корпусом. Наприкінці XIX ст. у розписі інтер'єру церкви брав участь відомий український живописець І. С. Їжакевич [15, с. 41].

У радянську епоху, особливо в 30-х рр. XX ст. більшість храмів спіткала сумна доля багатьох релігійних закладів — їх було знищено, або перетворено на підсобні приміщення, конюшні... в кращому разі — музеї. Лише відновлена державність дала змогу в дев'яності роки минулого століття спонукати до меценатства в релігійній сфері, відроджуючи споконвічну українську духовність, прагнучи виконати важливу місію об'єднати та примирити суспільство, будуючи вільну державу та виховуючи нові покоління українців у дусі високої моральності.

Висновки. Церква виконувала особливу місію в державі: була єднаним чинником, ідеологічним, культурним на духовним підґрунтях українського народу, а в складні, бездержавні часи церковні храми були єдиними носіями мови та культури. Велике значення для розвитку духовного українського суспільства мали меценати: К. Острозький, П. Могила, І. Мазепа, а також Києво-Могилянська академія.

Втрата державності — привела до втрати національної церкви. Церква поступово перетворюється на ідеологічне знаряддя імперської політики стосовно поневоленого українського народу. Вона не в змозі в повній мірі виконувати своє суспільне служіння і виховувати народ у дусі високої моральності, милосердя, терпимості та громадянської відповідальності, будучи під контролем Російської держави. Хоч саме українські духовні традиції та українські духівники були носіями передового православ'я. Окремі церковні діячі все ж зуміли донести систему духовності, сформовану попередніми поколіннями духовенства для формування самобутності нації, саме з таких духовних родин вийшло багато видатних представників майбутньої української інтелігенції.

В підросійській Україні церква була на службі у державі. Для більшості ж українців церковний храм був основою утвердження духовності. Але імперська ідеологія — це придушення інших форм суспільної свідомості. Непорушність віри становила моральну основу непорушності самодержавства. У цьому полягала основна суперечність епохи для віруючих колоніальних народів Російської імперії і для українців перш за все.

Та все ж церква залишалась єдиним духовним осередком для суспільства. Основними формами церковного меценатства були: підтримка православних церковних товариств; виділення коштів для розвитку навчального процесу в духовних

академіях; будівництво, ремонт церков, соборів, храмів, монастирів; виділення землі та заповідання майна церкві й заснування шкіл, притулків, лікарень при церквах. Бажання підтримувати людські права власного народу, не зважаючи на відсутність державності, будуючи православні храми — Харитоненки, Терещенки, Суханови сприяли розвитку духовності та культури українців, розвивали традиції, що згодом слугуватимуть національному відродженню, а культове будівництво ставало невід'ємною частиною архітектури українських міст XIX та початку XX ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Історія українського суспільства: навч. посіб. / [І. Д. Дудко, В. Д. Бондаренко, З. І. Зайцева та ін.]; наук. ред. д-ра політ.н. І. Д. Дудко. — К.: КНЕУ, 2011. — 597 с.
2. Акты и документы, относящие к истории Киевской Академии. Отделение 2, 1751—1762 гг. — К., 1905.
3. Гірич І. Київ в українській історії / І. Гірич. — К.: Смолоскип, 2011. — 304 с.
4. Єленський В. Є. Релігія у процесах формування політичних націй: історико-культурні моделі / В. Є. Єленський, В. Д. Бондаренко // Історико-політичні студії. — 2014. — № 2. — С. 75—91.
5. Тетяна Курінна. Культурно-освітня та благодійна діяльність православного духовенства на початку XX-го століття [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://archivorthodoxy.com>
6. Павловский И. Ф. Полтавцы. Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. Опыт краткого библиографического словаря Полтавской губернии с половины XVIII в. / И. Ф. Павловский. — Полтава: Издание Полтавской ученой архивной комиссии, 1914. — 294 с.
7. Боханов А. Н. Коллекционеры и меценаты в России / А. Н. Боханов. — М.: Наука, 1989. — 187 с.
8. Донік О. М. Родина Терещенків в історії доброчинності / О. Донік. — К.: Інститут історії України НАН України, 2004. — 314 с.
9. Геврик Т. Втрачені архітектурні пам'ятки Києва. — 2-е вид. / Т. Геврик. — Нью-Йорк: Український музей, 1987. — 2-е вид. — 64 с.
10. Харитоненко П. И.: Помещик, сахарозаводчик, крупный благотворитель: (Некролог) // Харьковские губернские ведомости. — 1914. — 14 июня. — № 1598. — С. 2.
11. Шудрик І. Династія Харитоненків і Православна церква / І. Шудрик // Людина і світ. — 2002. — № 7–8. — С. 30–33.
12. Шудрик І. О. Наталівка — важливий об'єкт туризму Східної України / І. О. Шудрик // Культура України. — 2011. — № 34. — С. 147—155.
13. Державний архів міста Києва, ф. 163, оп. 41, спр. 4324, арк. 16.
14. Зотова Н. Л. Харьков торговый / Н. Л. Зотова, М. В. Чехунов. — Х.: Деловая жизнь, Прапор, 1999. — 240 с.
15. Фоменко А. К. Дніпропетровськ: минуле і сучасне: Оповідь про пам'ятки культури Катеринослава-Дніпропетровська, їх творців і художників / А. К. Фоменко, М. П. Чабан, В. І. Лазебник та ін. — Дніпропетровськ: Дніпрокнига, 2001. — 575 с.

REFERENCES

1. Dudko, I. (Ed.). (2011). *The History of Ukrainian society: textbook*. Kyiv: Kyiv national economic university named after Vadim Hetman (in Ukr.).
2. *Acts and documents, dealt with the history of Kyiv Academy*, Department 2, 1751—1762. (1905). Kyiv (in Rus.).
3. Girych, I. (2011). *Kyiv in Ukrainian history*. Kyiv: Smoloskyp (in Ukr.).
4. Yelenskii, V. Ye. & Bondarenko, V.D. (2014). Religion in the process of nation-building: Historical and cultural models. *Istoriko-politychni studii (Historical and Political studios)*, 2, 75—91 (in Ukr.).
5. Tetiana Kurinna. *Cultural, educational and cheritable activity of the Orthodox priesthood at the beginning of the XIX century*. Retrieved from <http://archivorthodoxy.com> (in Ukr.).

6. Pavlovskii, I. F. (1914). *Citizens of Poltava city. Hierarchs, state and public doers and philanthropists. Experience of brief bibliographic vocabulary of Poltava province from the middle of XVIII century*. Poltava: Edition of Poltava academic archive commission (in Rus.).
7. Bokhanov, A. N. (1989). *Collectors and philanthropists of Russia*. Moscow: Nauka (in Rus.).
8. Donik, O.M. (2004). *The Tereshchenko family in the history of philanthropy*. Kyiv: Institute of history of the National Academy of Sciences of Ukraine (in Ukr.).
9. Gevryk, T. (1987). *Lost architectural memorials of Kyiv*. Edition 2. New-York: Ukrainian museum (in Ukr.).
10. Kharytonenko, P. I.: Landowner, owner of a sugar business, great philanthropist: (Obituary notice) (1914, July 14). *Kharkovskie gubernskie vedomosti (Province bulletin of Kharkov city)*, p. 2 (in Rus.).
11. Shudrik, I. (2002). Dynasty of the Kharytonenko family and Orthodox Church. *Liudyna i svit (The person and the world)*, 7—8, 30—33 (in Ukr.).
12. Shudrik, I.O. (2011). Natalivka — important object of tourism of the East Ukraine. *Kultura Ukrainy (Culture of Ukraine)*, 34, 147—155 (in Ukr.).
13. State archive of Kyiv city, fund 163, description 41, file 4324, sheet 16 (in Rus.).
14. Zotova, N. L., & Chekhunov, M. V. (1999). *Trade Kharkiv city*. Kharkiv: Delovaia zhizn (in Rus.).
15. Fomenko, A. K., Chaban, M. P., Lazebnyk V. I., & etc (2001). *Dnipropetrovsk city: the past and the future. The tale about memorials of culture of Katerinoslav-Dnipropetrovsk, their creators and artists*. Dnipropetrovsk: Dniproknyga (in Ukr.).

УДК 94.001.73 (47+57) «1860/1890»:352/353 (477)

Обметко О. М.*,

кандидат історичних наук, доцент,
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»,
Київ, Україна. o.obmetko@gmail.com

РОЛЬ ЗЕМСТВ У СФЕРІ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ ХІХ СТ.

Анотація. Розглядаються питання діяльності земств у сфері охорони здоров'я населення як прояв ліберальних перетворень епохи імператора Олександра II протягом 1860—1870-х рр. Проаналізовано діяльність шести земств у губерніях Лівобережної та Південної України по таких напрямках, як фінансування сфери охорони здоров'я, утворення спеціалізованих медичних закладів, підготовка фахівців. Визначено еволюцію підходів земств до сфери охорони здоров'я, з'ясовано потенціал органів місцевого самоврядування щодо соціальної і медичної підтримки населення.

Ключові слова: земства, охорона здоров'я, українські губернії.

Аннотация. Рассматриваются вопросы деятельности земств в сфере охраны здоровья населения как проявление либеральных преобразований эпохи императора Александра II на этапе 1860—1870-х гг. Проанализирована деятельность шести земств в губерниях Левобережной и Южной Украины по таким направлениям, как финансирование сферы охраны здоровья, создание специализированных медицинских учреждений, подготовка специалистов. Выявлена эволюция подходов земств к сфере охраны здоровья, определен потенциал органов местного самоуправления в отношении социальной и медицинской поддержки населения.

Ключевые слова: земства, охрана здоровья, украинские губернии.

Abstract. The questions of activity of Zemstvo(s) (as an elective district councils in Russian Empire) in the sphere of health protection of the population of Ukrainian provinces under the

* Obmetko O. M., Ph.D. in history, associate professor, Kyiv national economic university named after Vadim Hetman, Kyiv, Ukraine. o.obmetko@gmail.com

The role of zemstvo(s) in the sphere of health protection of the population of ukrainian provinces in the last quarter of the 19th century

liberal reforms of the epoch of Emperor Olexander II during the 1860-1870th years are discussed. Article is dealt with analyses of achievements and failures of Zemstvos in the sphere of health protection as specific and nontraditional (according to the regulatory documents) direction of activity of the noted organs. It is given analyses of activity of six Zemstvos (these are Katerinoslav, Poltava, Tavriia, Kharkiv, Kherson, Chernigiv Zemstvos) in the provinces of Left bank and South Ukraine on such aspects as financial maintenance of the sphere of health protection, founding of specialized medical establishments, training of medical personnel. The period of 60-90th years of the XIX century is under discussion, what bring possibility to draw up evolution of approaches of Zemstvos activists to the sphere of health protection, to reveal potential of the organs of self-governing on management the problems of social, humanitarian, medical care of population.

Key words: Zemstvos, health protection, Ukrainian provinces.

Постановка проблеми. На сучасному етапі формування незалежної Української держави дуже гостро постає питання децентралізації управління. Українська влада неодноразово на законодавчому рівні намагалася надати органам місцевого самоврядування більше повноважень. Але без аналізу та врахування досвіду попередніх спроб розмежування центральної і місцевої влади такі кроки не мають майбутнього. Тому вивчення досвіду органів місцевого самоврядування на українських землях наприкінці XIX століття набуває не тільки наукового, а й практичного значення.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Діяльність земств як органів місцевого самоврядування почала знаходити відображення в працях науковців і публіцистів — О. Д. Градовського, М. М. Коркунова, І. П. Білоконського, Б. Б. Веселовського ще наприкінці XIX — та початку XX ст. За радянської доби до аналізу теми долучались О. Моргун, А. М. Катренко, В. Й. Борисенко, Н. М. Пирумова, а після проголошення Україною незалежності проблеми земств (насамперед на українських землях) стали предметом дослідження А. С. Маскіної, А. Лохматової (висвітлювали діяльність земств окремих губерній), а також А. М. Гуза, О. І. Мармазової, Р. Л. Гавриш, А. А. Гапієнко, В. М. Мойсієнко (вивчали окремі сторінки діяльності земств). Сформований доробок містить суттєвий матеріал щодо земських структур, у тому числі їх діяльність в українських провінціях. Утім, тема не може вважатись досконало дослідженою як через формування принципово нових підходів до аналізу земств як органів місцевого самоврядування з погляду сучасності, так і необхідності поглибленого аналізу діяльності земств у тих сферах, які не дійшли до поглибленого аналізу.

Мета статті. Дослідити діяльність органів місцевого самоврядування у царині охорони здоров'я в українських губерніях; визначити досягнення і прорахунки медичного обслуговування в губерніях Лівобережної та Південної України 60—90-х років XIX століття.

Основні результати дослідження. Зміни 60-х років XIX століття в Російській імперії включають реформу місцевого самоврядування, розпочату 1864 року. До сфери діяльності земства за законом не входила справа охорони здоров'я. Тому обмеженість фінансових можливостей земств у вирішенні соціально-економічних проблем рельєфно проглядає підході до питання про розвиток народного здоров'я. Становище, в якому знаходилася на період початку земської реформи значна частина населення губерній Російської імперії, інакше як жахливим назвати не можна.

Через об'єктивні причини питання охорони здоров'я привертало в 60-х роках XIX ст. менше уваги земських зборів, ніж питання народної освіти. Справа продовжувала знаходитися здебільшого приблизно в тому самому стані, в якому вона дісталася земствам від дореформених «приказов общественного призрения» (тут і далі за текстом рос. застаріле). На капітали, отримані від цих Приказів, повністю утримувалися лікарні.

Безпорадність населення в плані медичного обслуговування не дуже хвилювала ті численні заклади, яким належало дбати про охорону народного здоров'я. Байдуже до цього ставився і центральний уряд. Наприклад, коли опрацьовувався

проект про введення земських закладів спочатку, не передбачалося говорити про права земства облаштувати медичну частину. У початковому проекті було лише відзначено, що земство має «завідувати земськими добродійними установами в губернії і повітах та вживати інші заходи призрения» [1]. Державна рада знайшла, однак, необхідним зробити вказівку (хоча б у загальних рисах) на права земства у вказаній галузі. Таким чином, у ст. 2 Положення про земські установи було включено посилання на право земств брати участь у піклуванні про народне здоров'я. При цьому воно було віднесено до необов'язкових земських повинностей. Земства були лише зобов'язані утримувати заклади колишнього «приказу общественного призрения» в межах прийнятого ним штату, а також мали вживати заходів до розповсюдження щеплення від віспи. Для виконання цієї повинності земствам було надано окремі суми — капітали «приказов общественного призрения» і губернські «віспові капітали».

Всього українським земствам було передано від приказів на утримання богоугодних закладів (на проценти від цих капіталів) близько 2099,6 тис. крб. По губерніях ці капітали були вкрай розкидані, передавалися не готівкою, а головним чином відсотковими паперами) (табл. 3.5.)*

Губернії	Тис. крб.
Катеринославська	430,0
Полтавська	248,6
Таврійська	190,0
Харківська	327,6
Херсонська	500,0
Чернігівська	403,6

Цих грошей катастрофічно не вистачало. Для порівняння на утримання Чернігівського губернського земського правління у 1868 р. витрачалося 12 тис. 600 крб. [3, с. 6], а у 1878 р. — 21 тис. крб. [3, с. 12].

Земські діячі швидко зрозуміли, що з таким матеріальним забезпеченням, без допомоги з боку уряду і жахливим станом медицини вони не зможуть суттєво покращити життя населення, тому і до своїх обов'язків ставилися пасивно. Про це свідчить той факт, що у 1868 р., тобто через три роки після відкриття земств, деякі з них зовсім не виділяли коштів на медицину. А деякі земства асигнували мізерні суми, але й вони залишалися невитраченими.

Отримавши від дореформених інституцій медичні заклади у жахливому стані, земство не одержало на ведення медичної справи кошти від держави, а фінансувало їх за рахунок сільських громад. А оскільки кошти на медицину надходили незадовільно, то і фінансування було також у жахливому стані. Ігнорували медицину такі повітові земства як Катеринославське, Новомосковське (Катеринославської губ.); Харківське, Зміївське (Харківська губ.); Городницьке, Новозибківське, Мглинське, Новгород-Сіверське, Чернігівське, Борзенське, Суражське, Стародубське (Чернігівської губ.) [2, с. 272].

Поганий стан справ у народній медицині можна пояснити ще й тим фактом, що земства не мали кадрів які могли корегувати їх роботу у цій галузі. Не мали вони і досить кваліфікованих лікарів для роботи у лікарнях. Більшість земств у 60-х роках XIX ст. призначали дуже помірні асигнування на цю галузь, покриваючи витрати відсотками з капіталів «приказов общественного призрения». Довгий час земства навіть не мали змоги запрошувати свого лікаря, а задовольнялися додат-

* Таблицю складено на основі звітів губернських земських управ і праці веселовського б.б. «история земства за сорок лет» [2].

ковим асигнуванням урядовому лікарю, який, окрім своїх безпосередніх обов'язків, повинен був, таким чином, завідувати міською лікарнею і контролювати діяльність фельдшерів, більшість яких утримувалася селянами. Всього на медицину у 1868 р. у Російській імперії було асигновано земствами (зверх суми «приказів») лише 1,2 млн. крб., або 8,3% кошторису. Найбільше було асигновано Харківським губернським земством — 86 тис. крб. [2, с. 273].

Незважаючи на незадовільне фінансування, яке було обумовлене нерегулярним надходженням земських податків і недовірливим ставленням населення до медицини, земські заклади намагалися поліпшити медичне обслуговування населення.

Значні успіхи в розвитку земської медицини були досягнуті у Таврійській губернії до 1890 р. за рахунок покращення матеріального становища земства, внаслідок якісної зміни серед земських лікарів та позитивного ставлення населення до їх праці. Кількість земських лікарів зросла до 45, це майже в 6 разів більше з періоду створення земських установ. Було створено 43 медичні дільниці. Кількість фельдшерів збільшилася майже у 18 разів (з 8 у 1866 р. до 142 осіб). У 1890 р. на одного лікаря доводилося в губернії 1022 кв. версти і 21,1 тис. жителів. Значно збільшилися витрати земства на народну медицину. В середньому по губернії ця стаття витрат становила до 1890 р. 15,5% проти 9% за перших три роки [2, с. 375].

Отже, завдяки зусиллям земства, до 90-х років XIX ст. у губернії створюється доволі широка сітка медичних закладів, дільнична система медичного обслуговування, збільшується кількість лікарів, фельдшерів. Серед видатних діячів земської медицини можна назвати вчених М. С. Уварова, М. Часовникова, В. Бекаревича, П. Вострикова, К. Товстицького, П. Діатроптова, М. Тезякова. Також виросла ціла плеяда найвідоміших в Україні та поза її межами організаторів охорони здоров'я: П. П. Кудрявцев, Є. І. Яковенко, В. В. Хижняков, О. В. Корчак-Чепурківський та ін. Їх праця сприяла збільшенню авторитету земств серед сільського населення.

На розвиток народної медицини впливало те, що повітові і губернські земства з самого початку поквапилися розмежувати сферу своєї діяльності, і потім кожне з них довгий час працювало у своїй самостійно. При цьому повіти особливо ревно оберігали свою самостійність кожного разу, як тільки йшлося про розширення компетенції губернського земства. Так, наприклад, у губернських земствах неодноразово ставилося питання про зосередження справи медичної допомоги населенню в руках губернського земства з метою надати цій справі стійкого і планомірного розвитку. Але подібні пропозиції завжди зустрічали різку опозицію у повітах.

Пропозиції централізувати медичну справу в руках губернського земства слід розглядати як цілком природний процес проти тієї повітової самостійності, яка спостерігалася в медицині, особливо до 90-х років XIX ст. Слід відзначити, що у 90-х роках зустрічалися повіти з одним земським лікарем, поряд з такими, де було шість — сім земських лікарів [2, с. 276]. З 90-х років XIX ст. питання про роль губернського земства в медичній справі отримало задовільне рішення, і почав проводитися або принаймні висуватися принцип спільної роботи повітових і губернських земств. Питання про усунення повітових земств від завідування медичною частиною вирішувалося з урахуванням загальних інтересів.

Почин у справі широкого співробітництва з повітами зробило Херсонське губернське земство, яке в рік відкриття земських установ мало 7 лікарень на 170 ліжок і 14 лікарів, з яких 6 при лікарнях, 3 — відомства південних поселень, 3 — відомства палати держмайна і 2 — відомства іноземних поселень. На утримання лікарень витрачалося 25 тис. крб. Лікарі отримували такі мізерні оклади (вони падали до 196 крб. на рік), що про їх безкоштовну практику не могло бути й мови. До 1887 р. земства Херсонської губернії витрачали на медицину понад 450 тис. крб. і мали 29 лікарень і 14 приймальних покоїв на 978 ліжок і 72 лікаря [4, с. 272].

З 1874 р. Херсонське земство почало видавати дотації повітам у розмірі 1/3 усіх витрат на медицину [2, с. 277], причому це розширення компетенції губернського земства було зустріну те повітами вкрай невдоволено. Повітові земства вважали такі дії губернського земства втручанням у межі їх компетенції і утиском прав з боку губернського земства. Гроші вони брали, але звітів ніколи не подавали. Тому з 1878 р. губернське земство починає вимагати звіти, щоб простежити хоча б за тим, скільки повітові земства витрачають на медицину. Але і згодом справа не зрушила з місця, оскільки «спроба губернського земства взяти участь в організації медицини в повітах на більш раціональних засадах майже не здійснилася. Повітові земства зустріли цю спробу вкрай не співчутливо, вбачаючи в ній намагання з боку губернського земства обмежити їх самостійність.» [5, с. 208]. Таке ставлення до справи гальмувало утворення санітарної організації не тільки в цій, а й в інших губерніях.

З розвитком медичного обслуговування об'єктивно постала перед земством проблема підбору медичних кадрів. На першому етапі це перш за все стосувалося фельдшерського і акушерського складу.

Вперше українські губернські земства організовують фельдшерські школи у 1867 р. У Полтавській губернії цього ж року було передано на баланс земства вже існуючу у губернії фельдшерську школу. Ці заклади випускали досить слабо підготовлений персонал, і земствам довелося розпочати їх реорганізацію, розширити курс їх підготовки. Відповідні клопотання земств були задоволені виданням у 1872 р. нормативного статуту й програми фельдшерських і акушерських шкіл. Ця обставина стала поштовхом до відкриття нових шкіл. Так, на утримання фельдшерської школи у Чернігівському земстві у 1869 р. було витрачено 3.525 крб. 30 коп. [3, с. 16], а на влаштування акушерської частини у Константиноградському земстві 1883 р. земство відпустило 600 крб. [6, с. 26-27].

Деякі земства на початку своєї діяльності не відкривали постійних шкіл, а задовольнялися тимчасовими курсами. Таке ставлення більше пояснювалося консервативним складом земських зборів. Так, наприклад, Харківське губернське земство відкрило у 1874 р. півторарічні курси. Постійна школа тут була заснована лише у 1886 р. Однак у більшості земств вони згідно з таблицею Б. Б. Веселовського [2, с. 291]. були організовані наприкінці 60-х — на початку 70-х років XIX ст.

Таким чином, не можна не визнати, що відносно підготовки молодшого медичного персоналу губернськими земствами було зроблено чимало, у наступні роки справа досягла значного успіху і земства користувалися тільки своїм медичним персоналом.

Зважаючи на те, що земство отримало у спадок від старого режиму, і що воно зробило самостійно в даній сфері, можна робити висновки про суттєвий внесок земських установ у дану галузь народного соціально-економічного становища. При розгляді внутрішнього утримання лікарень «приказами», досить навести приклад, що раніше застосовували ремені для хворих у зв'язку з відсутністю лікарів-психіатрів. Що ж стосується зовнішнього утримання, то про нього можна скласти думку з наступного типового опису приміщення, прийнятого Полтавським земством: «Приміщення ці, — говорилося в земській управі, — вологі, тісні, і темні, позбавлені вентиляції, сморідні, — взагалі непридатні навіть для здорових людей і схожі з підвалами і стайнями» [7, с. 112].

У Маякській лікарні Одеського земства миття білизни сифілітиків проводилося у загальному котлі з білизною інших хворих. Стара білизна використовувалася для лагодження, шмаття — для перев'язування поранень. Особливого одягу для сифілітиків і, взагалі заразних хворих не було [8, с. 56].

Не дивно, що населення жахалося цих «божевільних будинків» і вони зазвичай були наполовину порожні. Так, наприклад, у Полтавській лікарні на 70 штатних ліжок доводилося не більше 60 осіб, у Таврійській з 30 — 19, у Харківській з 60 — 46 та ін. Отже, ми бачимо, наскільки незадовільно було організоване лікування

цих хворих у до земський період: по-суті ні про яке лікування не могло бути і мови.

Щоб якось поліпшити лікування в будинках для психічно хворих, земствам довелося перш за все забезпечити себе штатом лікарів-психіатрів, — і вони почали запрошувати спеціалістів на посаду ординаторів, а пізніше, з 80-х років XIX ст. психіатричні відділення відокремлюються від губернських лікарень і стають здебільшого самостійними закладами, на чолі яких стають директори-психіатри.

Земства мали певну кількість штатних ліжок, і земські лікарні понад того не приймали хворих. Але відповідні постанови викликали наказ Сенату від 15 липня 1875 р., за яким земства зобов'язувалися приймати хворих без обмежень. Земствам довелося пристосовуватися до зростаючого контингенту хворих. Особливо швидкий ріст кількості зайнятих ліжок спостерігається з 90-х років XIX ст. Населення все більше почало звертатися до земських лікарів і відкритих земствами лікарень. Це свідчить ще і про те, що населення позбувалося стереотипів щодо земства і його практичних заходів у галузі медичного обслуговування. Стан справ по окремих губерніях можна побачити з даних наведеної таблиці (табл. 3.6.)*

Губернія	Число прийнятих за штатом	Зайнято до 1905 р.
Катеринославська	42	916
Полтавська	70	739
Таврійська	30	535
Харківська	60	1.000
Херсонська	20	975
Чернігівська	50	560

Як свідчать дані таблиці, за 40 років кількість ліжок збільшилася в деяких губерніях у 10 — 20 разів. У середньому у 1865 р. на одну губернію припадало 45,3 штатних ліжок, а у 1904 р. — 787,5 зайнятих, тобто середнє збільшення дорівнює майже 17 : 1.

Слід відзначити, що згідно зі ст. 263 «Устава об управленні заведений общественного призрения», земства були зобов'язані приймати незаможних божевільних безкоштовно, а заможних — за помірну платню. Але рішення про заможність було залишено на розсуд земства, і більшість з них довго не скасовувало збори з селян та ін., а призначало для них помірну платню. Ця платня вносилася селянами і міщанськими общинами за круговою порукою і лише у 1903 р., з відміною кругової поруки, було скасовано її щодо лікарняної платні.

Вище вже йшлося про те, в якому стані земство прийняло будівлі лікарень. Щоб покращити їх стан, земства спочатку лише ремонтували їх, але дуже швидко переконалися у недоцільності подібних витрат. У зв'язку з цим порушується питання про будівництво нових лікарень, і подаються клопотання про субсидії на це з боку уряду. Клопотання отримують позитивний результат, і у 1879 р. Височайше затвердженим Положенням Комітету міністрів, було зазначено, що земства можуть отримувати з казни дотації (не більше 50% земських витрат), причому допомога видавалася тільки за умови затвердження проектів і кошторисів Міністерства внутрішніх справ. Заходи ці дали поштовх до будівництва та покращення будинків.

Окрім участі в утриманні губернських соматичних і психіатричних лікарень, фельдшерських і акушерських шкіл, систематична діяльність губернських земств виявлялася ще і в організації з'їздів земських лікарів по губерніях. Ці з'їзди відіг-

* таблицю складено на основі даних Веселовського Б. Б. «История земства за сорок лет»[2]

рали велику роль у розвитку земської медицини і фінансувалися самими земствами. На них вирішувались і ставились найрізноманітніші питання щодо організації земської медицини. Питання про фельдшерство і роз'їзну систему, про щеплення від віспи, про санітарну організацію, епідеміологічні заходи та ін., підлягали на з'їздах всебічному висвітленню не тільки з теоретичної точки зору, а головним чином з практичної, щодо здійснення усіх цих заходів за умов життя села і земства.

Часто ці практичні міркування отримували перемогу над теоретичними доказами, і з'їзди лікарів висловлювалися за платне лікування, щоб скоротити витрати земства при введенні стаціонарної системи. Але при всьому цьому земські діячі негативно ставилися до втручання лікарів у земські справи і найчастіше просто ігнорували постанови цих з'їздів. Впливу на хід земської медицини з'їзди лікарів добилися не одразу, і не скрізь їх роль була однаковою.

Окремою проблемою є те, як доводилося працювати з'їздам земських лікарів, і як вони проходили у різних місцевостях. На те, щоб з'їзди лікарів збігалися з сесіями губернських земських зборів, погоджувалися ще наприкінці 60-х років XIX ст. З 1872 р. вони входять вже в норму земського життя. Найбільше всього з'їздів за означений період відбулося у Херсонській губернії [4].

Роки з'їздів та їх кількість по губерніях визначено в табл. 3.7*

Губернія	Кількість з'їздів	Роки з'їздів
Катеринославська	6	80, 83, 88, 89, 91, 94.
Полтавська	3	82, 83, 88.
Таврійська	9	73-76, 79, 80, 82, 84, 92.
Харківська	6	76-79, 83, 86.
Херсонська	12	74-79, 81-83, 86, 88, 91
Чернігівська	5	82, 83, 86, 87, 90.

Спочатку з'їзди не були постійними і часто, після 1-2 скликань, переривалися на короткий час. Так, наприклад, Полтавське земство (1886 р.) визнало, що «витрати на скликання з'їзду земських лікарів зовсім зайві, бо з'їзди не дають для земства жодних результатів» [7, с. 107].

Також негативно до скликання з'їздів ставилися і багато інших земств і надовго їх закривали. Слід зазначити, що до 90-х років XIX ст. з'їзди земських лікарів так само швидко виникали, як і ліквідовувалися. Відчувалася відсутність певного позитивного ставлення до них з боку земських діячів, помічалася відверта і прихована недовіра до «третього елемента», до його втручання в земські справи.

Щоб досягти більшого зближення з земськими діячами і забезпечити виконання своїх постанов, з'їзди земських лікарів висловились за те, щоб у цих з'їздах брали участь і представники повітових земств. Пропозиція ця була прийнята, і з кінця 70-х років XIX ст. з'їзди проходять у більшості губерній вже за участю цих представників. Потрібно сказати, наскільки таке «зближення» сприяло тому, що постанови з'їздів стали виконуватися. Повітові земські діячі не були настільки консервативно налаштовані відносно земської діяльності у цій галузі, краще розуміли потреби місцевого населення.

Слід зазначити, що з кінця 70-х років з'їзди були поставлені в більш несприятливі умови порівняно з попередніми. Саме для цього вийшли обмежувальні правила. Так, головування на з'їздах доручалося не особі, обраній з'їздом, як раніше, а лікарському інспектору та ін. Прохання земців про те, щоб головами з'їздів оби-

* Таблицю складено на основі даних «Исторического очерка деятельности херсонского губернского земства за 1865–1899 г.г.» [5] та праці Веселовського Б. Б. «История земства за сорок лет» [2]

рали голів губернських земських управ, залишилися без задоволення. Покращення в цьому питанні настало лише 1901р.

Висновки. Серед недоліків у земській справі охорони здоров'я можна виділити:

- нестачу коштів через неврегульованість земських податків;
- відсутність кваліфікованих фахівців;
- медична галузь була не обов'язковою сферою компетенції для земств, ця діяльність більше залежала від місцевої ініціативи земських гласних;
- на заваді справі були внутрішні суперечності у сфері розмежування компетенції між повітовими і губернськими земствами;
- ігнорування земствами рішень з'їздів земських лікарів, бо вважали це втручанням у свої внутрішні справи.

Незважаючи на перешкоди у галузі народної медицини з боку уряду, населення і непорозуміння у середовищі самих земств, обслуговування населення з боку земських лікарів набуло великих масштабів за часів земства і принесло неоціненну користь місцевому населенню. Найбільш помітною була діяльність у цій царині Таврійського та Херсонського губернських земств. Завдяки роботі земств частково змінено ставлення населення до медичних фахівців з негативного на позитивне. Земські установи самостійно готують для себе фахівців, відкриваючи фельдшерські та акушерські школи. Завдяки цьому вдалося збільшити кількість лікарів та фельдшерів. Збудовано нові приміщення лікарень. Покращено фінансування народної медицини як з боку держави, так і самими земствами.

Отже, у подальшому, вивчення досвіду роботи земств, їх ініціативної діяльності з облаштування життя на місцях відкриває можливості більш ґрунтовного та всебічного розуміння підходів до адміністративного реформування в Україні на сучасному етапі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Материалы по земскому общественному устройству. — СПб.: Издание Хозяйственного департамента МВД, 1886. — Т. 2: Положение о земских учреждениях. — 573 с.
2. Веселовський Б. Б. История земства за сорок лет / Б. Б. Веселовський. — СПб.: Издание О. Н. Поповой, 1909. — Т. 1. — 724 с.
3. Центральний державний історичний архів України, м Київ (ЦДІАК України), ф. 707, оп. 87, спр. 5359, арк. 6.
4. Голос земца о земстве // Одесский Вестник. — 1889. — № 15. — С. 3.
5. Исторический очерк деятельности Херсонского Губернского Земства за 1865–1899 гг. Херсон: Издание Херсонского Губернского Земства, 1905. — Т. 2. — 299 с.
6. Отчёт Константиноградской Уездной Земской Управы XX-му очередному Константиноградскому Уездному Земскому Собранию за 1883 год. — Полтава, 1884. — 158 с.
7. Свод Постановлений Полтавского Губернского Земского Собрания, открытого 19-го Сентября 1865 года. — Полтава: Типография Губернского Правления, 1865. — 143 с.
8. Сборник Херсонского Земства. — Херсон: Типография Н.О.Вашенко. — 1887. — Май. — № 5.

REFERENCES

1. *Materials on Zemstvo Public Structure*. (1886). (Vol. 2: Regulations on Zemstvo Institutions). Saint-Petersburg: Publication of the Economic Department of the Ministry of Internal Affairs (in Rus.).
2. Veselovskii, B. B. (1909). *The history of Zemstvo for forty years* (Vol. 1). Saint-Petersburg: Publication of O. N. Popova (in Rus.).
3. Central State Historical Archive of Ukraine in Kyiv, fund 707, description 87, file 5359, sheet 6 (in Rus.).
4. The Voice of the Zemstvo member about Zemstvo. (1889). *Odesskii vestnik (The Bulletin of Odessa)*, 15, p. 3. (in Rus.).
5. *Historical essay of activity of Kherson Province Zemstvo during 1865–1899 years* (1905). (Vol. 2). Kherson: Publication of Kherson Province Zemstvo (in Rus.).

6. Report of the Konstantinograd District Zemstvo Council for the 20th regular Konstantinograd District Zemstvo Assembly for 1883 year. (1884). Poltava (in Rus.).

7. Code of Regulations of Poltava Province Zemstvo Assembly, opened on September 19, 1865. (1865). Poltava: Printing-house of Provincial board (in Rus.).

8. Sbornik Khersonskogo zemstva (Collection of Kherson Zemstvo). (1887, May), 5. Kherson: Printing-house of N. O. Vashchenko (in Rus.).

УДК 342.5»05/06»(5-191.2+571)

Сацький П. В. *,

кандидат історичних наук, доцент

ДВНЗ «Київський національний економічний

університет імені Вадима Гетьмана»,

Київ, Україна. pavangard@i.ua

ПРИНЦИПИ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ЗДІЙСНЕННЯ ПРАВООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ДЕРЖАВАХ ТЮРКІВ РАНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Анотація. Досліджуються основні принципи організації системи державної влади і правоохоронної діяльності в давніх тюркських державах Євразії. Виявлено, що відповідно до специфіки номадичної державності ранньосередньовічних тюрків, правоохоронна і військова діяльність в межах суспільства були поєднані інституційно і взаємодоповнювали одна одну. Відповідно до чинника ключової ролі війни для забезпечення племен і держави тюрків необхідними ресурсами, правоохоронна діяльність також мала на меті мобілізацію ресурсів в умовах війни.

Ключові слова: стародавні тюркські держави, система державної влади, правоохоронна діяльність.

Аннотация. Исследуются основные принципы организации системы государственной власти и правоохранной деятельности в давних тюркских государствах Евразии. Определено, что в соответствии со спецификой номадической государственности раннесредневековых тюрков, правоохранная и военная деятельность в обществе были объединены институционно и взаимодополняли друг друга. Соответственно фактору ключевой роли войны для обеспечения племен и государства тюрков необходимыми ресурсами, правоохранная деятельность также была нацелена на мобилизацию ресурсов в условиях войны.

Ключевые слова: древние тюркские государства, система государственной власти, правоохранительная деятельность.

Abstract. Main principles of organization of the system of state power and law safeguarding activity in ancient Turk states of Eurasia are studied. It is revealed, that according to specific features of nomad statehood of Turks during the early period of Middle Ages law safeguarding and military activities within society were united organizationally and inter-conditioned one another. So far economic policy of Turks leaders — Kahans and their top administrators — was focused on providing tribes fellows by pastures and water resources by the means of war, all aspects of social and public life of ancient Turk states were militarized. This tendency was dealt also with law safeguarding activity, which had to guarantee loyalty of society members to the state and its policy, efficiency of state institutions, the authority of the state and its administration. With due regard to the factor of prevailing role of wars for ensuring tribes and state of ancient Turks by necessary resources, law safeguarding activity was also oriented at organization of the process of mobilization of resources under conditions of war.

Key words: ancient Turk states, system of state power, law safeguarding activity.

Постановка проблеми. Основою державотворення завжди були механізми забезпечення державного впливу й регулювання соціальних процесів. Правова система є гарантом існування державного механізму, а тому держава має забезпечувати надійне функціонування правової системи й мати власний правоохоронний

* Satskyi P. V., Ph.D. in history, associate professor, Kyiv national economic university named after Vadym Hetman, Kyiv, Ukraine. pavangard@i.ua

Principles of organization and realization of law safeguarding activities in the states of turks under early period of middle ages

механізм. Тюркські держави раннього Середньовіччя не були винятком, не зважаючи на їхню специфічну номадичну форму державності. Отже звернення до проблеми правоохоронної діяльності в державах тюрків може надати додаткову інформацію про систему організації влади і її дієве функціонування.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій □. Суспільство та державність ранньосередньовічних тюрків, починаючи від Тюркського каганату (552-603 pp.) і включаючи його наступників — Західно та Східнотюркський каганати, а також Другий Східнотюркський каганат, мало висвітлені в джерелах і тому на сьогодні є дослідженими фрагментарно. Зокрема, система забезпечення правопорядку у ранньосередньовічних тюрків взагалі є недослідженим аспектом функціонування їх державності. Окремі аспекти державотворення давніх тюрків вивчалися дослідниками-тюркологами, зокрема, В. Бартольдом[1], А. Бернштамом[2], П. Меліоранським[3], С. Кляшторним[4], Садрі Максуді Арсалом[5] та іншими. Але виокремити і реконструювати систему правоохоронної діяльності допоки здійснено не було.

Метою статті є аналіз системи правоохоронної діяльності у давніх тюрків та її інституційного забезпечення на етапі раннього середньовіччя..

Основні результати дослідження. Розглядаючи проблему правоохоронної діяльності у давніх тюрків, слід визначити її головну функцію, яка полягала у забезпеченні соціальної стабільності, дотримання законності й порядку та непорушності пануючого соціально-правового устрою і стійкий характер правового поля відповідної держави. Тобто, правоохоронні інституції мають запобігати і протидіяти спробам руйнування пануючого правового поля та підтримувати його стабільність і непорушність.

Досліджуючи правоохоронну діяльність держави у ранньосередньовічних тюрків, необхідно звернути увагу на особливості господарського типу, який панував у їхньому суспільстві. Джерела вказують, що для них був характерний єдиний господарський тип — кочове скотарство. Хоча, Н. Бічурін на основі китайських хронік говорить про походження тюрків із Алтайських гір, де вони займалися ковальством, зокрема, були васалами жужанів і постачали їх виробами з заліза [6, с. 221]. Лише після військової перемоги над жужанами тюрки стають володарями Степу і переходять до кочового скотарства. Різкий перехід від гірських умов життя до кочового скотарства неможливий протягом кількох десятиліть, на що слушно звернув увагу видатний тюрколог В. Радлов [1, с. 29-30], а тому, відповідно, під тюрками, які вийшли з-під контролю жужанів і стали володарями Степу, слід розуміти воєнізовану дружину, очолювану шадом (ватажком).

Про дружину як інструмент державотворення говорять тюркські рунічні написи, зокрема, стела Кюль-Тегіна і Тоньюкука. У цих джерелах вказується, що державне утворення-племінний союз (Ель) тюрків починає формуватися із певної кількості дружинників, об'єднаних шадом [7, с. 19; 8, с. 37; 3, с. 66-67]. Далі, дружина здійснює військові операції проти існуючих племінних союзів і народів, які їх мали, тобто, проти держав. Стела Кюль-Тегіна подає інформацію, що ті, хто мали племінні союзи, були їх позбавлені, а також були позбавлені своїх каганів [7, с. 20; 8, с. 38; 3, с. 68]. Отже, дружина тюркського шада позбавляла підкорені нею народи їх суверенітету і державницького статусу й встановлювала над ними свій суверенітет. Так, тюркський каган призначав над народами шадів, тобто, ватажків загонів [7, с. 20; 8, с. 38; 3, с. 67]. Стела також говорить про прагнення тюрків «впорядковувати» певні території, призначаючи своїх володарів над народами, які на них проживали [7, с. 21-22; 8, с. 39; 3, с. 68-69].

Отже особливістю формування суспільних відносин тюрків на початковому етапі створення їхнього Елю здійснювалося через повалення політичного устрою інших народів і насадження їм своєї влади. Завдяки відповідній політиці відбувалась ліквідація пануючого до того устрою інших племен, зокрема, у частині зміни правлячої династії, яка насаджувалася із роду тюркського кагана. Відповідно, під впоряд-

дкуванням певної території тюрками слід розуміти заміну інституцій, які забезпечували сталість й ефективність правового поля народів захоплених територій.

Отже, окреслюється така картина становлення тюркської державності: спочатку відбувалося формування племінного союзу силами воєнізованої ватаги, яка підкорювала народи, усуваючи попередню структуру, що була державотворчою основою інших народів і ставила на місце попередньої структури свою [1, с. 22—23]. Підкорені народи проживали в степах, і їхнім основним заняттям було кочове скотарство. Різкий перехід тюрків із гірського масиву в степовий міг бути цілковито природним, оскільки вони переходили як військова сила, а не господарська організація і, тим більше, що для гірських масивів було характерним також кочове скотарство. Але не горизонтальне, як у степах, а вертикальне, коли перекочівки здійснювалися сезонно на різні гірські висоти.

Горизонтальне скотарство постало із вертикального, про що свідчить наявність основних видів худоби, яку культивували номади степів у дикому вигляді лише в гірських масивах [9, с. 279]. Тому контроль над господарством степових номадів з тюркської ватаги був цілковито можливий. Відповідно, тюрками було взято під контроль народи зі єдиним господарським типом — кочовим скотарством, причому із сталими традиціями державотворення, які панували за попередників тюрків, тих самих жужанів. Так, традиції були ключовим фактором, який регулював та регламентував правове поле ранньосередньовічної державності тюрків. Контрольні функції мали виконувати тюркські шади та встановлені ханом володарі.

Зазначене не може розглядатися в контексті політики ханів, спрямованої на придушення заколотів, оскільки ці дії були пов'язані із виступами призначених ханом володарів над підкореними народами. Відповідно, у даному разі маємо справу із міжусобними війнами. На жаль, тюркські й китайські джерела присвячено здебільшого політичній історії тюрків і мало йдеться в них про соціально-правові аспекти їх життя. Тим не менш, джерела дають доволі розлогу інформацію про систему управління племінним союзом, утвореним тюркським ханом і систему забезпечення сталості й ефективності правового поля, в якому племінний союз (Ель) функціонував.

Тюркські джерела свідчать, що у хана були посадові особи — буюруки і тархани, призначені для реалізації управлінських функцій в його державі. При цьому, тархани отримували відповідні титули вже будучи правителями над народами. Також згадуються такі посадовці як шади і ябгу. Як свідчать джерела, тюркська держава і хан не втручалися у процес організації господарського життя підвладних народів, зберігаючи доволі високий рівень господарського самоуправління. Водночас стела Кюль-Тегіна каже про впорядкування життя народів, отже, тюркський хан певною мірою забезпечував організацію життя підкорених народів [7, с. 22; 8, с. 39; 3, с. 69].

Отже, призначені ханом посадовці мали виконувати функції нагляду за дотриманням традицій і звичаїв, які, вочевидь, не було ніде зафіксовано, і джерела свідчать про домінування у давніх тюрків норм звичаєвого права. У даному контексті можна припустити, що у давніх тюрків була традиція, коли володар, у даному разі хан, призначав посадовця, який виконував одночасно функції нагляду, фактично прокурорські, судді, а також правоохоронні. Прикладів такого поєднання функцій в одній особі в історії маємо багато. Саме із такими функціями здебільшого призначалися намісники над підкореними народами, оскільки сам факт підкорення народу відбувався в умовах розбалансування в його середовищі соціально-політичної ситуації. Так, той хто підкорив даний народ, брав на себе функції впорядкування соціально-політичних відносин у його середовищі. На даний висновок наштовхують здебільшого непрямі факти, зокрема те, що володарями над підкореними народами тюркські кагани призначали представників цих (підкорених) народів, керуючись, безумовно, знанням ними традицій даного народу, що мало забезпечувати уникнення заколотів.

Сучасні дослідження номадизму також дають дані, що у їхніх племінних союзів було поєднано в особі призначеного ханом посадовця функції нагляду, суду і правоохоронні. Власне, призначена ханом посадова особа повинна була здійснювати нагляд від імені хана і за дотриманням принципів лояльності ханові на відміну від значно ширших прокурорських функцій на сьогодні, коли прокурор здійснює нагляд за дотриманням законності не лише в інтересах держави. Виконання суддівських функцій володарем делегувалося призначеному ним представникові за умови нагальної потреби в арбітрі у підкореному народі, якого той міг і часто втрачав у разі отримання поразки у війні. І, врешті, правоохоронні функції також було найзручніше виконувати призначеній ханом особі, яка мала для цього власну дружину.

Делегування судових функцій у соціальному організмі особі «зі сторони», яка, крім можливостей їх здійснення могла забезпечувати і їх виконання, було в період Середньовіччя доволі поширеним явищем. Причиною його поширення був передовсім за все статус відстороненості такої особи. Крім того, оскільки в спільноті номадів усіх було пов'язано родинними зв'язками і кровною помстою, то забезпечення виконання судових і арбітражних рішень представником зі сторони було доцільним кроком — зняттям із представників народу функцій, у результаті виконання яких можна було отримати ненависть «зі сторони» співплемінників і родичів.

Зазначена посадова особа мала доволі значну самостійність від хана, оскільки могла навіть влаштовувати проти нього заколоти, які доволі часто і відбувалися [7, с. 21; 8, с. 38; 3, с. 68]. Щоправда, потребує вивчення питання, чи всі вказані у джерелах посадові особи мали можливість виконувати свої повноваження автономно. Наприклад, буюруки («приказні») згадуються винятково поряд із ханом [7, с. 21; 8, с. 38; 3, с. 68], тоді як беки — особи, за якими тюркським ханом було визнано каганське достоїнство, згадуються як доволі автономні правителі [10, с. 36]. Але, водночас, як вказує нам стела Кюль-Тегіна, буюруки були головною опорою влади хана, і від їхньої мудрості залежало існування держави [7, с. 17; 8, с. 36; 3, с. 64—65]. Недарма поняття буюруки дослідником тюркських рунічних текстів С. Маловим перекладається як «приказні» [8, с. 33].

Одночасно згадок про те, що б буюруки здійснювали управління справами підкорених народів, не зустрічається. Здебільшого вони виступають як посадовці при ханові, а управління народами здійснюють «кагани» [7, с. 24; 8, с. 38; 3, с. 71], беки [10, с. 91], шади [7, с. 20; 8, с. 38; 3, с. 67], тархани. При цьому тархани згадуються як правителі певного народу [10, с. 165]. Поняття шад у тексті стели Тоньюкука вживається у значенні воєначальника, командира дружини [11, с. 65]. Тому вживання поняття призначити шада над народом, який визнав над собою владу тюркського хана, може мати щонайменше два значення. Перше, посадову особу, яка була відповідальною за мобілізацію військових ресурсів з числа відповідного народу, а, друге, як особа, що була командиром дружини. У першому випадку шад мав здійснювати облік і контроль наявних ресурсів підвладного народу і мати відповідні повноваження. У другому випадку шад повинен був, фактично, виконувати поліцейські функції серед ввіреного йому народу.

Як засвідчує напис Тоньюкука, на етапі формування тюркського племінного союзу майбутній каган виступав у ролі шада, командуючи загonom дружинників, які пішли за ним із власної волі [11, с. 65]. Тобто каганом він мав стати лише тоді, коли дружинниками буде взято під владу якийсь народ. Відповідно, як бачимо, на етапі творення державності дружина під командуванням шада брала на себе функцію поліцейського контролю над народом і лише після цього шад ставав каганом. Поняття каган А. Бернштам асоціює в результаті філологічного аналізу із поняттям «збирач» [2, с. 100]. Тобто каганом особа ставала тоді, коли успішно збирала під свою владу народи. Відповідно, поліцейська влада над народом і вій-

ськова влада, тобто функція щодо захисту народу від посягань інших володарів, поєднувалися в особі каганської влади. Самого ж родича кагана, який призначався шадом над народом, супроводжувала його особиста дружина, яка, як вказують джерела, була вірною лише йому, і за допомогою якої він упорядковував підкорений народ [7, с. 23—24; 8, с. 39—40; 3, с. 70—71]. Отже, шад мав для наповнення своєї влади над народом реальним змістом дружину, яка приводила відповідний народ до покори. Поліцейська діяльність шада і його дружини майже не висвітлюється в джерелах, тоді як про військові функції даної особи і його підлеглих говориться у деталізованій формі. Причиною тут, вочевидь було само призначення стел для увічнення військових подвигів, а тому поліцейська діяльність заступалась військовою.

Слід звернути увагу на особливості другого варіанта визначення функцій шада. Так, для мобілізації ресурсів підвладного народу йому необхідно було встановити основи організації, а для цього потрібен був інструментарій у вигляді дружини. Отже, друга версія функцій шада не тільки не відкидає першої, а, навпаки, є її логічним доповненням. З іншого боку, постійні свідчення рунічних написів про повстання підвладних народів проти тюркського хана засвідчують їхню значну військову автономію. Вони мали можливість комплектувати власні військові одиниці за принципом належності їх учасників до відповідного народу. Крім того, С. Толстов у своїй статті доводить наявність у тюрків, поряд з дружиною хана, племінної дружини, яка здійснювала захист окремих племен від зовнішніх посягань і комплектувалася із числа членів відповідного племені [12, с. 75—76]. Отже, призначений шад повинен був встановити свій контроль над племінною дружиною та тримати її в рамках своєї політики. Водночас, як вказує стела Кюль-Тегіна, шад мав можливість і мобілізувати таку племінну дружину. Принаймні вона періодично виступала військовою опорою політики шада у разі потреби брати участь у війні на боці хана. Тому шадів можна розглядати як посадовців, які здійснювали і правоохоронну функцію.

Цікавою є посада тархана, джерелом якої була влада хана, і від хана вони отримували свої титули. Єнісейські написи вказують, що достоїнство тархана особа отримувала за добру службу, причому не лише військову, а й адміністративну [10, с. 165].

Зрештою, кагани, достоїнство яких визнавалося тюркським ханом щодо себе і підвладного народу, робило кагана таким, що він за своїм статусом міг розбудовувати систему інституційного забезпечення своєї влади над підкореним йому народом у відповідності із забезпеченням своєї влади тюркським каганом. Тобто він міг мати своїх власних буюруків і беків, які знищувалися разом із каганом у разі його заколоту проти тюркського хана [7, с. 21; 8, с. 38; 3, с. 68]. Стела Кюль-Тегіна говорить про позбавлення у підкорених народів влади їх каганів, що означало втрату цими народами їх суверенітету. А подальша фраза — про ставлення на коліна підвладних народів — є свідченням запровадження над цими народами прямого ханського правління. Відповідно, щодо цих народів хан призначав своїх посадових осіб, які називаються у джерелах шадами і ябгу [7, с. 20; 8, с. 38; 3, с. 67]. Отже, підвладна особа, якій залишалося каганське достоїнство, мала значно більше автономії, ніж призначений ханом посадовець. Тому правоохоронна діяльність визначалась саме особою, яка мала ханське достоїнство, і повинна була здійснюватися згідно з традиціями відповідного народу.

Висновки. Правоохоронна діяльність у тюркських номадичних державах раннього Середньовіччя спрямовувалася на забезпечення повного підкорення підвладних народів каганові. Військові інституції повністю дублювали правоохоронні, оскільки як мобілізаційні заходи для війни, так і заходи підтримання правопорядку серед підвладних народів покладалися на призначених ханом посадовців. Відповідно, вони здійснювали мобілізацію своєї дружини з метою не лише захисту підвладних їм народів від зовнішніх посягань, а й для підтримання в їхньому се-

редовищі правопорядку. Оскільки ідеологічною основою влади кагана були традиції тюркського суспільства, то головною метою поліцейської діяльності в тюркських державах був захист цих традицій дружиною кагана. Крім того, підвладні каганові народи мали автономне становище, оскільки ними здійснювали управління призначені каганом посадовці на родинних засадах чи на засадах особистої довіри. Необхідно зазначити, що всі кочові народи мали господарську автономію, яка виходила з природи організації кочового скотарства, тому постійно зберігалися економічні підвалини для сепаратизму. А дружина кагана мала паралельно із захистом Елю (племінного союзу) від зовнішніх посягань забезпечувати лояльність підкорених народів політиці кагана.

Вивчення досвіду організації правоохоронної діяльності у ранньосередньовічних тюрків відкриває можливості дослідження й аналізу процесу реалізації теоретичних засад правоохоронної діяльності на практиці на етапі формування у суспільства потреби в забезпеченні правопорядку окремою інституцією. Крім того, досвід організації правоохоронної діяльності давніх тюрків є цінним для вироблення оптимальної моделі співіснування влади і самоврядування у частині забезпечення правопорядку в суспільстві на всіх рівнях його організації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бартольд В. В. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии // Бартольд В. В. Сочинения в 9 т. — М.: Наука, 1968. — Т. 5: Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. — 759 с.
2. Бернштам А. Социально-экономический строй орхон-енисейских тюрков VI—VIII. Восточно-тюркский каганат и кыркызы / А. Бернштам. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1946. — 208 с.
3. Мелиоранский П. М. Памятник в честь Кюль-Тегина с двумя таблицами надписей / П. М. Мелиоранский. — СПб.: Тип. Императорской Академии наук, 1899. — 144 с.
4. Кляшторный С. Памятники древнетюркской письменности и этнокультурная история Центральной Азии / С. Кляшторный. — СПб.: Наука, 2006. — 591 с.
5. Садри Максуди Арсал Тюркская история и право / Садри Максуди Арсал. — Казань: Фэн, 2002. — 412 с.
6. Бичурин Н. Я. (Иакинф) Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена в 3 т. / Н. Я. Бичурин. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. — Т. 1.— 381 с.
7. Радлов В. В. Сборник трудов орхонской экспедиции. IV: Древне-тюркские памятники в Кошо-Цайдам / В. В. Радлов, П. М. Мелиоранский. — СПб., 1897. — 33 с.
8. Памятник в честь Кюль-Тегина // Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1951. — 452 с.
9. Абдурахманов Г. М. Основы зоологии и зоогеографии / Г. М. Абдурахманов, И. К. Лопатин, Ш. И. Исмаилов. — М.: Академия, 2001. — 496 с.
10. Кормушин И. В. Тюркские енисейские эпитафии. Грамматика. Текстология / И. В. Кормушин. — М.: Наука, 2008. — 342 с.
11. Памятник в честь Тоньюкука // Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1951. — 452 с.
12. Толстов С. П. К истории древнетюркской социальной терминологии / С. П. Толстов. // Вестник древней истории. — 1938. — №. 1. — С. 72—81.

REFERENCES

1. Bartold, V. V. (1968). Twelve lectures on the history of the Turkish peoples of Central Asia. In V. V. Bartold. *Works*. In 9 volumes (Vol. 5: Works on the history and philology of the Turkish and Mongolian peoples, pp. 19-192). Moscow: Nauka (in Rus.).
2. Bernshtam, A. (1946). *Socio-economic system of the Orkhon-Yenisei Turks of the VI—VIII centuries. Eastern-Turk Kaganat and Kirghizes*. Moscow-Leningrad: Publishing House of the USSR Academy of Sciences (in Rus.).
3. Melioranskii, P. M. (1899). *Monument in honor of Kiul-Tegin with two tables of inscriptions*. Saint- Petersburg: Publishing-house of Imperial Academy of Sciences (in Rus.).

4. Kliashtornyi, S. (2006). *Monuments of ancient Turk written language and ethno-cultural history of Central Asia*. Saint-Petersburg: Nauka (in Rus.).
5. Sadri Maksudi Arsal (2002). *Turk history and law*. Kazan: Publishing-house «Fen» (in Rus.).
6. Bichurin, N. Y. (1950). *Collection of data about peoples, inhabited in Central Asia in ancient times*. In 3 volumes. (Vol. 1). Moscow-Leningrad: Publishing-house of the USSR Academy of Sciences (in Rus.).
7. Radlov, V. V., & Melioranskiy, P. (1897). *Collection of works of the Orkhon expedition. IV: Ancient Turk monuments in Kosho-Tsaidam*. St. Petersburg (in Rus.).
8. Malov, S. E., (Ed.). (1951). *Monuments of ancient Turk written language. Texts and studies*. (Monument in honor of Kiul-Tegin, pp. 17—55). Moscow-Leningrad: Publishing-house of the USSR Academy of Sciences (in Rus.).
9. Abdurakhmanov, G. M., Lopatin, I. K., & Ismailov, Sh. I. (2001). *Fundamentals of zoology and zoogeography*. Moscow: Academia (in Rus.).
10. Kormushin, I. V. (2008). *Turk Yenisei epitaphs. Grammar. Textual study*. Moscow: Nauka (in Rus.).
11. Malov, S. E. (Ed.). (1951). *Monuments of ancient Turk written language. Texts and studies*. (Monument in honor of Toniukuk, pp. 56-73). Moscow-Leningrad: Publishing-house of the USSR Academy of Sciences (in Rus.).
12. Tolstov, S. P. (1938). On the history of ancient Turk social terminology. *Vestnik drevnei istorii (Bulletin of Ancient History)*, 1, 72—81 (in Rus.).

УДК 94(477+73+71) «20»

Сухобоківа О. О.*,

кандидат історичних наук, доцент.
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка,
Київ, Україна, ol-ha@ukr.net

УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА ЯК ЧИННИК ПІДТРИМКИ УКРАЇНИ США І КАНАДОЮ В УМОВАХ РОСІЙСЬКОЇ АГРЕСІЇ У 2014 Р.

Анотація. Аналізується діяльність української діаспори США та Канади на підтримку України як історичної батьківщини в контексті російської агресії 2014 р. Основну увагу приділено розгляду форм та методів політичного тиску провідних організацій етнічних українців у Сполучених Штатах і Канаді на уряди країн проживання для надання Україні політичної, військової, фінансової та гуманітарної допомоги. Аналізується ефективність впливу північноамериканської української діаспори як українського лобі, суб'єкта суспільно-політичного життя США та Канади.

Ключові слова: українська діаспора, США, Канада, допомога Україні.

Аннотация. Анализируется деятельность украинской диаспоры США и Канады на поддержку Украины как исторической родины в контексте российской агрессии 2014 г. Внимание акцентируется на формах и методах политического давления ведущих организаций этнических украинцев в Соединенных Штатах и Канаде на правительства стран проживания для предоставления Украине политической, военной, финансовой и гуманитарной помощи. Анализируется эффективность воздействия североамериканской украинской диаспоры как украинского лобби, субъекта общественно-политической жизни США и Канады.

Ключевые слова: украинская диаспора, США, Канада, помощь Украине.

Abstract. Political activity of Ukrainian Diaspora in the United States of America and Canada, oriented at supporting Ukraine as their historical homeland during the initial periods of aggression of Russian Federation against Ukraine in 2014, is analyzed. North American Diaspora has always been the most active and effective part of the foreign Ukrainians, which had always supported Ukraine during the difficult periods of its history. Democratic mecha

* Sukhobokova O. O., Ph.D. in history, associate professor, Taras Shevchenko national university of Kyiv, Kyiv, Ukraine. ol-ha@ukr.net

Ukrainian diaspora as a factor of supporting Ukraine by the USA and Canada under Russian aggression in 2014.

isms of pressure of Ukrainian Diaspora upon American and Canadian higher authorities with aim to form public opinion as well as to influence foreign policy of the USA and Canada governmental bodies are discussed. The main attention is paid to analysis of the forms and methods of political pressure of leading ethnic Ukrainian organizations in the USA and Canada on their governments to provide Ukraine by political, diplomatic, military, financial and humanitarian assistance. The effectiveness of the impact of the North American Ukrainian Diaspora as Ukrainian lobby, which is known to be an influential subject of social and political life in the US and Canada, is also under discussion.

Key words: *Ukrainian Diaspora, USA, Canada, support of Ukraine.*

Постановка проблеми. 2014 рік, сповнений трагічних і водночас надзвичайно важливих подій для української нації, продемонстрував не лише важливість консолідації українського народу, але і значення підтримки діаспори. Особливу роль у наданні Україні допомоги в умовах російської агресії традиційно відіграє українська громада у США та Канаді, яка є найчисельнішою (не враховуючи етнічних українців у Росії). За офіційними даними у США проживає 1 млн 79 тисяч етнічних українців, а реально — щонайменше 2 млн, у Канаді — до 1,3 млн. Важливо, що ця діаспора найкраще організована, створила безпрецедентну кількість громадсько-політичних, культурних, освітньо-наукових установ — фактично, українське суспільство в американському чи канадському. При цьому вона є глибоко інтегрованою в них, що забезпечує її вплив і можливість лобіювати інтереси Батьківщини.

Зважаючи на розвинені демократичні інститути в північноамериканських суспільствах та громадянську і політичну активність української громади, вона стала одним з найуспішніших українських лобі, відігравши значну роль у здобутті Україною незалежності. А торік поряд з українською громадою Євросоюзу вона стала ще й потужним чинником інформаційно-політичної протидії РФ та лобювання інтересів України на міжнародній арені.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. У міру розгортання російсько-українського конфлікту з'являється дедалі більше відповідних публікацій в українських та зарубіжних періодичних виданнях. Переважно це розрізнені повідомлення про конкретні заходи з надання Україні фінансової, гуманітарної, політичної та військової допомоги діаспорою та США і Канадою, офіційні заяви діаспори, очільників провідних відомств цих держав та аналітичні розвідки експертів. Багато та доступна джерельна база дозволяє здійснити комплексне дослідження проблеми. Утім, наразі такі роботи відсутні, що посилює актуальність теми.

Мета статті полягає у спробі проаналізувати роль української діаспори США та Канади у лобюванні перед владою країн проживання підтримки історичної батьківщини в умовах російської агресії.

Основні результати дослідження. Унаслідок дії низки об'єктивних та суб'єктивних чинників від початку «холодної війни» першість у боротьбі за інтереси історичної батьківщини належить українській діаспорі в США та Канаді. Ключову роль відіграють її провідні організації — Український конгресовий комітет Америки (УККА) та Конгрес українців Канади (КУК), що представляють інтереси діаспори перед суспільством та владою своїх країн, а також Світовий конгрес українців (СКУ) — координаційна надбудова над організаціями української діаспори, штаб-квартира якої міститься у Торонто.

Українська діаспора Північної Америки, яка завжди пильно стежила за розвитком подій на Батьківщині, миттєво відреагувала на російську агресію проти неї. Вже 28 лютого 2014 р. СКУ підтримав звернення Верховної Ради України до РФ, США і Великої Британії негайно провести консультації щодо дотримання Будапештського меморандуму та закликав нагадати Росії про її міжнародні зобов'язання щодо України. 2 березня 2014 р. у 27 містах США відбулися масштабні акції протесту проти введення військ РФ до Криму, а УККА виступив з вимогами негайного запровадження санкцій проти РФ та програми надання Україні найширшої допомоги США, НАТО та ООН, в тому числі військової. Своєчасна реакція діаспори в США і Канаді, синхронна до дій української влади на міжнародній арені, спричинилася до засудження 2 березня 2014 р. країнами G7 порушення РФ суверенітету та територіальної цілісності

України, а також призупинення підготовки саміту G8 у Сочі в червні 2014 р. З цього й почалася міжнародна реакція на дії РФ, що згодом привело до запровадження багаторівневих санкцій проти неї [1, с. 255-256].

Від початку російської агресії діаспора в США і Канаді розгорнула активну діяльність з допомоги батьківщині у кількох напрямках. По-перше, інформування суспільства і влади країн проживання про реальну ситуацію в Україні; по-друге, тиск на уряди США і Канади для надання їй військово-політичної, фінансової та гуманітарної підтримки. Водночас тиск здійснюється і в найвпливовіших міжнародних організаціях (ООН, НАТО, МВФ) — самими діаспорними організаціями та через уряди США і Канади. По-третє, надання гуманітарної допомоги через громадські та урядові ініціативи в США і Канаді. При цьому саме дії української діаспори стали поштовхом до лобювання інтересів України власне американськими та канадськими політичними чинниками як на рівні цих держав, так і на міжнародній арені.

Найактивнішу діяльність щодо інформування про події в Україні проводять УККА, КУК і СКУ, представляючи офіційну позицію української діаспори. Ефективним методом привернення уваги громадськості та влади США і Канади стали масові акції діаспори — пікети з вимогами спинити російську агресію, надати Україні зброю та статус союзника США поза НАТО тощо перед Білим домом, штаб-квартирою НАТО, ООН, Єврокомісією і т.д. Як дієвий інструмент використовується подання петицій щодо звільнення Н. Савченко, підписання президентом США законів на підтримку України тощо. На інформування спрямовані і численні мистецькі акції — фотовиставки, кінопокази, концерти, перформанси тощо. Наприклад, значний резонанс викликали організовані у Чикаго фотопроект «Крим — це Україна» та низка благодійних заходів. Коментуючи результат цієї інформаційної діяльності, генеральний консул України у Сан-Франциско С. Альошин наголосив, що «ще ніколи увага американців до України не була такою великою» [2].

Політична діяльність української діаспори США і Канади протягом 2014 р. спрямовувалася на лобювання підтримки України владою на найвищому рівні, а відтак — надання їй дипломатичної, політичної, фінансової та військово-технічної допомоги (зокрема летальної зброї) цими країнами та міжнародними організаціями, в яких США та Канада відіграють важливу роль; підписання і ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною та ЄС; запровадження міжнародних санкцій проти РФ. Хоча в цих напрямках працювало все зарубіжне українство та низка лояльних до України держав, саме дії США і Канади, стали своєрідним «починком» із рішучого осуду агресії РФ і надання Україні допомоги та вирішальним чином вплинули на уряди Великої Британії, Німеччини, Франції і цілу світову спільноту [1, с. 257]. Так, 1 квітня 2014 р. Конгрес США прийняв «Закон на підтримку суверенітету, територіальної цілісності, демократії та економічної стабільності в Україні». Серед іншого, це дозволило США надати Україні держгарантії на 1 млрд доларів. Завдяки цьому на зовнішніх ринках вдалося залучити відповідну суму під менше ніж 2 % річних, що стало найдешевшою позикою України [3].

Закономірним результатом цілеспрямованих зусиль українського лобі та сприятливої політичної кон'юнктури стало налагодження активного політичного діалогу між Україною та США і Канадою, що дійшло відображення у низці офіційних візитів найвищих посадовців. Найвиразніше це засвідчив безпрецедентний рівень прийому президента України П. Порошенка керівництвом обох держав у вересні 2014 р. [4].

Успіху інформаційно-політичної діяльності української діаспори сприяв великий досвід лобювання, здобутий у другій половині ХХ ст. Взаємодія з вищою владою є одним пріоритетних напрямів роботи і КУК, і УККА; в обох столицях діють їхні представництва — Українська інформаційна служба у Вашингтоні та Інформаційне бюро в Оттаві. У законодавчій та виконавчій владі обох держав є

представники діаспори, особливо — у Канаді, де діаспора найуспішніше інтегрувалася у політичну сферу. Це спричинилося до формування потужного українського лобі у США і Канаді. Насамперед ідеться про парламентські групи з підтримки України, створені у 1990-х рр. — Конгресовий український кокус та Канадсько-українська група дружби, — які значно активізувалися у 2014 р., а також ситуативне об'єднання сенаторів США, що в лютому 2015 р. офіційно оформилося в «Групу підтримки України в Сенаті». Саме вони виступають ініціаторами прийняття законів на підтримку України та є потужним чинником формування суспільної думки в США і Канаді, впливають на формування їх зовнішньополітичної лінії.

Так, чимало ініціатив української діаспори були підтримані американськими конгресменами завдяки організованим УККА «українським дням» на Капітолійському пагорбі, під час яких відбуваються зустрічі діаспори та законодавців. Зокрема, на зустрічі 18 липня 2014 р. конгресмени і сенатори рішуче засудили дії Росії (напередодні було збито боїнг МН-17 Малазійських авіаліній у Донецькій обл.) та пообіцяли добиватися надання Україні фінансової і військової підтримки. 27 липня співголови Українського кокусу Д. Герлах, М. Каптур і С. Левін внесли до Конгресу проект резолюції про надання Україні військової допомоги [5]. Продовженням цієї лінії та результатом спільних зусиль України, діаспори та керівництва США можна вважати рішення НАТО про припинення співпраці з РФ та збільшення рівня співпраці з Україною на початку серпня 2014 р. [6]

Найбільшим виявом підтримки України з боку США у 2014 р. став пролобійований українською діаспорою та Конгресовим українським кокусом «Закон про підтримку свободи України 2014», ухвалений Сенатом і Палатою представників США 11—12 грудня (відповідно, як «Закон на підтримку свободи України» та «Закон про надання допомоги з підтримки безпеки України») і 18 грудня підписаний Президентом. Офіційною політикою США у документі проголошено відновлення територіальної цілісності України та її захист від російської окупації, а Україна визнається військовим союзником США поза НАТО. Законом створено конкретні механізми надання їй допомоги у побудові демократичного суспільства та зміцненні безпеки. Ідеться про військову допомогу, на яку передбачено 350 млн доларів, зокрема у вигляді оборонного озброєння, технічну допомогу у зміцненні енергетичної безпеки та розвиток громадянського суспільства, боротьбу з корупцією [7].

Важливу роль відіграють також лояльні до нашої діаспори і держави американські та канадські чиновники, дипломати, авторитетні неурядові організації, що моніторять ситуацію в Східній і Центральній Європі (Фонд Карнегі, Фрідом Хаус, Атлантична рада, Чиказька Рада глобальних проблем, Центр стратегічних міжнародних студій у США) тощо. Хоча причини підтримки ними України є різними (ідеологічні, партійні мотиви, геополітичні та економічні інтереси США і Канади тощо), але всі вони співпрацюють з українською діаспорою та виступають з єдиною позицією щодо України.

Їхня діяльність не лише є важливим чинником коригування політики урядів США і Канади щодо України, але і спрямована на європейських лідерів. Це добре простежується у роботі офіційних представників США — віце-президента Дж. Байдена, держсекретаря Дж. Керрі, уповноваженого Держдепартаменту у справах Європи та Євразії В. Нуланд, постійного представника США в ООН С. Пауер, прем'єр-міністра Канади С. Гарпера, міністра оборони Канади Р. Ніколсона. До ситуативних лобістів інтересів України можна віднести одного з найвпливовіших геостратегів США З. Бжезінського, экс-держсекретаря Г. Клінтон, фінансиста Дж. Сороса та ін. Зокрема Дж. Сорос висунув власний проект економічного розвитку України та обстоює необхідність надання їй ефективної допомоги не лише Сполученими Штатами, а й Європейським Союзом [8].

При цьому одним із головних факторів появи такого потужного українського лобі є робота нашої діаспори, що не раз підкреслювали, зокрема, конгресмени. Так, М. Каптур, автор законопроекту «Про введення санкцій проти Російської Федерації та надання додаткової допомоги Україні та інші цілі», напередодні голосування за нього Конгресом у грудні 2014 р. заявила: «Робота діаспори є критично важливою для просування наших законопроектів. Я щойно говорила з одним конгресменом зі східного штату, який нічого не знає про Україну. Але він підтримує наші зусилля в наданні Україні оборонного озброєння. І я знаю, що це тому, що його виборці з української діаспори зв'язалися з ним. Дуже важливо, щоб діаспора використовувала цей момент, щоб зв'язатися зі своїми сенаторами та конгресменами, особливо з членами провідних комітетів, і просвіщати їх» [9].

Канада, де українська діаспора ще глибше, ніж у США, інтегрована в державну владу, теж послідовно та рішуче виступає на захист України. Тиск на канадську найвищу законодавчу і виконавчу владу доповнюють, крім згаданої парламентської Канадсько-української групи дружби, потужні неурядові діаспорні організації — Канадське товариство приятелів України, Канадсько-українське бюро, Українська організація бізнесменів і професіоналістів Канади, Канадська група сприяння демократії в Україні тощо.

Власне, Канада завжди була одним з найбільших українських лобі на міжнародній арені (варто нагадати, що вона другою визнала незалежність України, а з 1994 р. Канаду й Україну поєднує «особливе партнерство»). Її готовність обстоювати інтереси України яскраво продемонструвала реакція прем'єр-міністра С. Гарпера на збиття літака МН-17 17 липня 2014 р. — рішучий осуд саме РФ як винуватиці трагедії та заклик до світового співтовариства поглибити санкції проти неї. Тоді ж уряд Канади оголосив про виділення Україні понад 220 млн доларів кредиту для стабілізації економіки. Процедура укладення Угоди про надання кредитних гарантій було завершено під час візиту президента України до Канади 17 вересня 2014 р. [10, 11]

Саме Канада першою з країн НАТО надала реальну допомогу у проведенні АТО. Так, 8 серпня 2014 р. до України прибув її літак з першою частиною запланованої допомоги: медикаменти, захисне спорядження для фронту, логістичне обладнання для прикордонної служби. Наступна черга військової нелетальної допомоги загальною вартістю 11 млн доларів надійшла наприкінці листопада і стала суттєвим внеском у зміцнення обороноздатності нашої держави [1, с. 258]. Пояснюючи причини беспрецедентної підтримки України, С. Гарпер заявив: «Відповідь — у поколіннях українців, які приїхали до Канади, які допомогли збудувати цю прекрасну країну. Сини й дочки українців дали нашій країні двох генерал-губернаторів, чотирьох прем'єрів провінцій і численну кількість підприємців, митців, науковців... Допомагати Україні — це особиста і сімейна справа Канади» [12].

У другій половині 2014 р. США теж інтенсифікували надання Україні військової нелетальної допомоги. Відповідні поставки їхнього Міністерства оборони включали захисне спорядження, медичні засоби, пристрої для знешкодження боеприпасів, радіоприймачі, прилади нічного бачення, тепловізори тощо. У серпні 2014 р. Міноборони США та Держдеп заявили, що у 2015 р. використають 19 млн доларів з Глобального резервного фонду безпеки для підготовки та оснащення Національної гвардії України [13].

За підрахунками експертів, з 20 держав, які надали Україні допомогу з початку Росією неоголошеної війни до жовтня 2014 р., найбільшим є внесок саме США та Канади — 60 млн і 18 млн доларів, відповідно. При цьому тут не враховано обіцяні США гарантії позики на 1 млрд та 48 млн доларів, а також надані Канадою кредитні гарантії на 183 млн доларів. Військово-технічна допомога Канади оцінена у 4,5 млн доларів, США — 23 млн доларів [14].

Крім безпосередньої політичної та військової підтримки України США і Канада відіграли провідну роль в обстоюванні її інтересів на міжнародній арені.

Йдеться про консолідацію всієї демократичної світової спільноти для допомоги Україні та протидії російській агресії, що зокрема виявилось у систематичному викритті агресивної політики РФ. Важливою складовою підтримки України став тиск США і Канади на РФ, здійснюваний безпосередньо та через їхніх політичних партнерів й міжнародні організації з метою припинення нею воєнних дій на Сході України.

Українська діаспора самостійно та через уряди її країн весь час працювала з країнами-членами НАТО задля надання Україні військово-технічної допомоги та фінансового і політичного тиску на РФ. Підтримка її зусиль США і Канадою як провідними учасниками НАТО вплинула на надання Альянсом максимально можливої політичної та практичної допомоги, що було підтверджено під час саміту в Уельсі у вересні 2014 р. [4] Окремим напрямом роботи діаспори було лобіювання запровадження та розширення економічних санкцій проти РФ. При цьому санкції США та Канади — більш рішучі, ніж запроваджені Європою, і саме північноамериканські політики здійснювали тиск на своїх європейських колег для запровадження санкцій третього рівня.

Надзвичайно актуальною для України протягом 2014 р. була гуманітарна та кваліфікована медична допомога, організацією якої також опікується діаспора. Це — і лікування поранених за кордоном, і приїзд медиків в Україну. Так, услід за австрійськими фахівцями, які відгукнулися першими, сюди прибули медики з Канади. Важливо згадати і про програму навчання українських фахівців у галузі психічного здоров'я, організовану центром досліджень посттравматичного стресового розладу («в'єтнамський» та «афганський» синдроми) при Єльському університеті. Найбільшим гуманітарним вантажем із Північної Америки став 7-тонний вантаж з Канади із теплим одягом та медичним обладнанням для лікування учасників АТО, доставлений до Одеси в перші дні 2015 р. [1, с.259].

Висновки. Події об Україні 2014 р. вкотре продемонстрували солідарність північноамериканської української діаспори з історичною батьківщиною та прагнення діаспори допомогти відстояти територіальну цілісність і незалежність України. Враховуючи можливості, які має діаспора у США та Канаді як багатокультурних демократичних державах, а також економічний і військовий потенціал та вплив цих країн на міжнародній арені, можна з упевністю говорити про найбільший внесок американських та канадських українців у підтримку України в умовах російської агресії.

Діяльність української діаспори Північної Америки, спрямована на захист батьківщини протягом 2014 р., є самодостатньою науковою проблемою, що заслуговує на докладний розгляд дослідників. Водночас її аналіз є важливим для з'ясування потенціалу діаспори як українського лобі за сучасних умов, її ролі у формуванні та реалізації стратегії подолання кризи в Україні, перспектив поглиблення співпраці української діаспори з Україною, а також впливу цих подій на розвиток самої української діаспори.

ЛІТЕРАТУРА

1. Сухобокова О. Роль діаспори у наданні Україні міжнародної допомоги у 2014 р. / О Сухобокова // Сучасні тенденції міжнародних відносин: політика, економіка, право: зб. наук. праць за матеріали IV щорічної науково-практичної конференції «Трансформаційні процеси в сучасній системі міжнародних відносин» (Львів, 15 лютого 2015 року). — Львів: Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2015. — С. 255—260.
2. Лаврисюк Ю. Генеральний консул у Сан-Франциско: Рівень підтримки України з боку США зараз безпрецедентний [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://obozrevatel.com/interview/65179-generalnij-konsul-ukraini-u-san-frantsisko-riven-pidtrimki-ukraini-z-boku-ssha-zaraz-bezpretseidentnij.htm>
3. Конгрес США просять розслідувати корупцію в українському уряді [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://vidia.org/2014/30554>

4. Інформація щодо основних здобутків двостороннього політичного співробітництва з країнами світу за I—III квартали 2014 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=244829829&cat_id=244828922
5. Українські дні у Конгресі США — питання надання зброї [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ukrainian.voanews.com/content/congress--ukrainian-days/2527899.html>
6. НАТО припиняє співпрацю з Росією [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://vidia.org/2014/26533> (7.08.2014)
7. S.2828 — Ukraine Freedom Support Act of 2014 [Electronic resource]. — Retrieved from: <https://www.congress.gov/bill/113th-congress/senate-bill/2828/text>
8. George Soros. Wake Up, Europe [Electronic resource]. — Retrieved from: <http://www.nybooks.com/articles/archives/2014/nov/20/wake-up-europe/>
9. Робота діаспори є критичною для просування законів, — конгресмен [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://vidia.org/2014/30878>
10. Стівен Гарпер: Наш обов'язок — стояти твердо перед небезпекою російської агресії [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.newsru.ua/press/28jul2014/can.html>
11. Оперативна інформація Інформаційно-аналітичного центру РНБОУ за 18 вересня 2014 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.rnbo.gov.ua/news/1814.html>
12. Стівен Харпер виступив перед українцями Канади. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://vidia.org/2014/28043>
13. США надсилають військову допомогу Україні [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ukrainian.voanews.com/content/article/2433867.html>
14. Аналітична записка Інституту світової політики «Україна — не одна. Як світ допомагає українцям протистояти агресії Росії» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://iwp.org.ua/ukr/public/1242.html>

REFERENCES

1. Sukhobokova O. (2015) The role of Diaspora in presenting international assistance to Ukraine in 2014. In Yaremchuk, O. (Ed.), *Contemporary trends of international relations: politics, economics, law*. Collection of the research papers upon IV Annual International Scientific-Pactical Conference «Transformation Processes in Contemporary System of International Relations» (pp.255—260). Lviv: Ivan Franko Lviv National University (in Ukr.)
2. Lavrysiuk, Yu. General Consul in San Francisco: *The level of support of Ukraine from the US is unprecedented now*. Retrieved from <http://obozrevatel.com/interview/65179-generalnij-konsul-ukraini-u-san-frantsisko-riven-pidtrimki-ukraini-z-boku-ssha-zaraz-bezpretsedentnij.htm> (in Ukr.).
3. *The US Congress is asked to investigate corruption in Ukrainian government*. Retrieved from <http://vidia.org/2014/30554> (in Ukr.).
4. *Information about the main achievements of bilateral political relations with the countries of the world in I—III quarters of 2014*. Retrieved from http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=244829829&cat_id=244828922 (in Ukr.).
5. *Ukrainian days in the US Congress — the issue of assignment the weapons*. Retrieved from <http://ukrainian.voanews.com/content/congress--ukrainian-days/2527899.html> (in Ukr.).
6. *NATO stops cooperation with Russia*. Retrieved from <http://vidia.org/2014/26533> (in Ukr.).
7. S.2828 — *Ukraine Freedom Support Act of 2014*. Retrieved from <https://www.congress.gov/bill/113th-congress/senate-bill/2828/text>
8. George Soros. *Wake Up, Europe*. Retrieved from <http://www.nybooks.com/articles/archives/2014/nov/20/wake-up-europe/>
9. *Diaspora's work is critical for the promotion of laws — congressman*. Retrieved from <http://vidia.org/2014/30878> (in Ukr.).
10. Stephen Harper: *Our duty — to stand firmly against the danger of Russian aggression*. Retrieved from <http://www.newsru.ua/press/28jul2014/can.html> (in Ukr.).
11. *Operative information of Information-Analytical Center of RNBOU*. September 18, 2014. Retrieved from <http://www.rnbo.gov.ua/news/1814.html> (in Ukr.).
12. *Stephen Harper addressed Ukrainians of Canada*. Retrieved from <http://vidia.org/2014/28043> (in Ukr.).
13. *The United States send military aid to Ukraine*. Retrieved from <http://ukrainian.voanews.com/content/article/2433867.html> (in Ukr.).
14. The analytical note of the Institute of World Policy «*Ukraine — not alone. How the world helps Ukrainians to resist the Russian aggression*». Retrieved from <http://iwp.org.ua/ukr/public/1242.html> (in Ukr.).

ОСОБЛИВОСТІ ТРУДОВОГО МЕНТАЛІТЕТУ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Анотація. З урахуванням історико-політичних, географічних, соціально-економічних факторів розглянуто формування трудового менталітету української нації. Виокремлено чинники впливу на трудовий менталітет, конкурентоспроможність робочої сили в Україні; відношення до підприємницької діяльності та підприємців. Проаналізовано регіональні особливості українського трудового менталітету та менталітету на рівні підприємств, визначено можливі перспективи подальшого становлення трудового менталітету з урахуванням потреб ринкової економіки.

Ключові слова: українська нація, трудовий менталітет, національний менталітет

Аннотация. С учетом историко-политических, географических, социально-экономических факторов рассмотрено формирование трудового менталитета украинской нации. Вычленено факторы влияния на трудовой менталитет, конкурентоспособность рабочей силы в Украине; отношения к предпринимательской деятельности и предпринимателям. Проанализированы региональные особенности украинского трудового менталитета и менталитета на уровне предприятий, определены возможные перспективы дальнейшего становления трудового менталитета с учетом потребностей рыночной экономики.

Ключевые слова: украинская нация, трудовой менталитет, национальный менталитет

Abstract. Tendencies of the process of labour mentality formation of Ukrainian nation through the prism of definitions (which are known to be debatable in political and social dimensions) and with due regard to historical, political, geographical and socio-economic prerequisites are discussed. Factors, which have contradictory influence upon the process of labour mentality formation, competitiveness of manpower in Ukraine; attitude of employees to business activity and businessmen, are revealed. It is given analyses of regional peculiarities of Ukrainian labour mentality as well as labour mentality on the level of enterprises. It is stated that effective incentives are needed to form a contemporary national labor mentality of market type. Among such incentives there are formation prerequisites for creative initiative, development of business activity on innovative foundations in respect of historical and regional peculiarities of Ukrainians. There is also need of creation of labour values and interests of employees in results of their activity as a factor for development of market economy and market relations in Ukraine.

Key words: Ukrainian nation, labour mentality, national mentality

Постановка проблеми. Національний трудовий менталітет узагальнено відображає рівень трудової свідомості суспільства та його соціальних груп щодо сприйняття сенсу трудової діяльності та віддзеркалює потреби, інтереси, ціннісні орієнтації населення, якими зумовлюються спонукальні мотиви трудової поведінки на ринку праці. Історія соціально-економічного розвитку різних країн свідчить, що національний менталітет у різні періоди може перешкоджати розвитку країни і бути потужною її продуктивною силою. Необхідно активізувати пошук прийомів і методів, котрі б спонукали людей максимально використовувати свій творчий потенціал, здібності та можливості, оскільки відродження благополуччя, прогрес держави залежать від кінцевих результатів трудової діяльності кожного громадянина.

Тривалий час учені вважали, що трудовий менталітет належить до сфери досліджень психологів, філософів, соціологів, істориків. Проте в економічному та со-

*Tereshchenko N. V., Ph.D. in sociology, associate professor, Kyiv national economic university named after Vadym Hetman, Kyiv, Ukraine. Nata_Teresh@i.ua
Peculiarities of labor mentality of ukrainian nation.

ціально-політичному житті відбулися радикальні зміни комплексного характеру, що вимагає узагальненого підходу до зазначеної проблеми: вивчення сутності, процесу формування та вияву соціально-психологічного феномену «трудоий менталітет». Тобто з метою подальшого вивчення трудового менталітету доцільно розглянути дану категорію крізь призму історико-політичних, соціально-економічних та культурологічних чинників, виокремити умови та особливості його формування.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Методологічні, світоглядні основи дослідження української ментальності розкриті у працях М. С. Грушевського. Проблеми трудового менталітету вивчають вчені І. А. Побочий (розглянув менталітет як складну систему основних уявлень людей, закладених у їхню свідомість культурою, мовою, релігією, наукою, етносом, суспільним спілкуванням); Д. П. Богиня (дослідив національний трудовий менталітет у взаємозв'язку з трудовою свідомістю суспільства та його соціальних груп щодо сприйняття сенсу трудової діяльності), М. В. Семикіна (за результатами соціологічних досліджень виокремила основні типи трудового менталітету) та ін.

Соціально-економічна категорія «трудоий менталітет» потребує подальшого наукового обґрунтування та осмислення, оскільки дослідження в цій царині ще не мають достатньої теоретичної бази. Потрібен аналіз новітньої наукової літератури та виокремлення особливостей формування трудового менталітету українського суспільства в умовах розвитку ринкової економіки.

Мета статті: проаналізувати наукові категорії «менталітет» і «трудоий менталітет». Вивчити менталітет українського суспільства: витоки та сучасний стан, виокремити регіональні особливості українського трудового менталітету та його вплив на результати трудової діяльності.

Основні результати дослідження. Менталітет (від фр. *mentalite* — світосприйняття, що притаманні індивіду чи групі; світоглядна матриця та норма сприйняття світу [1]. Це духовний феномен, що характеризує національну культуру [2; 53] та суспільну свідомість [3; 59]. У менталітеті дістають відбиток доля народу та його державність [4; 207]. Менталітет — категорія соціальна [3; 59]. Це спрямованість індивідуальної та групової свідомості, набір вже складених на підсвідомому рівні, норм, принципів, архетипів, життєвих орієнтацій, відтворення сукупного досвіду попередніх поколінь. У науковій літературі як змістовий аналог використовуються такі категорії, як «світогляд», «національний характер», «етнічна самосвідомість» тощо.

Змістове розмаїття людської природи відображає саме ментальність народу, нації. Тому недоцільно використовувати як синоніми поняття «менталітет» і «ментальність», оскільки, ментальність — структурний компонент менталітету [4; 276]. Ментальність (від лат. *mens* — спосіб мислення) — полісемантичне поняття для визначення рівнів мислення [5; 53]. Своєрідний корелят ідеології, спосіб масово-індивідуального історичного мислення, форма «колективного НЕусвідомленого», характеристика свідомості соціуму [6; 233—234]. Сутність поняття «соціум» обов'язково включає наявність культури в усіх її виявах [6; 336]. Категорія «ментальність» має не лише соціально-психологічну а й соціально-економічну складову. Тому науковий інтерес до проблеми ментальності посилюється, оскільки це — детермінанта трудової поведінки індивіда.

Трудоий менталітет є соціально-економічною категорією, що виявляється в процесі праці і характеризує рівень трудової свідомості робочої сили. Український трудовий менталітет — конгломерат різних трудових культур, прагнень господарювати і примножувати власність, різних проявів трудової дисципліни. Витоки тих і інших якостей беруть початок в історії, умовах життя, наявності або відсутності фактора приватної власності, стимулів трудової активності.

Історичний чинник формування соціальної складової ментальності українського народу є впливовим, складним і неоднозначним з-поміж усіх, що сформували її

сучасну природу та специфіку. Саме історичний вплив на економічну ментальність української нації набуває неоднорідного забарвлення, оскільки окремі частини сучасної її території у різні історичні епохи належали до складу різних державних утворень (Київська Русь, Галицько-Волинське князівство, Велике Литовське князівство, Польське королівство, Московське царство, Козацька держава, Річ Посполита, Російська імперія, Австро-Угорська імперія, УНР, ЗУНР, СРСР тощо). Події вплинули на менталітет та мотивації трудової діяльності українців. Тривале домінування соціально привабливої, проте утопічної комуністичної ідеології «рівності, справедливості та братерства», боротьби з «експлуататорами» сформували систему заперечення інституту приватної власності, без якого капіталістична економіка неможлива.

На відміну від ідеологічних установок і суспільних поглядів, що швидко змінюються, ментальність має більш стійкий характер, оскільки відображає звичаї, характер та форми поведінки. Національний менталітет українського характеру протягом століть формувався під впливом специфічних географічних, кліматичних, історичних, релігійних, культурних умов. Сучасна українська нація сформувалася у результаті складних і тривалих історико-демографічних процесів з різних складових протоукраїнської нації, кожна з яких мала свої особливості. Історичні події, які відбувалися в українській історії безпосередньо, вплинули на ментальну пам'ять та культуру народу. Є чимало історичних подій, які мали діаметрально протилежні вектори впливу на процеси формування про- або ж контрkapіталістичних ознак ментальності.

Прикладом можуть слугувати періоди Козаччини та кріпосного права в Україні. Перший випадок — приклад того, як історичні обставини сприяли формуванню саме проkapіталістичного духу. Козацька епоха спричинила унікальний синтез колективного та індивідуального; свободи волі, вибору з відчуттям дисципліни та відповідальності; духу конкурентності та співпраці; общинних інтересів та інституту приватної власності на землю [7]. Кріпосне право натомість пригнічувало все, що могло сформувати дух капіталізму та підприємництва в майбутньому, культивуючи покору, терпіння та здатність бути підконтрольним.

Кріпосне право як джерело пригнічення економічних свобод і розвитку протоkapіталістичної ментальності у різних частинах України через її територіальну роздробленість було скасовано не одночасно. Щодо географічного фактора: території, на яких проживав український народ, знаходилися на перехресті різних економік, релігій, культур, традицій, інтересів і торгових шляхів, що сприяло толерантності як національної риси, без яких немислимий сьогодні глобалізований і полікультурний бізнес [8]. Козацько-селянська основа українського народу сформувала таку характерну рису менталітету українців, як неприйняття деспотії, тягу до свободи, що межує з анархією. Трансформація цих рис у радянський час і в наші дні дала таку притаманну менталітету українців якість, як неприйняття ідеї самоврядування, рівного для всіх закону, затвердження порядку і трудової дисципліни, як наслідок, досить поширена в сфері трудових відносин неовб'язковість, не пунктуальність, тяга до «перекурів», неповага до закону, до чужої власності.

Історичні перенесені біди і тривале панування авторитарних режимів привчили населення сприймати авторитарні методи керівництва в сфері праці як щось природне і нормальне. Небезпечність виявляти відкрито свою незгоду (і свої національні почуття) сформували такі поширені якості, як смиренність, невіра в можливість змінити радикально свою долю, своєю продуктивною працею істотно підняти свій добробут, активно прагнути до особистого успіху, кар'єри. Задовольнятися малим і міркувати «лише б біди та війни не було» формує і сьогодні у частини населення обмежені потреби, що перешкоджає прояву підприємливості та трудової активності.

В роки радянської влади адміністративно-командна економіка всіляко заохочувала трудовий героїзм. Проте відсутність стимулів в залежності від трудового

внеску призводило до трудової апатії, зниження продуктивності праці, підтасовуванні показників виконання трудових завдань. Бажання заробляти, докладати зусилля, знецінювалися. Негативну роль за роки радянської влади зіграла «пролетаризація» селянства, тривале відлучення селян від приватної власності на землю, що в 90-і роки XX ст. болісно відгукнулося на етапі ринкових перетворень. По суті, замість одного кріпосного права на зміну прийшло інше — колгоспи, жорсткість прописки, відсутність свободи трудового вибору, безправ'я селян, прив'язаних паспортною системою до села. Все це було не чим іншим, як експлуатацією дешевої робочої сили за допомогою партійно-державної машини.

Проблема формування трудового менталітету ринкового типу тісно пов'язана з проблемою конкурентоспроможності робочої сили, оскільки усвідомлення і готовність до високої трудової активності, реалізації трудового потенціалу, інноваційності, що є гарантією її конкурентоспроможності, потребує змін в установках та цінностях, які є характерними для переважної більшості українських громадян.

На сучасному етапі суттєвими чинниками, що негативно впливають на формування трудового менталітету та зниження конкурентоспроможності робочої сили є: відсутність тривалих історичних обставин формування реальних господарів, на відміну від розвинених країн світу; відсутність правової дисципліни, що виявляється в незадовільних умовах ведення бізнесу, декларативності значної частини трудового законодавства, низькій трудовій дисципліні; надмірний рівень диференціації населення за доходами; відсутність гарантованості високих життєвих стандартів в результаті трудової діяльності; нераціональне співвідношення між соціальними трансфертами та трудовими доходами; поглиблення відчуження працівників від засобів праці, що по суті є ознакою зростання експлуатації найманої праці; соціальна незахищеність працівника в разі погіршення стану здоров'я; відсутність високих стандартів соціально-побутової інфраструктури на виробництві; відсутність фінансових стимулів у роботодавців щодо розвитку персоналу; складність реалізації інноваційних ідей; несформованість в суспільстві ідей та культури соціально-відповідального бізнесу; неналагодженість між бізнесом та державою цивілізованих партнерських відносин.

Перелічені чинники дезорієнтують робочу силу стосовно формування трудового менталітету ринкового типу, оскільки за своєю суттю є проявом неефективності ринкових перетворень в Україні і вимагають вирішення з метою подолання відчуження в системі ефективної суспільно-корисної праці та робочої сили. Подолання вказаних негативних явищ сприятиме трансформації трудового менталітету ринкового типу та розвитку внутрішніх спонукальних мотивів щодо підвищення конкурентоспроможності робочої сили.

Складність формування ринкових складових менталітету українців полягає в тому, що в системі адміністративної економіки відношення населення до праці визначалось безкорисливим ентузіазмом і пасивністю, рідко утверджуючись у центрі ціннісної шкали як нормальний і необхідний спосіб життєдіяльності. Перехід до ринкових відносин в Україні означає переосмислення суспільних цінностей. Змінюється спосіб життя людей, потреби, духовність, моральність тощо.

Суть економічної системи, яка нині будується в Україні, полягає в тому, щоб, по-перше, визнати як життєво важливі певні фундаментальні цінності та ідеї (наприклад, необхідність ринку як регулятора економічної взаємодії; приватного підприємництва — головного стимулу розвитку економіки); по-друге, створити їм відповідні умови; по-третє, поширювати та впроваджувати адекватні цінностям стандарти масової та індивідуальної поведінки.

Невід'ємною складовою сучасного трудового менталітету українців виступає відношення до підприємницької діяльності та підприємців. Традиції бізнесу в Україні склалися під впливом історико-політичних і соціально-економічних факторів. Культурні традиції обумовлювали багатоманітність типів ділових людей. На початку XX століття ділова культура в Україні формувалася під впливом ро-

сійської та представляла собою складне поєднання нових зразків ділової поведінки з застарілими прийомами ведення справ на підприємствах. Потреба підприємців в самоорганізації реалізувалася завдяки створенню нових союзів, асоціацій, клубів ділових людей та намаганні формальної регламентації ділових стосунків.

Так, в 1912 році був прийнятий «Кодекс ділової культури», який проголошував сім принципів ведення господарських справ (бізнесу): поважай владу; будь чесним і правдивим; поважай право приватної власності; люби та поважай людину; будь вірним своєму слову; живи за свої кошти; будь цілеспрямованим [9;19]. Перераховані принципи ведення справ значно вплинули на формування ділової культури підприємців (мали культорологічну значущість, були стилем життя купців і підприємців). Проте світова війна, Жовтнева революція та Громадянська війна на початку XX століття призвели до безвладдя в суспільстві. Експропріація власності, винищення класу підприємців, введення командно-бюрократичної системи господарювання призвели до деформації моральних цінностей, масового беззаконня по відношенню до людей, інтереси яких повністю мали підпорядковуватися інтересам суспільства.

Саме в цей період було змістовно викривлено поняття «корпоративність» та замінено на «клановість» (належність до певного прошарку суспільства). Номенклатура радянського періоду мала свої, найчастіше неписані правила та норми, а для всіх інших громадян діяв моральний кодекс будівника комунізму. Подвійна мораль нанесла багато шкоди етичним і культорологічним канонам суспільства. І сьогодні багато прорахунків в державі спричинені недотриманням етико-моральних і культурних цінностей, традицій. Актуальним є їх відновлення.

Сьогодні центральною фігурою постає підприємець, який активно освоює нові сфери діяльності. Він — хазяїн за формою власності та новатор за методами діяльності. (В колишньому СРСР також існували елементи підприємницької діяльності, але в викривленій формі, як «тіньовий бізнес», що пов'язані з порушенням існуючого законодавства в державі) [10].

Непослідовність економічних перетворень, відсутність чітко відпрацьованих правових механізмів, а також бездіяльність існуючих законів створили можливість для одержання грошей, які не здобуті працею. Така психологія всездозволеності особливо руйнівна діє на молодих робітників, тому що формує в них безвідповідальність в сфері трудової діяльності, в сфері розподілу відносин. В ринковій економіці повинні бути відсутні дані недоліки. Необхідно усвідомлювати, що підприємницька діяльність виявляє себе не тільки як вільна конкуренція на ринку товарів та послуг. Існує також і «тіньова економіка», дільцям якої немає діла до моральних критеріїв, а це представляє серйозну небезпеку для цивілізованого підприємництва.

Трансформація трудового менталітету вимагає незрівнянно більшого часу, ніж зміни в економічних відносинах, інститутах влади, управлінні, бо позитивні та негативні звички, в тому числі ставлення до праці, відтворюються через сім'ю протягом кількох поколінь. Ринкові перетворення, на жаль, радикально не змінили моделі економіки з точки зору цінності праці. Як і в радянські роки, нинішня модель української економіки базується на використанні дешевої робочої сили. Середньостатистичний працівник, який чесно і легально працює, в Україні не захищений від бідності, всупереч напруженим трудовим зусиллям. Це зуміли усвідомити багато наших співвітчизників, які прагнуть забезпечити гідний дохід, не покладаючись більше на допомогу держави, виявляючи підприємницьку активність. Частина населення пристосувалася до ринкових умов (своєрідною адаптацією менталітету стала в тому числі і тіньова зайнятість частини працівників).

Національний менталітет надовго закріпив пасивну позицію народу щодо необхідності і можливості самовизначення, особливо це стосується економічної сторони життя людини, тобто її трудової діяльності, трудового менталітету та трудової поведінки. В українців присутній дух авантюризму, підприємництва,

ініціативності для досягнення власних цілей, а з іншого терплячість та намагання не робити поспішних кроків й тим самим переборювати негативні явища у житті.

Регіональні особливості українського трудового менталітету мають відмінності формування, оскільки на території різних регіонів України трудові традиції стали в різній мірі відлунням культур росіян, білорусів, австрійців, угорців, поляків, румунів, греків, тюркських народів. Потрібно врахувати, що ще до 1917 року Україна ніколи не мала територіальної єдності. Російська та Австро-Угорська імперії, Польща включали в різні періоди українські землі, де, відповідно, отримували свій особливий розвиток певні господарські орієнтації. Своєрідність українського менталітету в різних регіонах можна пояснити і тим, що Лівобережна Україна увійшла до складу Російської імперії в 1654 р., Правобережна — в 1794-м, Галичина — тільки в 1939-му. Наприклад, на менталітет галичан не могли не мати свого впливу західноєвропейська культура, насамперед австро-німецька і польська, греко-католицька церква. У той же час покоління українців, що проживають на Лівобережній і Правобережній Україні, формувалися в складі Російської держави, тому їх з росіянами об'єднує і ріднить чимало: і спільність історичної долі, і загальні біди, трагедії, війни, перемоги, релігія, культура.

На регіональні особливості трудового менталітету вплинули різні за часом періоди існування приватної власності, наприклад, на заході та сході України. Історичні, географічні, культурні чинники, рівень урбанізації та рівень розвитку тих чи інших сфер промисловості пояснюють регіональні розбіжності у трудовій свідомості працівників. Для галичан більшою мірою характерні працьовитість, старанність, індивідуалізм, ощадливість, вміння кращим чином розпорядитися результатами праці. У той же час для населення Центральної, Східної та Південної України, яке в силу історичних причин частіше віддавало перевагу соціальному визволенню над національним, більше притаманні такі риси, як колективізм, анархізм, віра в господаря, який наведе порядок, і при цьому дещо в меншій ступеня — звичка до кропіткої, невтомної праці у трудовому колективі.

Трудовий менталітет на рівні певної організації є результатом дії мотиваційного середовища, сформованого в ній, і чим ефективнішим буде мотиваційне середовище, тим більше стимулів буде мати робоча сила щодо реалізації свого трудового потенціалу, що в свою чергу сприятиме реалізації її конкурентоспроможності. В протилежному випадку неефективність мотиваційного середовища та руйнація трудових цінностей призводить до погіршення якості трудового потенціалу, відкидає робочу силу на вторинний ринок праці, супроводжується масштабними кризовими наслідками та негативно відбивається на якісних складових трудового менталітету.

Висновки. На трудовий менталітет української нації вплинули історико-політичні події та соціально-економічні фактори. Є потреба у дієвих стимулах для формування національного трудового менталітету ринкового типу. Зокрема, відмова від концепції дешевої робочої сили, створення умов для творчої ініціативи та розвитку підприємництва на інноваційних засадах, враховуючи регіональні особливості українців. Слід відзначити необхідність формування трудових цінностей та зацікавленості працюючих в результатах трудової діяльності для процвітання ринкової економіки України. Невідкладною проблемою для подальших досліджень є розробка методичного забезпечення оцінки факторів та передумов формування і розвитку трудового менталітету, використання якої дозволить виявити існуючі в окремо взятих організаціях резерви. У свою чергу, це послугує основою для розробки практичної технології формування і розвитку трудового менталітету організацій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Большой энциклопедический словарь. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Большая Российская энциклопедия; СПб.: Норит, 2004. — 1456 с.

2. Лопушинський І. Формування національного менталітету — нагальне завдання сучасної української держави / І. Лопушинський // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. — 2006. — № 3. — С. 207—213.
3. Баглиева А. Менталитет как объект системного исследования / А.Баглиева // Человек и труд. — 2009.— №3. — С. 58—60.
4. Пухкал О. Духовний вимір української ментальності / О. Пухкал //Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. — 2008. — № 4. — С 370—278.
5. Баглиева А. Ментальность как базовая константа национального сознания / А.Баглиева // Человек и труд. — 2009.— № 9. — С. 53—55.
6. Соціальна філософія: Короткий енциклопедичний словник / Загальна редакція і укладання В. П. Андрищенко, М. І. Горлач. — Київ-Харків: ВМП «Рубикон», 1997. — 400 с.
7. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський / Редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. — К.: Наукова думка, 1991. — Т. 1: До початку ХІ ст. — 736 с.
8. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть / М. Грушевський— К.: Знання, 1991. — 240 с.
9. Шеин В. И. Корпоративный менеджмент: опыт России и США / В. И. Шеин, А. В. Жулев, А. А. Володин. — М.: Новости, 2000. — 280 с.
10. Терещенко Н. В. Особливості формування мотивації трудової діяльності робітників підприємств в умовах трансформації економічних відносин в Україні: Дис... канд. соціол. наук: 22.00.04 / Терещенко Н. В.; Київський національний економічний ун-т. — Київ, 2003. — 201 с.

REFERENCES

1. *Large Encyclopedic Dictionary*. (2004). 2nd ed. Moscow: Bolshaia Rossijskaja Entsiklopedija; Saint-Petersburg.: Norit (in Rus.).
2. Lopushinskii, I. (2006). Formation of national mentality — urgent task of contemporary Ukrainian state. *Visnyk Natsionalnoi akademii derzhavnoho upravlinnia pry Prezidentovi Ukrainy (Bulletin of the National Academy of State Administration of Ukraine under President of Ukraine)*, 3, 207—213 (in Ukr.).
3. Bahlieva, A. (2009). Mentality as an object of system studies. *Chelovek i trud (Person and labour)*, 3, 58—60. (in Rus.).
4. Puhkal, O. (2008). The spiritual dimension of Ukrainian mentality. *Visnyk Natsionalnoi akademii derzhavnoho upravlinnia pry Prezidentovi Ukrainy (Bulletin of the National Academy of State Administration of Ukraine under President of Ukraine)*, 4, 370—278. (in Ukr.).
5. Bahlieva, A. A. (2009). Mentality as a basic constant of national consciousness. *Chelovek i trud (Person and labour)*, 9, 53—55 (in Rus.).
6. Andriushchenko, V. P., & Horlach, M. I. (Eds.) (1997). *Social philosophy: A brief encyclopedic dictionary*. Kyiv-Kharkiv : VMP «Rubikon» (in Ukr.).
7. Hrushevskii, M.S. (1991). *The history of Ukraine-Rus*: in 11 volumes, 12 books (Vol. 1: Before the eleventh century). Kyiv: Naukova Dumka (in Ukr.).
8. Hrushevskii, M. (1991). *Who are the Ukrainians and what they want?* K.: Znannia (in Ukr.).
9. Shein, V.I., Zhulev A.V., & Volodin A.A. (2000). *Corporative management: Experience of Russia and the USA*. Moscow: Novosti (in Rus.).
10. Tereshchenko, N.V. (2003). *Peculiarities of formation of labour activity motivation of workers of enterprises under the transformation of economic relations in Ukraine*. Thesis for gaining academic degree of the candidate of sociological sciences. Kyiv (in Ukr.).

УКРАЇНСЬКІ ДЕРЖАВНИЦЬКІ ПРОЦЕСИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII СТОЛІТТЯ (до питання про козаці військові формування)

Анотація. Розглянуто історію козачих військових формувань на українських землях після ліквідації Гетьманщини та активного наступу російського царизму на права і вольності українського народу. В колі уваги — передумови утворення та функціонування козачих військових формувань — Задунайської Січі (1775–1828), Бузького козацького війська (1785–1817), Катеринославського козацького війська (1787–1789), Чорноморського козацького війська (1788–1860) та ін., їх роль у збереженні державницьких традицій українського народу.

Ключові слова: Україна, українські державницькі процеси, Гетьманщина, козаки, козацькі війська.

Аннотация. Рассмотрена история казачьих военных формирований на украинских землях после ликвидации Гетманщины и активного наступления российского царизма на права и вольности украинского народа. В центре внимания — условия создания и функционирования казачьих военных формирований — Задунайской Сечи (1775–1828), Бузьского казачьего войска (1785–1817), Катеринославского казачьего войска (1787–1789), Черноморского казачьего войска (1788–1860) и др., их роль в сохранении государственных традиций украинского народа.

Ключевые слова: Украина, процессы украинского государственного провительства, Гетманщина, казаки, казацкие войска.

Abstract. The history of Cossak military units on the Ukrainian lands during the second half of XVIII century — after liquidation of Hetmanshchina (as autonomous Ukrainian Cossak state) and under active offensive of Russian tsarism against rights and liberties of Ukrainian people — is studied. There are under discussion preconditions and character of forming and functioning of Cossak military units — Zadunaiska (Transdanubian) Sich (1775–1828), Bug Cossak army (1785–1817), Katerinoslav Cossak army (1787–1789), Chornomorsk (Black sea) Cossak army (1788–1860) and others, their role within Russian Empire and Ukrainian society. It is asserted, that Cossack military units served as reliable instrument of the Russian military forces under the conditions of wars against Osman Empire; they had to become also in the noted aspect an instrument of providing Russian imperialism and chauvinism. However, notwithstanding Russian propaganda and real imperial practice of Russian state machine Cossacks of the noted military units retained their heroic traditions and state building potential of Ukrainian people.

Key words: Ukraine, Ukrainian state-building processes, Hetmanshchina, Cossacks, Cossack armies.

Постановка проблеми. Українська Козацько-Гетьманська Держава (Гетьманат) від самих початків входження до складу Московського царства почала зазнавати обмежень й утисків щодо суверенності та соборності. Майже 130 років тривав процес поглинання Гетьманщини метрополією. Проте навіть із повною ліквідацією українського автономного державного утворення та його військових формувань, а разом і Запорозької Січі на річці Підпільна, вітчизняне козацтво боролось й, незважаючи на імперські утиски, продовжувало зберігати героїчні державницькі традиції та латентний державотворчий потенціал. Врешті-решт існування і військова діяльність таких козачих військових утворень, як Задунайська Січ (1775–1828), Бузьке козацьке військо (1785–1817), Катеринославське козацьке військо (1787–1789), Чорноморське козацьке військо (1788–1860) та ін., допомага-

* Fihurnyi Y. S., Ph.D. in history, Scientific research institute of ukrainian studies of the Ministry of education and science of Ukraine, Kyiv, ukraine. ukr.etnolog_fus@ukr.net
Ukrainian state processes during the second half of the XVIII century (to the question of Cossack military units).

ли українцям усвідомлювати себе не мовчазними і покірними рабами, а свідомими і мужніми звиязцями, доля яких — у їхніх же руках!

Актуальність вивчення заявленої нами тематики полягає у тому, що, аналізуючи українські державницькі процеси у другій половині XVIII ст. в українознавчому вимірі, ми не тільки намагаємося осягнути важливі події минулого Батьківщини, а й докладаємо чималих зусиль, щоби переосмислити їх з висоти сьогодення та надбань, втрат і перспектив України.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Попри значну кількість напрацювань, присвячених проблематиці українського державотворення в другій половині XVIII ст. в українознавчому вимірі, питання українських військових формувань як носіїв козацьких і, в цьому відношенні, українських державницьких традицій в умовах наступу царизму на українство в другій половині XVIII ст. не знайшли достатнього висвітлення. Дотично зазначені питання розглядаються в роботах таких визнаних фахівців, як В. А. Смолій, В. С. Степанков, З. Когут, Я. Дашкевич, В. Кравченко, інших [1–4]. Втім проведений аналіз публікацій, засвідчує, що заявлена тема потребує подальшого поглибленого аналізу — як через узагальнення існуючого матеріалу, так і його доповнення маловідомим фактологічним матеріалом.

Метою статті є визначення ролі і значення для українських державницьких процесів Задунайської Січі та низки козацьких військових формувань; підведення підсумки здобуткам і втратам України й українців на ниві державотворення у другій половині XVIII ст.

Основні результати дослідження. У 1764 р. цариця Катерина II ліквідує посаду гетьмана (К. Розумовський змушений подати у відставку) та створює Малоросійську колегію (1764–1781) під керівництвом графа П. Рум'янцева й за сумісництвом генерал-губернатора Лівобережної України. У 1765 р. знищується полковий устрій на Слобожанщині, а на землях п'яти колишніх слобідських полків утворено Слобідсько-Українську губернію. До її складу увійшло п'ять провінцій — Ізюмська, Охтирська, Острогозька, Сумська і Харківська. Харків став губернським центром, Ізюм, Охтирка, Острогозьк і Суми — провінційними містами. Всі козацькі полки були розформовані, а замість них створювались регулярні Харківський уланський, Ізюмський, Охтирський, Острогозький і Сумський гусарські полки. У свою чергу, козаки і підпомічники одержали офіційну назву «військових обивателів».

У 1775 р. за наказом російської імператриці знищується Запорозька Січ на річці Підпільна (т. зв. Нова Січ). У вересні 1781 р. остаточно ліквідується полковосотенний устрій на Лівобережжі. Натомість створюється три намісництва: Київське (Київський, Остерський, Козелецький, Переяславський, Пирятинський, Лубенський, Миргородський, Хорольський, Говтвянський, Градизький і Золотоніський повіти); Чернігівське (Березнянський, Борзнянський, Гадяцький, Глинський, Гордیانський, Зіньківський, Лохвицький, Ніжинський, Прилуцький, Роменський і Чернігівський повіти); Новгород-Сіверське (Глухівський, Конотопський, Кролевецький, Мглинський, Новгород-Сіверський, Новомістський, Погарський, Сосницький, Стародубський і Суразький повіти).

1783 р. за указом Військової колегії про реорганізацію лівобережного козацького війська скасовувалися козацькі полки, натомість створювалися десять регулярних кавалерійських підрозділів за рахунок подушного збору з козаків і селян. У 1784 р. ці уланські полки перейменували в карабінерні. Вони розміщалися за місцем проживання військовослужбовців і відповідно називалися: Лубенський, Переяславський, Сіверський, Чернігівський, Глухівський, Стародубський, Ніжинський, Київський та ін. Саме карабінерні полки стали перехідною ланкою на шляху до повного злиття колись автономного козацького війська з російською імперською армією. Дещо згодом із колишніх козаків був сформований особливий корпус стрільців, який проіснував до 1796 р. [5, с. 260 — 262].

Символічно, що саме у 1783 р., коли царат ліквідував українські козацькі полки, разом відбулося юридичне закріпачення селян у Лівобережній та Слобідській Україні. Отже, протягом 1764 — 1784 рр. Катерина II остаточно знищила Гетьманщину (українське автономне державне утворення у складі Російської імперії) й Запорізьку Січ на р. Підпільна (квазідержавницька вітчизняна структура, своєрідний лицарський орден). Імператриця, ймовірно, сподівалася, що цими діями вона безповоротно вирішить українське питання, Україна як самостійна, соборна, суверенна держава згине назавжди, а як територія разом з українцями цілковито асимілюється імперською наддержавою та перетвориться на її уніфіковану невід’ємну частку. Проте залишався один, але надзвичайно важливий чинник — українське козацтво.

Один із представників козацької старшини, відомий громадський і політичний діяч та письменник В. Капніст теж переймався козацьким питанням. Нагадаємо, що з ліквідацією Гетьманщини й зрівнянням колишньої провідної верстви козацької автономії — шляхти-старшини з російським дворянством у 1785 р. за відповідним указом Катерини II Лівобережна Україна позбавилася політично-військової еліти, яка не тільки виступала творцем і носієм державної та національної ідеї, а при потребі шаблею і пером відстоювала їх практичну реалізацію. Спочатку у 1787 р. В. Капніст очолив гурток автономістів, у якому було підготовлено проект відновлення козацького війська. Згодом задля поновлення Гетьманщини він налагодив відносини з польськими патріотами, а весною 1791 р. провів перемовини з пруським королем Фрідріхом-Вільгельмом II з метою з’ясування можливості одержання значної військової, політичної, дипломатичної й економічної підтримки з боку Пруссії в разі можливого збройного виступу патріотично налаштованих гетьманців-автономістів супроти метрополії («російського ярма») [5, с. 263].

Тож не дивно, що особливу вагу цього унікального козацького фактора розуміли іноземці. Г. де Кульон, член французького Конвенту і генеральний прокуратор, у своїй книжці «Recherches politiques sur l’Etat ancien et moderne de la Pologne, appliquees a sa derniere revolution» («Політичні дослідження над старою і новою польською державою») (Париж, 1795), зокрема, у шостому розділі, цілковито присвяченому Україні й козацтву, написав: «Коли вже на Україні запанував мир, що йде слідом за поневоленням, одного дня Європа дізналася про абсолютне винищення запорожців. У своєму маніфесті чеснотлива Катерина закидала запорожцям їх розпусне життя, їх відданість своїм законам, на які вона сама — ця релігійна цариця — присягала, що їх не порушить. З того часу Україна все більше і більше заходила у дикий стан... Але природа у своїй творчості та свободі могутніша, ніж тиранство. Жменя готів, що втікли в гори Астурії, зуміли вигнати маврів з усіх провінцій Іспанії; також і геній незалежності ходить-блукає поміж нещасними останками українських козаків. І може бути, що недалекий уже час, як враз із кримськими та кубанськими татарами під проводом нового Пугачова українські козаки змінять обличчя Росії, а Україна, поневолена в різні доби своєї історії, не зазнаватиме більше сорому, щоб бути скованою від рук, призначених до роботи голкою та веретенем» [6, с. 171–172].

Інший француз, Ш. Ф. Масон, який тривалий час служив у російській армії (1762–1807) у праці «Memoires secretes sur Russie» («Секретні спомини про Росію») (Париж, 1800, 1804, 1863), зокрема, у XIV розділі, наголошував: «Войовнича нація Козаків зменшується з дня на день. Вона скоро зникне з поверхні землі, так як зникли інші, на яких затяжив російський спектр, хіба що якась щаслива революція прийде в швидкому часі, щоб визволити її з-під ярма, яке її нищить і давить... Козацька нація тратить незалежність, яку мала перед своїм об’єднанням з Росією. Її перестають щадити з хвилиною, коли впевняють, що це увійде їм безкарно... Унія козаків з Росією була добровільна й умовна — їхні землі з бідною достатні для їхніх мандрівних черед та людности колись чисель-

ної, були спільною власністю цілої нації. Жаден чужинець, навіть росіянин, не міг там осісти без дозволу загалу і Республіка з великою відвагою боронила своїх кордонів проти замахів сусідів... Російський уряд завжди затрівожений і завжди підозрілий, через те, що він завжди гнобить, не обмежився одним забезпеченням себе супроти нації, яка має так багато кігтів. Не вистарчає йому того, що він відбирає їй її військову силу, розчленовує її територію й втілює в давні російські провінції. Оце недавно він розпочав розчленування самої нації... Козацька нація є нині в стані кризи, вона хвилюється і б'ється під ногою кольоса, що її розчавлює...» [6, с. 175 — 177].

Зрозуміло, що після тотального наступу російського імперіалізму на українське козацтво (гетьманців, слобожанців, запорожців) воно перестало бути провідною верствою суспільства. Проте навіть ті козачі формування, які продовжували існувати (задунайці, чорноморці, азовці, катеринославці, кубанці та інші), позитивно впливали на вітчизняне етнодержавонацієтворення й особливо на українську етнічну самоідентифікацію, ментальність та культуру, а саме на її духовну сферу. У зв'язку з цим історик О. Єфименко наголошувала (цитуюмо мовою оригіналу): «Казачество есть, несомненно, самое характерное явление южнорусской истории: в нем, как в фокусе, отразились все положительные и отрицательные стороны малорусской народности; с ним связан был расцвет политической организации. Разогнанные и разбежавшиеся запорожцы осели в виде казаков черноморских, или кубанских, задунайских, азовских. Массовые переселения, тянувшиеся через XV–III в. из Украины на восток, в пределы Московского государства, дали существование обширной Слободской Украине, которая оказалась заселенной опять-таки казаками, получившими название слободских» [7, с. 363].

Варто визнати, що українське козацтво — складне і багатовимірне явище, яке відіграло визначну роль у державотворчому процесі в Україні. Завдячуючи йому, у середині XVII ст. була утворена Українська Козацько-Гетьманська Держава — Гетьманщина, яка продовжила державницьку традицію українського народу у ранньомодерну добу. Завдяки козацтву і його впливу на українську культуру впродовж бездержавного і колоніального XIX ст. у ментальності українців жило прагнення до волі і свободи, а козак незмінно був уособленням українського ідеалу чоловіка-воїна. Незнищений козацький дух сприяв і відновленню української державності у XX ст. [8, с. 212].

Саме тому у кінці XVIII–XIX ст., в час, коли Україна й українці підпали під зверхність Австрійської та Російської імперій, тільки завдяки існуванню вітчизняних козачих формувань не припиняється розвиток окремих елементів української державності — мілітарного чинника. Зрозуміло, що лише сам факт буття козацьких військ у зазначений хронологічний період не є незаперечною ознакою українського державотворення. Але вони існували не тільки у реальному часі і просторі. Козаки своїм життям, діями, звершеннями раз у раз нагадували українцям про їх славетне минуле, вказували на важке сьогодення та наснажували вірити й працювати в ім'я світлого майбуття.

Життєдіяльність Задунайської Січі стала великим подразником як для російського царату, так і для українського етносу. Слова народної пісні «Іхав козак за Дунай, казав дівчині — прощай» пов'язували звияжця з волею, свободою, незалежністю, самодостатністю. Ось тому російський імперіалізм намагався з усіх сил якнайвидше ліквідувати Задунайську Січ. Щодо українських козачих формувань, то їх створювали лише тоді, коли в них виникала величезна потреба, а згодом влада намагалася їх позбутися, локалізувати, розпорошити й, зрештою, вивезти з етнічних українських земель на чужину (Кубань). Але сам факт існування українського козацтва, навіть у «прокрустовому» імперському форматі спонукав українців пам'ятати звияжні козацькі звершення та наполегливо торувати шлях до нових перемог.

Уся багатовікова історія українського народу переконливо свідчить, що тільки маючи власну державу, він може неперервно розвиватися в просторі й часі, впев-

нено реалізувати себе як самодостатній і самобутній етнічний та національний феномен й геополітичну реальність. Разом з тим однією з основних підвалин державності є військо — головний захисник і гарант недоторканності кордонів, її територій, мирного розвитку і успішної життєдіяльності соціуму. Нехтування військовими аспектами державного будівництва призводить, врешті-решт, будь-яку країну та її населення до втрати її державності, завоювання агресором і перетворення у колонію [8, с. 222].

15 червня (4.06 за ст. ст.) 1775 р. за наказом імператриці Катерини II російські війська під командуванням генерала П. Текелія оточили, а вже наступного дня захопили і зруйнували восьму Запорізьку Січ — т. зв. Нову Січ, чи як ще її називали запорожці — Підпільненську або Покровську (1734 — 1775). Імперці спочатку заарештували запорозьку військову старшину на чолі з кошовим П. Калнишевським, а згодом заслали їх в Сибір і на Соловецькі острови. Січову скарбницю та майно реквізовано, земельні угіддя, які належали січовому товариству, включено до складу Новоросійської та Азовської губерній [9, с. 312–313]. Внаслідок таких «радикальних» дій царату багато запорожців почали тікати за Дунай, на землі, контрольовані Османською імперією. Саме там січовики-втікачі створили правонаступницю Нової — дев'яту й останню козацьку Січ, т. зв. Задунайську Січ — військову організацію українських козаків, що існувала в 1775 — 1828 рр. на теренах Туреччини у гирлі річки Дунаю.

Турецька влада надала колишнім запорожцям землі між річками Південний Буг і Дунай. Козаки 1776 р. в гирлі Дунаю заснували Задунайську Січ, яка стала пізніше відома як Усть-Дунайська (можливо, на місці сучасного міста Вилково Одеської обл.). Але в 1785 р. відбулися збройні сутички між задунайцями і некрасовцями (російськими козаками — нащадками колишніх донських козаків, які після поразки повстання під керівництвом К. Булавіна (1707 — 1708) оселилися спочатку на Кубані, а потім на Дунаї). За наказом султана 7 тисяч українських козаків змушені були переселитися на лінію Сілістрія-Рущук, там вони і заснували Сейменську Задунайську Січ. Але більшість, близько 8 тисяч, козаків зігнорувала султанський наказ і на заклик цісаря Австрії Йосифа II оселилася на імперській території Банату (землі між ріками Тиса і Дунай), де вони несли прикордонну службу на австро-угорському кордоні. Проте українські козаки через бюрократизм і жорстокий контроль австрійських чиновників на початку XIX ст. повернулися знову у турецьке підданство у Сеймени.

Внутрішній устрій Задунайської Січі був таким же, як і на Запорозькій Січі. На її території знаходилося 38 куренів, що мали аналогічні назви як і в останній Новій Січі. Найвищим органом була військова рада, яка обирала кошову старшину — кошового отамана, військового суддю, писаря, осавула, перекладача. Старшина зосереджувала у своїх руках всю повноту адміністративної, військової і судової влади на Січі. Задунайці займалися рибальством, мисливством, скотарством і хліборобством. На Січі була своя церква, школа і бібліотека. Турецький уряд не втручався у внутрішні справи задунайців і вимагав від них лише військової служби. Задунайські козаки повинні були охороняти кордони Туреччини, брати участь у воєнних операціях османської армії супроти православних сербів, румунів, греків тощо [10, с. 204].

Російський царат протягом усього часу існування Задунайської Січі постійно намагався розколоти задунайців і знищити Січ, що йому, врешті-решт, і вдалося, коли в травні 1828 р. під час чергової російсько-турецької війни кошовий Й. Гладкий з невеликою групою задунайців, прихопивши з собою військову канцелярію, похідну церкву, скарбницю, прапори, бунчук і булаву, перейшов на бік росіян. Цар Микола I добре віддячив перебіжчикам, сформувавши з них через деякий час Азовське козаке військо. Зате тим задунайцям, що зашилися вірними присязі, прийшлося нелегко. Турки повністю знищили Дунавецьку Січ, тим самим остаточно ліквідувавши Задунайську Січ [11, с. 277 — 278].

Надзвичайно цікавою військовою організацією було Бузьке козацьке військо — іррегулярне українське мілітарне формування Російської імперії, яке базувалося на Півдні України в другій половині XVIII — на початку XIX ст., реально воно існувало в 1785 — 1798 і 1803 — 1817 рр. Його виникнення пов'язане із сформованим у 1769 р. генералом О. Прозоровським полком українських козаків, що брав участь у російсько-турецькій війні 1768 — 1774 рр. Після її закінчення в 1775 р. козаків полку було поселено на прикордонних землях по Південному Бугу. Разом з ними були поселені так звані арнаути, або волонтери, з молдаван, волохів, болгар, сербів, невеликі загони яких (арнаутські команди) під час тієї війни перебували на службі в імперії. Українські козаки та арнаути з часом заснували Раковицю, Матіївку, Касперівку, Новопетрівське, Михайлівку, Троїцьке тощо (населені пункти на землях сучасних Вознесенського й Новоодеського районів Миколаївської області.). Цей період, з 1775 до 1785 рр., характеризувався певною невизначеністю долі поселенців (проблеми із визначенням статусу, економічні й соціальні негаразди), що призводило до скорочення контингенту козаків через смертність, хвороби та втечі. У 1785 р. за наказом імператриці Катерини II було створене Бузьке козацьке військо у складі 1,5 тисячного Бузького козацького полку (велику роль у цьому зіграв князь Г. Потьомкін, саме за допомогою козацьких військ такого формату він сподівався посилити панування Росії в цьому регіоні).

У 1786 р. Бузьке козацьке військо було поділено на 1 — й і 2 — й Бузькі козацькі полки. Командиром 1 — го полку було призначено підполковника І. Касперова, 2 — го — майора П. Скаржинського. В 1887 р. ці полки ввійшли до складу Катеринославського козацького війська. В 1888 р. їх об'єднали в один полк, до якого ще й приписали 3796 українських селян з красносільських державних маєтків (сучасний Олександрійський район Кіровоградської обл.) Бузький козацький полк у складі 1500 чоловік спочатку під командуванням полковника П. Скаржинського, а потім, з осені 1789 й до кінця 1791 р. підполковника О. Орлова брав участь у російсько-турецькій війні 1787 — 1791 рр. і відзначився у штурмі Очакова, Ізмаїла, облозі Бендер, здобутті замку Хаджибей, битвах при Тульчі, Ісакчі, Терновці, Браїлові та Мачині.

Під час бойових дій козаки Бузького козацького війська потерпали від нестачі продовольства, фуражу, коней; через військові втрати, хвороби й втечі скоротилася загальна чисельність війська. За свідченням науковця Р. Шияна, козаки Бузького козацького війська отримали однострої зеленого й білого кольорів. Вони були озброєні списами, шаблями та рушницями. На травень 1792 р. до його складу входило 1533 козаки (з них 68 офіцерів), які мали 3122 стройових та тяглових коней. На той час у 27 селищах бузьких козаків (Троїцьке, Федорівка, Касперівка та ін.) мешкало 3495 чоловік, до яких після переселення Чорноморського війська на Кубань (1792 р.) приєдналася також частина чорноморців.

Окремої адміністративно-територіальної одиниці Бузького козацького війська так і не було створено. Основними напрямками господарської діяльності бузьких козаків були скотарство, хліборобство, садівництво, виноградарство. У 1796 р. у зв'язку з ліквідацією Катеринославського козацького війська Бузьке козацьке військо як окреме військове іррегулярне формування було підпорядковане Чорноморському адміралтейському правлінню. В 1798 р. Бузьке козацьке військо було ліквідовано, а козаків перетворено на державних селян. У 1803 р. з огляду на загострення російсько-турецьких відносин Бузьке козацьке військо було відновлене, додатково до нього було приписано 600 болгар та інших вихідців з Балканського півострова [12, с. 51].

Досить своєрідною військовою організацією у кінці XVIII ст. стало Катеринославське козацьке військо — іррегулярне українське мілітарне формування Російської імперії, поселення якого знаходилося на півдні України, в межір'ччі Інгулу і Південного Бугу, воно проіснувало з 1787 до 1796 р. Створене за царським указом від 14 червня (3.06 за ст. ст.) 1787 р. у зв'язку із загрозою воєнного нападу з боку

Туреччини. Ініціатором його формування став князь Г. Потьомкін, а наказ про утворення Катеринославського козацького війська вийшов менш ніж за два місяці до початку російсько-турецької війни 1787 — 1791 рр. До складу Катеринославського козацького війська увійшли колишні запорожці, українські козаки з уже неіснуючої Гетьманщини, особисто вільні селяни Катеринославського та Харківського намісництв, міщани, купці, розкольники, російські однодворці, поселенці з розформованої Української оборонної лінії та військові частини «корпусу передової сторожі катеринославських козацьких полків» (Бузький, Малоросійський і Конвойний полки). Катеринославське козацьке військо складалося з 10 полків і за своєю структурою нагадувало Донське козацьке військо [13, с. 322].

З 1788 р. по 1789 р. Катеринославське козацьке військо називалось «Корпусом передової стражі [варті] регулярних козаків». За свідченням Р. Шияна, на початку 1788 р. Катеринославське козацьке військо нараховувало 3 684 козаки, а на середину 1792 р. кількість козаків у 11 полках та двох командах сягнула 14 445 чоловік на 18766 конях; на чолі війська було поставлено отамана М. Платова та й взагалі серед командирів полків й офіцерів переважали донці (Мартинов, Іловайський, Денисов, Платов та ін.) На озброєнні козаки мали списи, шаблі, рушниці (від 20 до 30 % козаків), щодо екіпіровки, то обмундирування основної маси козаків було блакитного кольору, а козаки Чугуївського і Конвойського полків були одягнуті у червоні мундири [14, с. 201].

Як свідчить О. Сухий, у 1788 р. до Катеринославського козацького війська були приписані старообрядці, міщани і цехові Катеринославської, Вознесенської і Харківської губерній, загальна кількість військового населення сягала понад 50 тис. чол., у т. ч. близько 20 тис. козаків (за іншими даними, бойовий склад Катеринославського козацького війська становив до 10 тис. чол.), до речі, у 1790 р. «великим гетьманом» Катеринославського козацького війська і Чорноморського козацького військ було призначено Г. Потьомкіна. Катеринославське козацьке військо брало участь у російсько-турецькій війні 1787 — 1791 рр. і відзначилось під час здобуття Акермана (сучасний Білгород-Дністровський), Кілії, Ізмаїла та у боях під Яссами, Бендерами, Очаковим [15, с. 21].

Р. Шиян вважає, що після завершення війни і підписання Яського мирного договору в 1791 р. стали помітними вади організації Катеринославського козацького війська як політичного та соціально-економічного утворення та вкрай загострилися стосунки з представниками російської адміністрації та поміщиками. Поселення Катеринославського козацького війська станом на 1794 р. знаходилося у 115 містах, містечках, селищах і 7 фортецях, де мешкало приблизно 50 тис. чоловік, а окремої адміністративно-територіальної одиниці воно не утворювало. Основними господарськими заняттями козаків були скотарство (розведення великої рогатої худоби, овець, коней) і похідні від тваринництва промисли, землеробство, утримання горілчаних відкупів, дрібна торгівля тощо. 16 червня (5. 06 за ст. ст.) 1796 р. вийшов імператорський наказ, згідно з яким усі відділи Катеринославського козацького війська, крім Чугуївського, Конвойного та Бузького полків, під приводом створення нового Вознесенського козацького війська було розформовано, а козаків переведено в попередній соціальний стан [14, с. 201].

У 1802 р. козацьке населення колишнього Катеринославського козацького війська було переселено на Кубань, і 3 тисячі осіб стали основою Кавказького полку Кубанського козацького війська [15, с. 21].

Одним із потужних воєнних утворень стало Чорноморське козацьке військо — іррегулярне українське мілітарне формування Російської імперії, яке проіснувало з 1788 до 1860 рр. Воно було одним із найбільших козацьких формувань, створених на території Південної України після зруйнування Запорозької Січі на річці Підпільній у 1775 р. Однак після її ліквідації, відчуваючи гостру потребу у військових контингентах у зв'язку з наближенням нової війни з Османською Портою, царський уряд вже восени 1787 р. почав організацію козацького війська з колиш-

ніх запорожців, а 2 лютого (22. 01 за ст. ст.) 1788 р. видав указ про заснування т. зв. «Війська вірних козаків» і призначення підполковника С. Білого кошовим отаманом, а З. Чепігу — його замісником, всі вони були колишніми запорозькими старшинами. Їм треба було сформувати два п'ятисотенних полки — кавалерійський і піхотинський. Так, С. Білий організував козацьку піхоту, а З. Чепіга — кінноту. Загальний нагляд і комплектування цього війська було доручено генерал-аншефу О. Суворову, який командував корпусом, що обороняв узбережжя Чорного моря між Херсоном і Кінбурном. У «Війську вірних козаків» було запроваджено запорізьку номенклатуру посад, поділ на курені, традиційний одяг тощо. Одночасно було призначено жалування: рядовим козакам — по 12 рублів на рік, курінним отаманам — по 30 рублів. Все це було розраховано на залучення не тільки колишніх запорожців, які залишилися в межах Росії, а й задунайців — козаків Задунайської Січі (1775 — 1828 рр.) [16, с. 499–500].

Як зазначає О. Сухий, царські чиновники передали «Війську вірних козаків» клейноди та іншу козацьку атрибутику, забрану російським урядом під час розгromу Запорозької Січі у 1775 р. [15, с. 588]. Ця передача стала знаковою подією й символізувала незнищенність козацьких традицій.

Уже в перших сутичках з ворогом на самому початку російсько-турецької війни 1787 — 1791 рр. новостворене козацьке формування зразу ж продемонструвало свою професійність. Так, 1 травня (20. 04 за ст. ст.) 1788 р. за активну участь у боях з погляду на перспективу поселення війська на чорноморському узбережжі воно почало називатись «Військом вірних козаків Чорноморських», проте з часом ця назва трансформувалася в Чорноморське козацьке військо. 26 травня (15. 05 за ст. ст.) 1788 р. О. Суворов привіз Чорноморцям козацькі клейноди від імператриці Катерини II та князя Г. Потьомкіна. За свідченням науковця Р. Шияна, чисельність війська швидко зростала, і якщо на 23 лютого (12. 02 за ст. ст.) 1788 р. воно нарахувало лише 944 козаки, то 3 липня (22. 06 за ст. ст.) 1788 р. — 2 436 козаків, а на 11 грудня (30. 11 за ст. ст.) 1791 р. — 335 старшин і 7165 козаків, а всього з відсутніми і демобілізованими — 732 старшини і 11888 козаків. Чорноморське козацьке військо розподілялось на дві частини — кінні загони та козаки на човнах. До його складу входило 38 куренів, які становили 4 — 6 полків.

Чорноморці були озброєнні списами, шаблями, рушницями (кіннота), а піші козаки, окрім рушниць і списів, мали ще широкі ножі, щось на зразок турецьких ятаганів. До 1820-х років основна маса козаків-чорноморців не мала уніфікованого обмундирування. Під час цієї війни Чорноморське козацьке військо брало активну участь у боях при Хаджибеї, Терновці, Бендерах, Мачині, штурмах Очакова, Березані, Хаджибея, Кілії, Ісакчі, Тульчі, Ізмаїла, відігравши в них дуже важливу роль. Протягом 1790 — 1792 рр. Чорноморське козацьке військо почало заселяти землі в очаківському степу, між Південним Бугом і Дністром, де ним було засновано 25 селищ із центром у Слободзеї (сучасна Молдова), багато зимівників і тимчасових рибальських поселень [17, с. 543–544].

Як свідчить Р. Шиян, за неповними даними на той час у селищах Чорноморського козацького війська мешкало 1759 родин козаків (5068 осіб чоловічої та 4414 осіб жіночої статі), крім того, на землях війська оселилося декілька тисяч родин молдаван, волохів, поляків і українців. Основу їх господарської діяльності становило скотарство, рибальство, соляний промисел, збирання, бджільництво, землеробство, виноградарство, городництво та вирощування баштанних культур. Проте не все було так добре. Після смерті князя Г. Потьомкіна (який на всіх рівнях захищав і відстоював інтереси Чорноморського козацького війська чи, кажучи сучасним політико-економічним сленгом, був їх лобістом) та завершення російсько-турецької війни й заключення Ясського миру в 1791 р. та у зв'язку з тим, що на землі, де проживали чорноморці, почали претендувати поміщики, та й розташовані вони були досить близько до Наддніпрянщини, з одного боку, і Задунайської Січі — з другого боку (через що багато втікачів у тому числі й місцевих, досить

легко переходили через Дунай), посилювся адміністративно-економічний тиск царських урядовців і, як наслідок, — умови життя козаків-чорноморців значно погіршилися.

Все це призвело до того, що вони в 1792 р. відрядили до Санкт-Петербурга депутацію на чолі із військовим суддею А. Головатим просити імператорської милості про сприяння Чорноморському козацькому війську в отриманні земельних угідь на Кубані. Врешті-решт, 11 липня (30. 06 за ст. ст.) 1792 р. вийшов офіційний указ Катерини II про надання Чорноморському козацькому війську за заслуги під час «останньої з Портою Оттаманською війни» земель на Кубані — Таманського півострова та його околиць» (це майже 3 млн. десятин землі), грошей, артилерії, пільгових умов для заняття господарством та торгівлею тощо. У зв'язку з цією грамотою та з метою остаточного закріплення за Російською імперією території на Північному Кавказі в 1792 р. Чорноморське козацьке військо було переселене на так звану Чорноморську кордонну лінію, яка проходила від гирла р. Лаби до Азовського моря по правому берегу річки Кубані. З 1792 до 1800 рр. на Кубань з України було переселено понад 20 тис. чоловік, а Чорноморському козацькому війську був відведений земельний фонд площею близько 30 тис. кв. км. До 1811 р. сюди переселилися ще понад 40 тис., а до 1831 р. — понад 45 тис. чоловік з українського терену, в основному з Чернігівської, Полтавської і Харківської губерній [17, с. 543–544].

На Кубані чорноморці заснували 40 курінних селищ, які з середини XIX ст. почали називатися станицями, характерно, що 38 із них, окрім двох нових — Бережанського й Катериноградського, мали ті ж самі назви, що й курені Запорізької Січі. Військово-адміністративним центром став заснований у 1793 р. Катеринодар (тепер м. Краснодар) [16, с. 499–500].

На Кубані за козаками була збережена виборність військового уряду, запорозькі назви куренів тощо. В основному Чорноморське козацьке військо поповнювалось за рахунок переселення колишніх реєстрових козаків із Чернігівської, Полтавської губерній, колишніх слобідських козаків Харківської губернії, а також колишніх козаків реформованих і ліквідованих українських козацьких військ — Усть-Дунайського (Буджацького), Азовського, Бузького, Катеринославського тощо [18, с. 588].

Висновки. Так, вітчизняні державницькі процеси в другій половині XVIII ст. характеризуються вельми суперечливими тенденціями, головною серед яких стало їх поступове згортання і перехід у латентний стан. У другій половині XVIII ст. російська влада перейшла в активний наступ на рештки української державності та на уламки квазідержавних утворень: нею ліквіднуються: посада гетьмана (1764), полковий устрій Слобожанщини (1765), Запорозька Січ на р. Підпільна (1775), полково-сотенна організація Гетьманщини (1781), лівобережні козацькі полки (1783), а після остаточного знищення Гетьманщини на її теренах запроваджується кріпосне право для селян (1783). Українці, що перебували у складі Російської імперії, не чинили активного спротиву діям влади, вони лише інколи вчиняли пасивні акції непокори: під час створення, функціонування й ліквідації Задунайської Січі. Проте сам факт існування цього українського феномену протягом понад п'ятдесяти років виявився величезним подразником для царату, який, у свою чергу, доклав чималих зусиль (військових, політичних, економічних, соціальних, пропагандистських тощо), щоби назавжди знищити цей форпост свободи, мужності, незалежності й гідності вільнолюбивих українців.

Після реорганізації «городового» козацтва і ліквідації запорозького російська влада, що послідовно і цілеспрямовано здійснювала агресивну й експансіоністську зовнішню політику, конче потребувала додаткових військових з'єднань, саме тому вона ініціювала створення таких мілітарних формувань, як: Бузьке козацьке військо (1785–1817), Катеринославське козацьке військо (1787–1796), Чорноморське козацьке військо (1788–1860), Усть-Дунайське (Буджацьке) козацьке військо

(1806–1807), Дунайське (Новоросійське) козацьке військо (1828–1868), Окреме Запорозьке військо (1829–1832), Азовське козацьке військо (1832–1866) і Кубанське козацьке військо (1860–1920). Всі ці козаці частини слугували надійним і дієвим мілітарним інструментом для російського імперіалізму й шовінізму, але, навіть незважаючи на великоросійську пропаганду й імперську реальну політику, козаки цих військових з'єднань продовжували зберігати героїчні українські державницькі традиції та латентний державницький потенціал. Щодо державницьких процесів на українських землях, які знаходилися у складі Австрійської імперії, то вони були практично відсутні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Смолій В. А. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблема формування, еволюції, реалізації / В. А. Смолій, В. С. Степанков. — Київ: Альтернативи, 1997. — 368 с.
2. Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України / З. Когут. — Київ: Критика, 2004. — 351 с.
3. Дашкевич Я. «Учи неложними устами сказати правду»: історична есеїстика (1989–2008) / Я. Дашкевич ; [авт. передм. І. Гирич]; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознав. ім. М. С. Грушевського, Львів. — Київ: Темпора, 2011. — 828 с.
4. Кравченко В. Україна, Імперія, Росія : вибр. ст. з модерної історії та історіографії / В. Кравченко ; Укр. наук. ін-т Гарвард. ун-ту [та ін.]. — Київ : Критика, 2011. — 542 с.
5. Литвин В. М. Історія України: навч. посіб. / В. М. Литвин, В. М. Мордвінцев, А. Г. Слюсаренко. — К.: Знання-Прес, 2002. — 672 с.
6. Січинський В. Ю. Чужинці про Україну / В. Ю. Січинський. — К.: Довіра, 1992. — 256 с.
7. Єфименко А. Я. История украинского народа / А. Я. Єфименко. — К.: Лыбидь, 1990. — 512 с.
8. Фігурний Ю. С. Історичні витоки українського лицарства / Ю. С. Фігурний. — К.: Стилюс, 2004. — 308 с.
9. Фігурний Ю. С. Нова Січ / Ю. С. Фігурний // Українське етнодержавонацієтворення (XV–XVIII ст.) в українознавчому вимірі. Монографія та вибрані українознавчі праці. — 2-ге вид., доп. і доопр. — К., 2014. — С. 312–313.
10. Підкова І. З. Задунайська Січ // Довідник з історії України: в 3 т. / укл.: І. З. Підкова, Р. М. Шуст. — Київ : Генеза, 1993. — Т. 1. — С. 204.
11. Фігурний Ю. С. Задунайська Січ / Ю. С. Фігурний // Українське етнодержавонацієтворення (XV–XVIII ст.) в українознавчому вимірі: монографія та вибрані українознавчі праці. — 2-ге вид., доп. і доопр. — К., 2014. — С. 277–278.
12. Шиян Р. І. Бузьке козацьке військо / Р. І. Шиян // Українське козацтво: мала енциклопедія / С. В. Абросимова, В. М. Бекетова, Т. В. Винарчук, В. М. Горобець ; Редкол.: (голова) Ф. Г. Турченко. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 51.
13. Апанович О. М. Катеринославське козацьке військо / О. М. Апанович // Радянська енциклопедія історії України / Редкол.: А. Д. Скаба (відп. ред.) [та ін.]. — Київ: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1970. — Т. 2. — С. 322.
14. Шиян Р. І. Катеринославське козацьке військо / Р. І. Шиян // Українське козацтво: мала енциклопедія / С. В. Абросимова, В. М. Бекетова, Т. В. Винарчук, В. М. Горобець ; Редкол.: (голова) Ф. Г. Турченко. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 201.
15. Сухий О. Катеринославське козацьке військо / О. Сухий // Довідник з історії України: в 3 т. / укл.: І. З. Підкова, Р. М. Шуст. — Київ : Генеза, 1995. — Т. 2. — С. 21.
16. Голобуцький В. О. Чорноморське козацьке військо / В. О. Голобуцький // Радянська енциклопедія історії України / Редкол.: А. Д. Скаба (відп. ред.) [та ін.]. — Київ: Головна редакція Української радянської енциклопедії, 1972. — Т. 4. — С. 499–500.
17. Шиян Р. І. Чорноморське козацьке військо / Р. І. Шиян // Українське козацтво: мала енциклопедія / С. В. Абросимова, В. М. Бекетова, Т. В. Винарчук, В. М. Горобець ; Редкол.: (голова) Ф. Г. Турченко. — К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. — С. 543–544.
18. Сухий О. Чорноморське козацьке військо / О. Сухий // Довідник з історії України: в 3 т. / укл.: І. З. Підкова, Р. М. Шуст. — Київ : Генеза, 1999. — Т. 3. — С. 588.

REFERENCES

1. Smolii, V. A., & Stepankov, V. S. (1997). *Ukrainian state idea of the XVII–XVIII centuries: the problem of forming, evolution, realization*. Kyiv: Alternatyvy (in Ukr.).
2. Kohut, Z. (2004). *The roots of identity. Studies of the early Modern and Modern history of Ukraine*. Kyiv: Krytyka (in Ukr.).
3. Dashkevych, Ya. (2011). «Teach truthfully to say truth»: *historical essay studies (1989–2008)*. Kyiv: Tempora (in Ukr.).
4. Kravchenko, V. (2011). *Ukraine, Empire, Russia: selected articles on Modern history and historiography*. Kyiv: Krytyka (in Ukr.).
5. Lytvyn, V. M., Mordvintsev, V. M., & Sliusarenko A. H. (2002). *The history of Ukraine: Study Guide*. Kyiv: Znannia-Press (in Ukr.).
6. Sichynskyi, V. Yu. (1992). *Strangers about Ukraine*. Kyiv: Dovira (in Ukr.).
7. Efimenko, A. Ya. (1990). *The history of the Ukrainian people*. K.: Lybid (in Rus.).
8. Fihurnyi, Yu. S. (2004). *The historical beginnings of Ukrainian knighthood*. Kyiv: Publishing House «Stylos» (in Ukr.).
9. Fihurnyi, Yu. S. (2014). New Sich. In Yu. S. Fihurnyi *Ukraine ethno-state-nation building (XV–XVIII centuries) in Ukraine studies dimension: Monograph and selected Ukraine studies works*. 2-nd edition, add. and comp. (pp. 312–313). Kyiv (in Ukr.).
10. Pidkova, I. Z. (1993). Zadunaiska (Transdanubian) Sich. In I. Z. Pidkova, & R. M. Shust (Eds.), *Handbook of the History of Ukraine: in 3 volumes (Vol. 1, p. 204)*. Kyiv: Heneza (in Ukr.).
11. Fihurnyi, Yu. S. (2014). Zadunaiska (Transdanubian) Sich. In Yu. S. Fihurnyi *Ukraine ethno-state-nation building (XV–XVIII centuries) in Ukraine studies dimension: Monograph and selected Ukraine studies works*. 2-nd edition, add. and comp. (pp. 277–278). Kyiv (in Ukr.).
12. Shiian, R. (2002). Bug Cossack army. In F. H. Turchenko, & others (Eds.), *Ukrainian Cossacks: Small encyclopedia* (p. 51). Kyiv: Heneza; Zaporizhzhia: Premier (in Ukr.).
13. Opanovych, O. (1970). Katerinoslavsk Cossack army. In A. M. Skaba (Ed.), *Soviet encyclopedia of the history of Ukraine (Vol. 2, p. 322)*. Kyiv: Chief Editorial office of Ukrainian Soviet encyclopedia (in Ukr.).
14. Shiian, R. (2002). Katerinoslavsk Cossack army. In F. H. Turchenko, & others (Eds.), *Ukrainian Cossacks: Small encyclopedia* (p. 201). Kyiv: Heneza; Zaporizhzhia: Premier (in Ukr.).
15. Suhyi, O. (1995). Katerynoslavsk Cossack army. In I. Z. Pidkova, & R. M. Shust (Eds.), *Handbook of the History of Ukraine: in 3 volumes (Vol. 2, p. 21)*. Kyiv: Heneza (in Ukr.).
16. Holobutskyi, V. O. (1972). Chornomorsk (Black sea) Cossack army. In A. M. Skaba (Ed.), *Soviet encyclopedia of the history of Ukraine (Vol. 4, pp. 499–500)*. Kyiv: Chief Editorial office of Ukrainian Soviet encyclopedia (in Ukr.).
17. Shiian, R. (2002). Chornomorsk (Black sea) Cossack army. In F. H. Turchenko, & others (Eds.), *Ukrainian Cossacks: Small encyclopedia* (pp. 543–544). Kyiv: Heneza; Zaporizhzhia: Premier (in Ukr.).
18. Suhyi, O. (1999). Chornomorsk (Black sea) Cossack army. In I. Z. Pidkova, & R. M. Shust (Eds.), *Handbook of the History of Ukraine: in 3 volumes (Vol. 3, p. 588)*. Kyiv: Heneza (in Ukr.).

Шульженко Ф. П. *,
доктор політичних наук, професор,
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»,
Київ, Україна. teoria@i.ua

КОНСТИТУЦІЙНІ ТА АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ПИТАННЯ СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ: ІСТОРІЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Анотація. Аналізуються особливості становлення громадянського суспільства в Україні на етапі незалежності. В полі зору – історичні аспекти становлення громадянського суспільства відповідно до конституційних та адміністративно-правових засад і політичних вимірів розвитку держави. Стаття орієнтована на визначення здобутків і прорахунків громадянського суспільства, перспектив його розвитку відповідно до потреб демократизації України, взаємодії органів влади і місцевого самоврядування тощо.

Ключові слова: громадянське суспільство, демократизація, Конституція України, органи влади, місцеве самоврядування.

Аннотация. Анализируются особенности становления гражданского общества в Украине на этапе независимости. В поле зрения — исторические аспекты становления гражданского общества в соответствии с конституционно и административно-правовыми основами и политическими аспектами развития государства. Статья ориентирована на выявление достижений и просчетов процесса становления гражданского общества, перспектив его развития в ключе процесса демократизации Украины, взаимодействия органов власти, местного самоуправления и т.д.

Ключевые слова: гражданское общество, демократизация, Конституция Украины, органы власти, местное самоуправление.

Abstract. Specific features of establishment of civil society in Ukraine during the period of independence are analyzed. There are historical aspects of establishment of civil society in accordance with constitutional, administrative and legal foundations and political dimensions of development of the state under discussion. The article is oriented at revealing achievements as well as failures of the process of civil society formation, prospects of its further development with due regard to the needs of democratization of Ukraine, the problems of coordination of supreme and local organs of government, local self-governing etc. Among perspective tasks there are constitutional statement of democratic gains of people, definition as well as realization of legal mechanism of the further democratic reformation of civil society, safeguarding positive dynamics of establishment of its institutional elements, deepening the possibility of real participation of people in managing common affairs, realization of control over the state power, guaranteeing rights and freedoms of the person and citizen.

Key words: civil society, democratization, the Constitution of Ukraine, organs of power, local self-governing.

Постанова проблеми. Реалізація євроінтеграційних намагань України, реформування її політичної, економічної та соціальної сфер відповідно до демократичних гуманістичних цінностей значною мірою залежить від переформатування громадянського суспільства, створення юридичних засад розвитку і функціонування його інституційних елементів. Зазначене, а також суперечливий характер взаємозв'язків і відносин держави і громадянського суспільства в сучасній Україні актуалізує необхідність здійснення ґрунтовних досліджень з цієї проблематики, корекції мети і завдань наукових пошуків, визначення новітньої методології їх пізнання.

* Shulzhenko F. P., Doctor of political sciences, professor, Kyiv national economic university named after Vadim Hetman, Kyiv, Ukraine. teoria@i.ua

Constitutional, administrative and legal questions of establishment of civil society in Ukraine: history and perspective

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Проблеми формування громадянського суспільства в Україні є предметом дослідження багатьох представників історичної, політичної, юридичної наук. Втім, політичне протистояння в українському суспільстві стало переконливим фактом, який засвідчив, що в осмисленні сутності громадянського суспільства та перспектив його розвитку має місце відірваність від реального життя значної частини дослідників, об'єктом аналізу яких є політичні інститути та процеси, а також державно-правові явища. Провладні дослідники зосереджувались на констатації «успіхів» в питаннях державного будівництва, юридичному обґрунтуванні та нормативному закріпленні пропонованих очільниками держави та політичними партіями під їхнім керівництвом «реформаційних заходів». Провладні науковці не зреагували на згорання в Україні демократичної трансформації та відновлення авторитаризму. Відповідні наукові установи не виконали свою прогностичну функцію, не передбачили можливі варіанти реальних проявів та наслідків радикальних, націонал-сепаратистських тенденцій, які завжди були складником багатоаспектної суспільної свідомості.

Водночас, без належної уваги з боку офіційної влади залишились ґрунтовні наукові праці І. Дзюби, М. Михальченка, О. Андрєєвої [1–3] та багатьох інших, в яких здійснювався історико-політичний та правовий аналіз стану та перспектив української регіональної цивілізації, досліджувались перспективи розвитку правової системи України в контексті національної ідентичності і взаємовідносин з Росією, вносились обґрунтовані пропозиції щодо усунення чинників загроз розвитку громадянського суспільства та держави.

Мета дослідження. Здійснити історичну і політико-правову рефлексію становлення громадянського суспільства в Україні, його взаємозв'язків з державою та окреслити напрями його переформатування в сучасних умовах.

Основні результати дослідження. Піддаючи всебічному аналізу державотворчий та політичний процеси маємо констатувати, що офіційна влада України стримувала розвиток громадянського суспільства, не полишала намагання керувати ним. Проявами такого негативного впливу держави на громадянське суспільство стала система формування політичних партій під конкретну посадову основу для участі у парламентських чи президентських виборах, лобіювання корпоративних інтересів або інтересів бізнесу, переорієнтація ідеології політичних партій в залежності від ситуації в суспільстві, створення альтернативних демократичним об'єднань громадян (наприклад «антимайдан») тощо.

Поряд з цим мало місце постійне намагання нав'язати суспільству систему поглядів та ідей окремої правлячої групи і отождолення її ідеології з політикою держави, реалізація інтересів правлячої групи через прийняття нормативно-правових актів, переоцінка національного, мовного, регіонального аспектів у політиці тощо. Стримування розвитку інститутів громадянського суспільства владою в роки незалежності продовжило відповідні негативні тенденції радянського часу.

На початку 1900-х років поряд з необхідними для перехідного періоду законами, спрямованими на регулювання відносин власності, підприємництва, вільної конкуренції, банківської сфери (Закон України «Про власність» від 7.02.91; «Про підприємництво» від 7.02.91; «Про підприємства в Україні» від 27.03.91; «Про господарські товариства» від 19.09.91; «Про банки і банківську діяльність» від 20.03.91; «Про обмеження монополізму та недопущення недобросовісної конкуренції у підприємницькій діяльності» від 18.02.92 та ін.), ухвалювались правові акти, які зберігали тоталітарний аспект державності, забезпечували зверхність держави над суспільством, її особливий статус у політичній системі. Ідеологія надмірної централізації влади стала квінтесенцією Закону України «Про Представника Президента України» від 5.03.92 [4], який створив в Україні недемократичну вертикаль державної виконавчої влади і надав їй посадовцям широкі повноваження щодо здійснення контролю фактично за всіма сферами суспільного життя в межах певної адміністративно-територіальної одиниці. Закон певною мірою суперечив положенням Декларації «Про державний

суверенітет України» від 16 липня 1990 р. щодо запровадження принципів правового характеру державності, будови влади за принципом її поділу на законодавчу, виконавчу і судову, утвердження самоврядування народу [5]. Водночас закон не визначав порядку співвідношення цього інституту з повноважною структурою виконавчої влади — Кабінетом Міністрів України.

Представники Президента призначались і звільнялись з посади главою держави (ст. 2 Закону), здійснювали свої повноваження одноособово (ст. 10) за умови відсутності дієвого громадського контролю за їх діяльністю, процедура усунення їх з посади за ініціативою органів місцевого самоврядування була надзвичайно складною. Президент міг розглянути питання про звільнення свого представника на пропозицію не менш як трьох чвертей від загальної кількості обраних депутатів відповідної Ради [4].

Новоствореному владному інституту були надані також повноваження в частині здійснення контролю за законністю (п. 3 ст. 6 Закону), припинення незаконних дій посадових осіб, чинності актів адміністрації підприємств, організацій і установ, інших юридичних осіб [4], які, як правило, притаманні правоохоронним і судовим органам у правових державах. Показово, що в Україні згідно зі ст. 1, 4, 5, 21, 22, 23, 24 Закону України «Про прокуратуру» від 5.11.91 такими повноваженнями була наділена прокуратура [6].

Водночас недемократичними були норми згаданого та Закону України «Про порядок введення в дію Закону України «Про Представника президента України» від 5.03.92, що регулювали його відносини з органами місцевого самоврядування [7]. Ст. 4 цього закону припинила діяльність виконавчих комітетів органів місцевого самоврядування, обмежила право цього інституту громадянського суспільства на власність, передавши комунальне майно у розпорядження відповідних новостворених органів виконавчої влади. Створена система управління за своїм змістом, функціями та методами постала як класична державно-корпоративна інституція, пристосована до нових суспільних відносин, продовжувала забезпечувати інтереси держави, репродукувати принципи розподільної справедливості.

1996 року ця система була закріплена в Конституції України [8]. Глава держави і виконавча влада посіли домінантне становище з-поміж інших гілок влади, пронизуючи все суспільство за допомогою центральних, а також місцевих органів виконавчої влади — обласних, у місті Києві, Севастополі та 605 інших місцевих державних адміністрацій нижчого рівня, які почали справляти визначальний вплив на всі суспільні процеси, обмеживши можливості функціонування такого важливого інституту громадянського суспільства, як місцеве самоврядування.

Стрижнем кадрового потенціалу цієї системи стали партійно-комсомольські керівники та службовці силових відомств радянських часів, які були неготові до прийняття управлінських рішень за умов незалежності та переходу економіки до ринкових відносин. Інша його частина — «керівники промислових підприємств і, зокрема, оборонних, вугільної промисловості та чорної металургії, сільського господарства занадто кволо адаптувалась до нових умов господарювання».

Згодом кадровий потенціал поповнився представниками особливої страти суспільства, яка здійснила нагромадження первинного капіталу в хаотичних умовах перерозподілу власності (приватизації), за допомогою тіньового бізнесу, корупції, відмивання брудних грошей тощо, утворивши фінансово-політичні групи, вплив яких поширився за межі регіонів до рівня держави. В умовах ігнорування інтересів територіальних громад і браку контролю з боку суспільства з початку 1990-х рр. до 2004 р. тільки 30–40% підприємств були приватизовані через конкурси, проведені Фондом державного майна. Решта — через механізми санації, доведення до банкрутства тощо.

Так, в умовах слабких демократичних традицій, відсутності відповідної правової бази стереотипи мислення і поведінки апарату новоутвореної владної інституції, а також сформовані ним «псевдоринкові» цінності за допомогою владних ме-

ханізмів та підконтрольних засобів масової інформації запроваджувались у суспільне життя. Невідповідність проголошеної державної ідеології реальному стану соціально-економічного життя, застосування принципів макіавеллізму в політиці стримували формування інститутів громадянського суспільства, підвалин правової і соціальної державності. На рівні групової та індивідуальної свідомості зазначене виявилось у викривленому розумінні мети трансформаційного процесу, недовірі до влади і демократичних інститутів, правовому нігілізмі, негативно вплинуло на формування політико-правової культури населення.

Зазначені процеси супроводжувались ігноруванням демократичних засад формування представницьких органів місцевого самоврядування і органів держави.

Юридична наука, а відтак і суспільство не зреагували відповідним чином коли всупереч ст. 5 Конституції України, яка визначає носієм суверенітету і єдиним джерелом влади народ [8], кандидатом на посаду глави держави на виборах 2004 р. був запропонований «єдиний кандидат від влади» В. Янукович, про що офіційно оголосив тодішній очільник держави Л. Кучма. Тобто влада почала сама себе відтворювати, проголосила про свою відмінність від народу, відкрито протиставила себе громадянському суспільству.

Протестний потенціал населення виявився у формуванні особливого інституту громадянського суспільства — Майдану 2004, 2013–2014 років, який гостро поставив питання про зміну політичного вектора розвитку держави, демократизації форми правління та політичного режиму. Втім перехід до парламентсько-президентської республіки, здійснення процедури люстрації влади є лише передумовами до вирішення багатоаспектної проблеми реформатування громадянського суспільства.

На нормативно-правовому рівні мають бути визначені межі впливу держави на суспільство, його політичну, соціальну, культурну та інші сфери.

Доцільним, в цьому контексті, було б розроблення та прийняття новообраним у 2014 році парламентом плану законодавчої роботи з прийняття низки законів, які б створили відповідні умови для розвитку інституційних елементів громадянського суспільства, а також його матеріальної бази: подальшого розвитку відносин власності, ринкових відносин, вільної конкуренції, середнього і малого бізнесу, подолання корупції.

Перш за все, має бути усунена невідповідність першого (який визначає засади державного і суспільного устрою) та другого (права, свободи та обов'язки людини і громадянина) розділів Конституції України. Також мають зазнати корекції норми інших її розділів, які передбачають гарантії та механізми забезпечення прав і свобод людини. Оскільки норми Конституції є нормами прямої дії, вони мають наповнитись конкретним змістом, розширити можливість участі громадян та їх об'єднань, політичних партій в управлінні державними справами. В Конституції України поряд з виборами і референдумом мають бути передбачені інші форми демократії, в тому числі й контроль за здійсненням органами держави владних повноважень.

В контексті контролю народу за здійсненням влади необхідно законодавчо конкретизувати функції органів держави. Має бути прийнятий закон «Про Президента України». Необхідно також на законодавчому рівні визначити повноваження допоміжних служб, які утворюються ним відповідно до п. 28 ст. 106 Конституції, що сприятиме реалізації принципу суверенітету Кабінету Міністрів України, виключать його фактичну підпорядкованість президентській адміністрації, сприятиме утвердженню принципу стримувань і противаг.

На конституційному рівні мають бути включені можливості влади дозувати демократію. Красномовним прикладом такого дозування є виборча система і, зокрема, юридична процедура виборів Народних депутатів України по закритих партійних списках, відсутність можливості у громадян відкликати парламентарів у разі невиконання чи неналежного виконання ними визначених законом обов'язків.

Нічим іншим, як дозованою демократією можна вважати надзвичайно ускладнену процедуру ініціювання і призначення всеукраїнського референдуму, а також неможливість проведення місцевого референдуму у зв'язку з відсутністю відповідного закону.

У відносинах громадянського суспільства і держави має бути відпрацьований механізм участі населення у правотворчій діяльності, долучення інститутів громадянського суспільства до обговорення законопроектів. Необхідно також налагодити зворотній зв'язок між громадянами і суб'єктами законодавчої ініціативи, які розробляють і вносять на розгляд парламенту проекти законів. Важливим аспектом вирішення цього завдання є нормативне врегулювання лобізму в парламенті. Розроблений свого часу автором цієї статті та співробітниками інституту Законодавства Верховної Ради України проект закону про лобіювання (який був переданий до парламенту через суб'єкта законодавчої ініціативи) до цього часу не прийнятий.

Громадянське суспільство залишається позбавленим також інших можливостей участі у правотворчості і, зокрема, прийнятті законів на референдумі.

Вирішуючи завдання з переформатування громадянського суспільства необхідно здійснити заходи з удосконалення цивільного контролю, за державними силовими структурами: армією, поліцією, Службою безпеки України, іншими правоохоронними органами. Відсутністю ефективного контролю за ними стала однією з причин поразок сил антитерористичної операції на сході України, негараздів матеріального забезпечення підрозділів, які задіяні в її проведенні.

В цьому плані має бути розширене коло суб'єктів такого контролю — інституційних елементів громадянського суспільства, а також збільшені контрольні повноваження деяких з них.

Так, відповідно до закону України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» від 19 червня 2003 р. суб'єктами такого контролю, крім органів держави, законодавець у ч. 2 ст. 6 Закону визначає лише громадян України, громадські організації та засоби масової інформації [9]. До суб'єктів цивільного контролю законодавцем не віднесені політичні партії, які посідають провідне місце поміж інших інститутів громадянського суспільства. Мають бути суттєво розширені контрольні повноваження провідного інституту громадянського суспільства — органів місцевого самоврядування, які покликані забезпечити реалізацію значної частини прав і свобод людини і громадянина за місцем їх проживання, в тому числі й право на особисту безпеку. Втім ст. 18 Закону України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» закріплює лише право органів місцевого самоврядування здійснювати контроль за дотриманням у розташованих на їх території правоохоронних органах земельного, податкового, господарського, трудового, житлового законодавства та законодавства з питань охорони довкілля [9]. Контрольні повноваження цього інституту громадянського суспільства за правоохоронними органами в питаннях боротьби із злочинністю відсутні.

Положеннями п. 40 ч. 1 ст. 26 Закону «Про місцеве самоврядування в Україні» зведено лише до заслуховування інформації на пленарних засіданнях сільських, селищних, місцевих рад прокурорів та керівників органів внутрішніх справ про стан законності, боротьби зі злочинністю, охорони громадського порядку [10].

Повноцінне переформатування громадянського суспільства не може відбутися без кардинальної зміни політики щодо місцевого самоврядування, створення відповідної матеріальної основи його функціонування. Певною мірою вирішення цих питань може відбутись у разі внесення змін до Конституції України, запропонованих Президентом України в 2014 р.

Водночас, не можна вважати такими, що направлені на децентралізацію державної влади пропозиції викладені в п.10 ст.106, ст.107¹ проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України» щодо запровадження у регіонах і ра-

йонах представників Президента України, які ним призначаються і звільняються з посад та мають наділятися повноваженнями здійснювати нагляд за відповідністю Конституції та Законам України нормативно-правових актів органів місцевого самоврядування [11]. Зазначене положення закладає дуалізм влади на місцевому рівні, певною мірою встановлює підзвітність інституту громадянського суспільства органу державної влади.

Висновки. Демократична трансформація України є складним і суперечливим процесом. Проголошення Основним законом України як демократичної, правової, соціальної держави залишається політико-правовим ідеалом. Запровадження в суспільне життя демократичних гуманітарних цінностей, становлення громадянського суспільства, як умови побудови державності такого характеру, стримувалось очільниками держави та провладними суспільними структурами, що призвело до соціального стресу. Протестний потенціал суспільства реалізувався в появі одного з небагатьох незалежних в сучасній Україні інститутів громадського суспільства — Євромайдану, який створений безпосередньо народом і домігся переходу до парламентсько-президентської форми державного правління.

На часі стоїть завдання на законодавчому рівні закріпити демократичні здобутки народу, визначити і запровадити правові механізми для подальшого переформування громадянського суспільства, забезпечення позитивної динаміки об'єктивного становлення його інституційних елементів, розширення реальної участі народу в управлінні державними справами, здійснення контролю за владою, гарантування прав і свобод людини і громадянина.

ЛІТЕРАТУРА

1. Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація? / І. М. Дзюба. — К.: КМ Academia, 1998, — 276 с.
2. Михальченко Н. Украинская региональная цивилизация: прошлое, настоящее, будущее. / Н. Михальченко. — К.: ИП и ЭНИ имени И. Ф. Кураса НАН Украины, 2013. — 340 с.
3. Андреева О. М. Національна безпека України в контексті національної ідентичності і взаємовідносин з Росією / О. М. Андреева. — К.: Парламентське видавництво, 209. — 360 с.
4. Закон України «Про представника Президента України» від 05.03.1992 // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 1992. — № 23. — ст. 335.
5. Декларація про державний суверенітет України від 16.07.1990 // Відомості Верховної ради УРСР (ВВР). — 1990. — № 31. — ст. 439.
6. Закон України «Про прокуратуру» від 05.11.1991 // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 1991. — № 53. — ст. 793.
7. Закон України «Про порядок введення в дію Закону України «Про представника президента України»» від 05.03.1992 // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 1992. — № 23. — ст. 336.
8. Конституція України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 1996. — № 30. — ст. 141.
9. Закон України «Про демократичний цивільний контроль над Воєнною організацією і правоохоронними органами держави» від 19.06.2003 // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 2003. — № 46. — ст. 336.
10. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» від 21.05.1997. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 1997. — № 27. — ст. 170.
11. Проект Закону України «Про внесення змін до Конституції України» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=51513

REFERENCES

1. Dziuba, I. M. (1998). *Internationalism or russification?* Kyiv: Publishing House «KM Academia» (in Ukr.).
2. Mykhalchenko, N. (2013). *Ukrainian regional civilizations: the past, present and future*. Kyiv: National Academy of sciences of Ukraine. Kuras Institute of Political and Ethnic Studies (in Russ.).

3. Andreeva, O. M. (2009). *National Security of Ukraine in the context of national identity and relations with Russia*. Kyiv: Publishing House of Parliament (in Ukr.).
4. The Law of Ukraine «About the spokesman for the President of Ukraine» from 05.03.1992. (1992). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine)*, 23, article 335 (in Ukr.).
5. Declaration about state sovereignty of Ukraine from 05.11.1991. (1991). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine)*, 3, article 439 (in Ukr.).
6. The Law of Ukraine «About Office of Public Prosecutor» from 05.11.1991. (1991). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine)*, 53, article 793 (in Ukr.).
7. The Law of Ukraine «About the rules of introduction into action the Law of Ukraine «About the spokesman for the President of Ukraine»» from 05.03.1992. (1992). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine)*, 23, article 336 (in Ukr.).
8. Constitution of Ukraine. (1996). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine)*, 30, article 141 (in Ukr.).
9. The Law of Ukraine «About democratic civil control over Military organization and law protective organs of the state» from 19.06.2003. (2003). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine)*, 46, article 336 (in Ukr.).
10. The Law of Ukraine «About local self-governing in Ukraine» from 21.05.1997. (1997). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (Bulletin of the Verkhovna Rada of Ukraine)*, 27, article 170 (in Ukr.).
11. *The project of the Law of Ukraine «About bringing amendments into the Constitution of Ukraine»*. Retrieved from http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=51513

УДК 32:[323.2+325.1]

Глазов Д. В.*,

аспірант ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»,
Київ, Україна. dglazov@email.ua

БРИТАНСЬКА МОДЕЛЬ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛІЗМУ: УСПІХИ ТА ПРОРАХУНКИ

Анотація. Розглядаються питання політики мультикультуралізму у Великій Британії, її ефективність в межах британського соціуму. В колі уваги — історичні передумови політики мультикультуралізму; етапи та сутність цієї політики відповідно до загальноєвропейських міграційних процесів та особливостей внутрішньої ситуації у Великій Британії. Автор аналізує причини недовості політики «мільтікульті», висловлює власне бачення напрямів її реалізації з погляду на специфіку британського суспільства та досвіду інших держав.

Ключові слова: мультикультуралізм, мультикультурна політика, Великобританія, інтеграція.

Аннотация. Рассматриваются вопросы политики мультикультурализма в Великобритании, ее эффективность в пределах британского социума. В поле зрения — исторические предпосылки политики мультикультурализма; этапы и сущность этой политики в соответствии с общеевропейскими миграционными процессами и особенностями внутренней ситуации в Великобритании. Автор анализирует причины недейственности политики «мультікульті», высказывает собственное мнение направлений ее реализации с учетом специфики британского общества и опыта других стран.

Ключевые слова: мультикультурализм, мультикультурная политика, Великобритания, интеграция.

Abstract. The article deals with the peculiarities of multicultural policy of Great Britain, its effectiveness and consequences for British society. Historical preconditions of the policy of

* Glazov D. V., Postgraduate student, Institute of world history of the national academy of sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine. dglazov@email.ua

British model of multiculturalism: successes and failures

multiculturalism, stages and essence of this policy realization with respect to all-European migration processes after the collapse of colonial system and regarding internal situation in Great Britain are under discussion. Author reveals tendencies of multicultural policy as a concentration of a number of cultures in social sphere of Great Britain, from the one side, and formation of communities within British society with their own identity, belief systems and values that are largely different from the accepted norms of Great Britain, from the other side. As a result, there is a problem of immigrants and cultural minorities adaptation in their own society. In turn, this raises the question of corresponding strategy and necessity of searching alternative ways to solve it. Author defines possible ways of multicultural policy in Great Britain with due regard to specific features of British society and experience of other countries.

Key words: multiculturalism, multicultural politics, Great Britain, integration.

Постановка проблеми. У другій половині XX століття Велика Британія пережила значний приплив мігрантів з країн Азії та Африки, переважно з колишніх колоній і домініонів. Концентрація ряду культур в рамках даної держави призводить до формування общин з власною ідентичністю, системою поглядів та цінностей, що здебільшого відрізняються від загальноприйнятих норм британського суспільства. Через політику мультикультуралізму влада намагається виправити негативні тенденції, що склалися у державі — стрімке зростання кількості іммігрантів, серед яких більшість — мусульмани; приріст злочинних актів, терористичних актів; зростання соціальної напруженості між корінним населенням та іммігрантами тощо. На практиці, з огляду на останні заяви прем'єр-міністра Великої Британії Д. Кемерона, ефективність здійснення мультикультурної політики зводиться до мінімуму. Відповідно, виникає необхідність осмислення проблеми як у створенні оновленої мультикультурної програми чи, взагалі, повної відмови від даного політичного курсу.

Аналіз попередніх досліджень. Проблема інтеграції іммігрантів Великої Британії, що належать до інших культурних та цивілізаційних традицій, перетворилося в одне із ключових питань наукової та суспільно-політичної дискусії. Значну роль дана проблема займає у наукових працях як українських, так і зарубіжних авторів. Також, вирішенням даного питання стурбований і сам британський уряд, який неодноразово публікував, в останні десятиліття, офіційний документ щодо мультикультурної проблеми країни.

Вагомим внеском у дослідженні британського «мультикульті» є праці зарубіжних науковців, таких як: В. Малахов [1], А. Громико [2], Є. Демінцева [3], І. Семененко [4], Є. Шварц [5]. У Великій Британії питанню мультикультуралізму приділяють увагу дослідники: Т. Модуд (Modood T.) [6], Р. Карл (Carl R.) [7], Д. Колмен (Coleman D.) [8–9]. Серед інших науковців, що досліджують даний феномен у Великій Британії, слід відзначити таких, як Е. Оросзлані (Oroszlany E.) [10], Л. Альварез (Alvarez L.) [11], С. Девіс (Devies S.) [12], Дж. Фоміна (Fomina J.) [13], П. Панаї (Panayi P.) [14].

Подальший розгляд теми передбачає як узагальнення наявного наукового доробку, так і його подальшого аналізу з урахуванням аспектів, які дістали достатнього розгляду або потребують доповнення з огляду на новітні тенденції мультикультурної політики Великої Британії. Варто зазначити, що серед праць вітчизняних дослідників, практично не знайшла належного відображення саме британська модель мультикультурної політики в її історичному та соціально-політичному значенні.

Метою статті є дослідження особливостей мультикультурної політики Великої Британії у вимірі історичних передумов запровадження політичного курсу «мультикультуралізму» у Великій Британії; дослідження еволюції мультикультурної концепції Великої Британії на рубежі XX—XXI століть; визначення ступеня ефективності мультикультурної моделі країни.

Основні результати дослідження. У 1980–ті рр. принципи мультикультуралізму увійшли у політичну практику більшості європейських країн. Відмова від асиміляційної моделі інтеграції іммігрантів, що використовувалася (протягом

XIX–XX ст.) та перехід до мультикультурної моделі умовлено серйозними проблемами, з якими зіткнулися європейські країни. Велика кількість мігрантів, що заповнили Європу, в основному вихідці з країн Третього світу, не виявляли готовності асимілюватися. Більше того, вони об'єднувалися в різні етнічні спільноти, що допомагало їм не тільки виживати в нових умовах, й активно обстоювати свої права, зокрема і право на збереження культури, традицій і звичаїв, що існували на їх батьківщині. У цих умовах саме мультикультуралізм став розглядатися політиками як інструмент, що сприяє взаємному збагаченню культур та побудові гармонійного суспільства. На відміну від традиційної ліберальної ідеології, «мультикульті» робить основний наголос на захисті не індивідуальних прав громадян, а прав колективних індивідів в особі різних етнічних і конфесійних громад [14, 4].

Яскравим прикладом західноєвропейського «мультикульті» є саме Велика Британія. Ця країна була однією з перших у Європі, що взяла на озброєння ідеологію мультикультуралізму. На відміну від Канади чи Австралії, Велика Британія ніколи не проголошувала мультикультуралізм офіційною доктриною, яка визначає політику держави щодо етнічних меншин. Проте вона дуже активно втілювала ідеологію мультикультуралізму на практиці. Британська політика щодо інтеграції іммігрантів з іншою культурною та конфесійними прив'язками у суспільство впродовж тривалого часу вважалася настільки успішною, що на неї по суті орієнтувалися й інші країни Євросоюзу. Але перш ніж розкривати всі особливості політики «мультикультуралізму» у Великій Британії, необхідно провести короткий історичний огляд впровадження даної політики.

У другій половині XX століття країна пережила значний потік мігрантів з усього світу. Основною відмінністю післявоєнної масової імміграції до Великої Британії, що визначила весь подальший розвиток соціальної політики країни, став той факт, що більшість іммігрантів були з колишніх колоній, які в'їжджали в країну як британські громадяни з повним набором громадянських прав і свобод. Відповідно до закону 1948 р., всі громадяни британських колоній і країн Співдружності могли мати британський паспорт, в'їжджати до Великої Британії з метою пошуку роботи, могли залишатися тут жити, привозити з собою сім'ю і при цьому не бути об'єктом уваги з боку імміграційної служби [7, 185–186].

Наприкінці 1960–х рр. з новою очевидністю стала відчуватися потреба більш активної реакції держави на мультикультурні проблеми іммігрантів і суспільства в цілому. Побоюючись негативної реакції з боку більшості населення, особливо з боку робітничого класу, політики й урядовці не наважувалися запроваджувати на загальнонаціональному рівні будь-які програми, що мали б за мету зміцнення соціального та економічного статусу іммігрантів. Натомість як національну стратегію, що визначає соціальну політику держави, була обрана стратегія рівних можливостей, що здійснювалася через примусове антидискримінаційне законодавство, а не через створення програм, від виконання яких могли б виграти етнічні меншини. У 1962 р. був прийнятий закон про імміграцію — «Commonwealth Immigration Act», який ввів квоту на в'їзд у країну іммігрантів.

Імміграційне законодавство 1960–х рр. робило можливим популістські заяви, щодо расово-диференційованої концепції громадянства, яка припускає, що «чорні» і вихідці з Азії не можуть бути повноцінною частиною британської нації. Усі ці заходи були вжиті у зв'язку з невдоволенням мешканців країни впливом великої кількості іммігрантів, представників неєвропеїдних рас, особливо після появи іммігрантських кварталів та гетто. Закон про імміграцію 1971 р. (The Immigration Act) і Закон про громадянство 1981 р. (British Nationality Act) обмежували права мешканців колишніх колоній на отримання британського паспорта та фактично прирівнювала їх до іноземців. Ці закони були розкритиковані Європейською комісією з прав людини як дискримінація за расовою ознакою. У 1976 р. була створена Комісія з расової рівності. Її основним завданням є моніторинг етнічної дискримі-

нації. Також комісія є рекомендаційні повноваження у відносинах із владою. До рекомендацій Комісії входять: прийняття заходів щодо «позитивної дискримінації» (при прийомі на роботу тощо), Закон про расові відносини вводить дві основні групи рас — це чорношкірі («blacks») і азіати («asians»). Чорношкірі — це, насамперед, вихідці з островів Карибського басейну, а під азіатами маються на увазі вихідці з Індії, Пакистану і Бангладешу [3].

Тим не менш, на скільки б жорсткою не була політика Великої Британії по відношенню до приїжджих, це не впливає на негативну для країни демографічну тенденцію. За Даними Управління національної статистики і незалежними дослідницьких організацій, післявоєнний бум народжуваності припиняється до початку 1960-х років, а з часом — і зовсім почав поступово знижуватися. Середній вік європейських жителів почав зростати, рівень народжуваності — падати [5]. Однак, перешкодити цій тенденції змогли тільки два фактори: 1) позитивне сальдо міграції (більше мігрантів прибуває у країну, ніж навпаки); 2) підвищення народжуваності в країні за рахунок іммігрантів, які залишаються тут у довгостроковій перспективі, привозячи із собою сім'ї. Відповідно, за досить короткий час у колишній метрополії сформувалися помітні за чисельністю і впливом громади приїжджих. Через той факт, що культурні цінності європейців і іммігрантів істотно різняться, це призводить до конфліктної ситуації: взаємна неприязнь, зіткнення між націоналістами та іммігрантами, релігійні розбіжності тощо.

Для того, щоб зменшити соціальну напруженість між етнонаціональною більшістю і іммігрантськими громадами, з кінця 80-х рр. XX ст. Велика Британія здійснює політику мультикультуралізму. Реалізація ідей «мультикульти» мала послідовний характер, спираючись на відповідні інститути і законодавчу базу. Прихильниками і «проповідниками» даної політики прийнято вважати лейбористів. Саме на період їх перебування при владі можна спостерігати прийняття більшої частини законів про рівність і захист прав етнічних і релігійних меншин. Протягом кількох десятиліть вони послідовно і досить активно обстоювали мультикультуралізм як головний принцип, на якому, за задумом ідеологів цієї партії, має ґрунтуватися «постнаціональне і постколоніальне британське суспільство» [8, 23].

На думку багатьох експертів, однією з причин активного просування лейбористами мультикультуралізму як головної моделі інтеграції іммігрантів у Великої Британії, особливо в останні два десятиліття, є серйозна залежність Лейбористської партії від голосів іммігрантів на місцевих та загальнонаціональних виборах. У статті «Ісламісти у різнобарвній коаліції» Р. Карл (Carl R.) зазначає, що «в 1980 рр. білий, організований робітничий клас став покидати Лейбористську партію. Лідери партії, прагнучи заповнити прогалину, що утворилася, зробили ставку на «різнолику коаліцію» із національних (етнічних) меншин, жінок та активістів руху за права гомосексуалістів» [9, 13].

Мультикультуралізм у Британії пропонується як стратегія інтеграції іншокультурних спільнот життя більшості. Отже, було створено ряд умов, що мали пом'якшити ставлення іммігрантів та культурних спільнот до влади. Етнічні спільноти отримали можливості делегувати своїх представників у систему освіти та охорони здоров'я, набули поширення релігійні школи, які дотримуються державного стандарту освіти і фінансуються з держбюджету, але мають специфічні додаткові предмети, відповідну культурну основу тощо (окрім традиційних для Англії протестантських і католицьких громад, мусульманські релігійні громади стали «курирувати» деякі школи) [13, 34].

На політичному рівні британці змогли забезпечити діалог з представниками іншокультурних громад (принаймні на рівні регулярних зустрічей їх представників із членами уряду і парламенту). Основна реальна проблема, пов'язана з іммігрантами в Британії, — це, як і в більшості західних країн, гетто (так звані «inner cities»). Але, на думку І. Семененко [4, 42], це не проблема мультикультуралізму

як такого. Жоден із теоретиків мультикультуралізму ніколи не ратував за освіту етнічних та релігійних гетто, представники яких були б замкнуті всередині своєї етнічної групи. Навпаки, мультикультуралізм передбачає механізми «включення», інтеграції представників етнокультурних груп у життя більшості.

Російський дослідник А. Громико зазначає: «на рубежі XX ст. британці переорієнтували свою соціальну політику відносно іммігрантів, зробивши її більш послідовною у плані інтеграції: були вжиті заходи щодо розосередження соціального житла, підвищення якості шкільного навчання і, як наслідок, спрощення доступу до вищої освіти» [2, 23]. Однак, незважаючи на позитивні зрушення у співпраці «держава-іммігрант», з часом такі відносини тільки погіршуються. Сприяв цьому ряд подій у результаті яких настрої британського соціуму набули антиісламістського характеру.

Серйозним випробуванням практики мультикультуралізму у Великій Британії став міжнародний тероризм. Він викликав величезні проблеми для переважної кількості законослухняних мусульманських громад Британії. Мусульмани більше за інших громад країни почали відчувати, що вони страждають у результаті реакції на міжнародний тероризм. Це стало ще очевиднішим після вибухів у лондонському метро влітку 2005 р. За повідомленням «Daily Telegraph», 18 % британців вважають, що значна частина британських мусульман не відчують почуття лояльності до країни і готові підтримати або навіть вчинити акти тероризму. Ці інциденти вже не можна було пояснювати традиційними посиланнями на бідність чи нерівність [11].

Через півтора року після теракту в Лондоні, 8 грудня 2006 р., тодішній Прем'єр Т. Блер виступив з лекцією перед журналістами у своїй резиденції. Це була його п'ята і остання за час перебування при владі зустріч з представниками провідних ЗМІ в рамках заходу, що мав назву «Наше національне майбутнє». Завдання, за задумом його організаторів, полягало в тому, щоб ознайомити громадськість з позицією уряду з найгостріших довгострокових проблем, що стояли перед країною. Виступ було цілком присвячено мультикультуралізму, якому надавалося велике значення. Однак очікування експертів і політиків з опозиції на те, що Т. Блер оголосить про нові політичні ініціативи лейбористського уряду у відповідь на посилення радикалізації мусульманського співтовариства і перехід екстремістів до активних дій проти держави, не виправдалися. Прем'єр-міністр недвозначно дав зрозуміти, що курс на створення мультикультурного суспільства, котрий активно здійснювався протягом усіх років правління лейбористів, залишиться незмінним.

Виходячи з вищесказаного, можна сказати що проблема «мультикульті» в Британії не тільки не вирішувалася, а, навпаки, як «снігова куля», лише зростала. Постійні вибухи в житлових кварталах міст, насильство між «чорними» і «білими», між азіатськими мусульманами і європейцями, між «чорними» та азіатськими мусульманами — все це в черговий раз підтверджує недієздатність мультикультурної концепції, якої намагалася дотримуватися британська влада.

Підтвердженням краху даної концепції може служити 5 лютого 2011 р., коли на конференції з питань безпеки в Мюнхені після довгих дебатів з А. Меркель і британський прем'єр-міністр Д. Кемерон підтвердив, що проведена Великою Британією політика мультикультуралізму стала «спусковим важелем для розпалювання тероризму і релігійного екстремізму і в даний час провалилася». Д. Кемерон пояснив, що у Великобританії, котра дотримується доктрини мультикультуралізму, «різні культури співіснували незалежно одна від одної в умовах, далеких від толерантності, що неминуче призвело до соціальної сегрегації і не сприяло створенню таких умов, за яких громадяни країни хотіли б у ній жити». Продовжуючи свою думку, Д. Кемерон уточнив: «Політика мультикультуралізму нас підвела. Настав час лібералізму з м'язами» [12]. Крім цього, про провал мультикультуралізму заявили й інші європейські лідери: 17 жовтня 2010 р. — А. Меркель, у лютому

2011 р. — Н. Саркозі, подібні заяви в ЗМІ дав Віце-прем'єр-міністр Нідерландів М. Верхаген.

Очевидно, що Європа щосили намагається зрозуміти, що означає бути європейцем, що є справді європейським, а що — ні. До чого слід просто звикнути, а що — рішуче заборонити. Європейці турбуються, що мусульманське населення може стати більш ізольованим і нелояльним, а вибухи в Лондоні, погроми у Франції і хвиля протестів проти публікації данської газетою карикатур на пророка Мухаммеда — це лише *перше знайомство* з тим майбутнім, яке незабаром настане [1, 65]. Тому, в необхідності вирішення мультикультурної задачі, яка виникла не тільки перед британцями, а й перед усією Західною Європою, сумнівів не виникає.

Британський політичний філософ-мультикультураліст Т. Модуд (Modood T.), наприклад, вважає, що у разі, коли представники іммігрантських спільнот почнуть відчувати повагу до своєї початкової ідентичності, вони набагато охочіше потім включаться в програми з функціональної, структурної та політико-правової інтеграції, чого від них здебільшого і вимагають. Проблема гетто у Великій Британії — це інструментальна проблема соціальної політики. Поява гетто стало результатом нерозумного вирішення питання житла для нових іммігрантів [6, 121–122].

На нашу думку, вдалими є висловлювання французького дослідника мультикультуралізму Е. Оросзлані (Oroszlany E.). У своїй праці автор підкреслює, що уряду Великої Британії не треба вдаватися до якихось поспішних санкцій щодо іммігрантів, коли створюється реальна загроза нехтування демократичними свободами. Успіх процесу інтернаціоналізації загальноєвропейських цінностей, що йде «згори донизу», перебуває під великим питанням, оскільки його успішна реалізація безпосередньо залежить від того, як іммігранти освоюють базову мову країни свого проживання. Без розв'язання мовних проблем неможливо говорити про успішний розвиток інтеграційних процесів у суспільстві. Також автор зазначає, що необхідно відійти від агресивного стилю спілкування з іммігрантами, створивши такий соціальний клімат у суспільстві, за якого прийняття європейських цінностей ішло б «знизу вгору». Держава не повинна насаджувати фундаментальні демократичні цінності. Громадянам європейських країн слід зробити кроки назустріч цим цінностям, щоб останні стали складовою частиною національної ідентичності кожної країни-члена ЄС. Цей процес по суті не вписується в рамки мультикультуралізму. Однак орієнтація на кожного громадянина країни повинна принести успіх. Політика, спрямована на інтеграцію, що виключає дискримінацію, спирається на «загальноєвропейські ідеологічні, духовні цінності», а також на культурне різноманіття. Тому, політичний відхід від мультикультуралізму був необхідний і цілком виправданий [10, 114].

Висновки. Британський варіант «мультикультуралізму», як і інші західноєвропейські його різновиди, в черговий раз підтверджують свою недієздатність. Неодноразові заяви з боку урядовців про вичерпаність та провал даного політичного курсу тільки наголошують на тому, що Великобританії необхідне «перезавантаження» у відносинах із іммігрантами та культурними меншинами країни. На нашу думку «камінь спотикання» мультикультурної проблеми лежить в історичному минулому колишньої колоніальної імперії, яка ще з часів захоплення чужоземних територій тільки збільшувала власний трудовий капітал. Намагаючись «добровільно-примусово» інтегрувати іммігрантів, нівелюючи їхню власну ідентичність і культурні цінності, уряд Великої Британії спонукає утворення ряду конфліктних ситуацій (масові протести іммігрантів, сутички між корінним та іноземним населенням тощо). Такі дії з боку влади лише ізолюють культурні меншини, а проблеми пов'язані з їхньою інтеграцією у британський соціум тільки накопичуються. В такому разі, виникає необхідність у досягненні компромісу з іммігрантами, а також, у запозиченні досвіду інших держав, що більш вдало застосовували свої мультикультурні програми (наприклад Канада та США).

ЛИТЕРАТУРА

1. Малахов В. С. Иммиграционные режимы в государствах Запада и в России: теоретико-политический аспект / В. С. Малахов // Полис. — 2010. — № 3. — С. 60–68.
2. Громыко А. Великобритания: после захода солнца / А. Громыко // Россия в глобальной политике. — 2005. — № 6. — С. 19–25.
3. Деминцева Е. Миграционная политика Великобритании и Франции [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://promreview.net/moskva/migratsionnaya-politika-velikobritanii-i-frantsii?page=0,1>
4. Семененко И. С. Интеграция инокультурных сообществ в развитых странах / И. С. Семененко // МЭМО. — 2006. — № 11. — С. 36–44.
5. Шварц Е. Мультикультурализм в Британии: оборотная сторона [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://globalization.su/planet_in_changes/religion/content/1265457323.html
6. Modood T. Multiculturalism. A Civic Idea / T. Modood. — Cambridge: John Wiley & Sons, 2007. — 160 p.
7. Carl R. Islamists in the «rainbow» coalition / R. Carl // Society. — 2008. — Vol. 45. — № 2. — P. 181–190.
8. Coleman D. A. Projections of the Ethnic Minority Populations of the United Kingdom 2006–2056 / D. A. Coleman // Population and Development Review. — September 2010. — Vol. 4. — P. 21–25.
9. Coleman D. A. International Migration: Demographic and Socioeconomic Consequences in the United Kingdom and Europe / D. A. Coleman // International Migration Review, Special Issue: Diversity and Comparability: International Migrants in Host Countries on Four Continents. — 1995 (Spring). — Vol. 29. — № 1. — P. 11–15.
10. Oroszlany E. Prévalences et échecs du multiculturalisme. Rhétoriques britannique et européenne de la formation des identités collectives / E. Oroszlany // Nations, cultures et entreprises en Europe. — Paris: L'Harmattan, 2011. — P. 101–115.
11. Alvarez L. Rejecting militancy, moderate Muslims in Britain are finding their voices [Electronic resource]. — Retrieved from: http://nytimes.com/2005/03/06/world/europe/06iht-britain.html?_r=1
12. Davies S. Labour «encouraged mass immigration to UK» [Electronic resource]. — Retrieved from: <http://www.news.sky.com/skynews/Home/Politics/ExGovernment-Adviser-Andrew-Neather-Says-Mass-Immigration-To-UK/Article/200910415414170>
13. Fomina J. The Failure of British Multiculturalism: Lessons for Europe / J. Fomina // Polish Sociological Review. — 2006. — Vol. 156. — P. 29–37.
14. Panayi P. Multicultural Britain: a very brief history / P. Panayi // British Politics Review. — 2011. — Vol. 2. — P. 4–5.

REFERENCES

1. Malakhov, V. S. (2010). Immigration regimes in Western countries and Russia: theoretical and political dimension. *Polis (Policy)*, 3, 60–68 (in Rus.).
2. Gromyko, A. (2005). Great Britain: after sunset. *Rossiiia v globalnoi politike (Russia in global politics)*, 6, 19–25 (in Rus.).
3. Demintseva, E. (2009). *Migration policy of Great Britain and France*. Retrieved from <http://promreview.net/moskva/migratsionnaya-politika-velikobritanii-i-frantsii?page=0,1> (in Rus.).
4. Semenenko, I. S. (2006). Integration of other cultures communities into the developed countries. *Myrovaia ekonomika i mezhdunarodnye otnoshenia (World Economy and International Relations)*, 11, 36–44 (in Rus.).
5. Shvarts, E. (2010). *Multiculturalism in Britain: the reverse side*. Retrieved from http://globalization.su/planet_in_changes/religion/content/1265457323.html (in Rus.).
6. Modood, T. (2007). *Multiculturalism. A Civic Idea*. Cambridge: John Wiley & Sons.
7. Carl, R. (2008). Islamists in the «rainbow» coalition. *Society*, (Vol. 45), 2, 181–190.
8. Coleman, D. A. (2010). Projections of the Ethnic Minority Populations of the United Kingdom 2006–2056. *Population and Development Review* 36(3), 4, 21–25.
9. Coleman, D. A. (1995). International Migration: Demographic and Socioeconomic Consequences in the United Kingdom and Europe. *International Migration Review, Special Issue: D*

versity and Comparability: *International Migrants in Host Countries on Four Continents*, 29 (1), 11–15.

10. Oroszlany, E. (2011). Prevalence and failures of multiculturalism. British and European rhetoric of formation of collective identities. In G. Rouet (Ed.), *Nations, cultures et entreprises en Europe (Nations, cultures and businesses in Europe.)* (pp. 101–115). Paris: L'Harmattan (in Fr.).

11. Alvarez, L. (2005). *Rejecting militancy, moderate Muslims in Britain are finding their voices*. Retrieved from http://nytimes.com/2005/03/06/world/europe/06iht-britain.html?_r=1

12. Davies, S. (2009). *Labour «encouraged mass immigration to UK»*. Retrieved from <http://www.news.sky.com/skynews/Home/Politics/ExGovernment-Adviser-Andrew-Neather-Says-Mass-Immigration-To-K/Article/200910415414170>

13. Fomina, J. (2006). The Failure of British Multiculturalism: Lessons for Europe. *Polish Sociological Review*, 156, 29–37.

14. Panayi, P. (2011). Multicultural Britain: a very brief history. *British Politics Review*, 2, 4–5.

УДК 94(495+56):355.486 «09/11» (043.3)

Кабанець Р. Ю.*,

співробітник Управління державної охорони,
здобувач наукового ступеня кандидата історичних наук,
Київ, Україна

ВІЙСЬКОВЕ НАЙМАНСТВО ВІЗАНТІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ: ТРАДИЦІЇ ТА РОЛЬ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Анотація. Розглядаються проблеми військового найманства Візантійської імперії як суттєве явище історії Середньовіччя. Стаття орієнтована на висвітлення особливостей формування візантійської армії X–XI століть за допомогою організації найманця. Розкрито чинники стабільності військового контингенту через функціональні, матеріальні, юридичні стимули. На основі аналізу комплексу опублікованих джерел та наукового доробку українських та зарубіжних учених простежено хронологію залучення, особливості та традиції служби у візантійській армії найманців з Київської Русі.

Ключові слова. Візантійська армія, найманці, Київська Русь.

Аннотация. Рассматриваются проблемы военного наемничества Византийской империи как существенное явление истории Средневековья. Статья ориентирована на освещение особенностей формирования византийской армии X–XI столетий путем организации наемничества. Раскрываются факторы стабильности военного контингента на основе функциональных, материальных, юридических стимулов. На основе анализа комплекса опубликованных источников и научных разработок украинских и иностранных ученых прослеживается хронология задействования, специфика и традиции службы в византийской армии наемников из Киевской Руси.

Ключевые слова. Византийская армия, наемники, Киевская Русь.

Abstract. The problems of military mercenaries in the Byzantine Empire as an essential phenomenon of the history of medieval ages are discussed. The article is oriented at elucidating special conditions of forming Byzantine army during the X–XI centuries by the way of hiring warriors. Factors of stability of military contingent of Byzantine Empire according to the functional, material, juridical incentives of mercenaries are revealed. With due regard to the complex of published historical sources and scientific heritage of Ukrainian and foreign researchers it is done analyses of the traditions of service within Byzantine army of the mercenaries from Kievan Rus. Among main aspects of discussion in this respect are chronology of engagement of the warriors from Kyiv state to Byzantine army, peculiarities of their status within Byzantine state. Author analyses prerequisites of hiring military mercenaries from Kievan Rus to Byzantine empire, consequences of such process for both states. It is stated that hiring of mercenaries favored safeguarding of Byzantine statehood, influenced spreading of Orthodox within Kyiv lands, strengthened political ties between Constantinople and Kyiv.

Key words: Byzantine army mercenaries, Kievan Rus.

* Kabanets R. Y. Employee of administration of state security, competitor for Ph.D. in history, Kyiv, Ukraine.
Military mercenaries of the byzantine empire: traditions and role of Kievan Rus

Постановка проблеми. Посилена увага як суспільства в цілому, так і наукового загалу звернена на ті події, які на сьогодні становлять відверту загрозу державному суверенітету й територіальній цілісності України. Державні інституції залучають експертів, фахівців, дипломатів, зрештою, міжнародну спільноту до розв'язання ключових питань, пов'язаних із нинішніми загрозами Україні. Вагому роль в ускладненні військової ситуації відіграє залучення до конфронтації найманих військових формувань, які мотивовані винятково матеріальними стимулами. Так, найманство в різні історичні епохи було необхідним інститутом для забезпечення населення від посягань інших держав, але в цивілізованому ХХІ ст., випадки найманства є караними згідно з нормами міжнародного права і заслуговують суворого покарання. Проте подолання проблеми військового найманства не є можливим без вивчення його історичних витоків. Саме тому як ніколи актуальною видається проблема становлення візантійської армії та використання традицій служби найманців з Київській Русі візантійськими василевсами.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Окреслена проблема наукового дослідження не є новою. Історико-правовий аналіз інституту найманства періоду Середньовіччя дістає відображення в роботах В. Бережинського та К. Громовенко [1–2]. Особливості джерельної бази для вивчення військової історії Візантії й Давньоруської держави вивчають А. Домановський, Л. Іванченко, М. Котляр [3–4; 5]. Низка досліджень О. Лугового, зокрема, і його дисертаційна робота, присвячена з'ясуванню правового статусу дружин русів і варанів у Візантії Х—ХІІ століть [6–8]. Монографія В. Омельчука розкриває становлення нормативної бази в регулюванні державно-церковних відносин у Візантійській імперії, а Д. Пуховець деталізує особливості зовнішньої та внутрішньої політики Візантії у Х—ХІ ст. [9; 10]. О. Роменський розглядав зовнішній вектор взаємовідносин Русі й Візантії в останній чверті Х ст., що висвітлено в його дисертаційному дослідженні [11].

Визначений доробок стає вагомим підґрунтям для наукового висвітлення процесу формування візантійської армії Х—ХІ століть, у т. ч. за рахунок воїнів-росів. Утім, використання традицій найманства взагалі, у тому числі найманства з Київській Русі візантійськими василевсами потребує подальшого поглибленого наукового аналізу із включенням до сфери аналізу відповідної джерельної бази. Особливо важливими складовими якої стають військові та політичні трактати василевсів Візантії, зокрема, твори імператора-письменника К. Багрянородного [12–14]; нормативно-правові акти визначеного часу [15; 16]; мемуарна література митців Середньовіччя [17; 18; 19–20]; матеріали «варварських правд» та інших збірників актів тогочасного права, а також рунічні написи, саги [2]. Суттєву роль у даному відношенні посідають або літописні матеріали Київської Русі, тексти русько-візантійських договорів [21; 22–23], що визначають традиції використання василевсами Візантії найманства з Київської держави.

Мета статті. На основі існуючого наукового доробку, а також комплексу документів дослідити формування візантійської армії Х—ХІ століть шляхом організації політики найманства; визначити хронологічно роль у найманих військових підрозділах воїнів Київської Русі, значення цього чинника для Візантії і Київської держави.

Основні результати дослідження. Аналіз інституту найманства у візантійських василевсів передбачає насамперед з'ясування етимологію термінів, якими позначалася дана категорія служивого люду. Так, О. Луговий переконаний, що у Північній та Східній Європі перші найманці, згадки про яких належать періоду Х ст. називалися «рос»; на рубежі Х—ХІ століть з них виокремилися «варанги» (вказується їхнє скандинавське походження), а в кінці ХІ ст. — «кульпінги» (найімовірніше, фінські етноси) [2, с. 370]. Для грецької мови такі поняття були милозвучними, а тому сприйнялися і почали застосовуватися у тодішньому світі, зберігаючи свої граматичні особливості. Проникнення такого понятійного апарату до Візантії відбувалось, як правило, через військових, стратіотів і селян-

представників цивільного населення, котрі приймали військових на постій. Тому варварська номенклатура поширювалася в документах канцелярій, на побутовому рівні, навіть серед патріарших гомілій.

О. Луговий вказав: «В кінці X — на початку XI ст. з цієї спільноти виокремилися „варанги” власне скандинавського походження, а наприкінці XI ст. також відомі „кульпинги”, які, скоріш за все, є представниками фінських народів. При цьому ромейські автори часто продовжували називати представників усіх трьох „корпусів” росами чи тавроскіфами. Загальноживаним також був термін „пелекіфори”, який офіційно мав позначати лише палацову варту сокироносців» [8, с. 18].

Пояснення такого поширення можна знайти також в трьох асоціативних рядах: описаним у Біблії князем Росом, співзвучним давньогрецьким іменником, який означав «силу, здоров'я», прикметником «червоний» — спэуйпт. Дослідники зазначають про інші поширені назви таких найманців — «пелекіфори», «роси» чи «тавроскіфи». «Найкраще цей шлях простежується в документах лангобардської Італії, де, ймовірно, і сформувався останній варіант терміну з вторинним поясненням через корінь *vaг*-договір, клятва. Приймавши етимологію «людина, яка живе за договором», та змінивши закінчення на північне — *ing*, вони створили термін «верінг» — *veringr*, тоді як грецька мова зберегла форму «варанг» [2, с. 371].

Щодо шляхів формування найманих військових підрозділів у візантійській армії X—XII ст., то згідно комплексу джерел, це здійснювалося чотирма відомими способами. По-перше, шляхом укладання союзного договору (в такому разі йдеться вже про боєздатний готовий військовий підрозділ). По-друге, через створення підрозділів на території іншої держави з її дозволу, що здійснювалося, як правило, військовим емісаром. По-третє, через вступ (не масовий) бажаючих до окремих військових підрозділів, які вже функціонували. По-четверте, внаслідок примушування до служби після їх затримання хрестоносців і паломників [6, с. 13].

Зазначимо, що у таких умовах Давньоруська держава відігравала важливу роль для забезпечення Візантії військовими, що було вигідно руським князям, котрі це використовували для зміцнення своїх позицій, впливаючи на кількісний склад та якісне наповнення візантійської армії.

Заслугує на увагу правовий статус росів і варангів у військовій системі Візантії вказаного періоду. Так, їхнє становище було підпорядкованим, адже такі формування підлягали контролю військових структур Візантії. У візантиністиці визначають, що вони входили до двох видів військ. Перше називають столичним, тагменним, друге — палацовою вартою. З 989 р. розпочалося формування постійного військового корпусу, окремі підрозділи якого вже очолювали самі найманці.

Особливістю їхнього становища стала незалежність від імперської судової системи (щось на кшталт наявності у найманців «своїх» судів), фіксована платня, структура якої включала в себе: власне платню (в середньому перевищувала прибутки візантійського стратіота в півтора-два рази), щомісячні сплати сітіресію (регулярного забезпечення), святкові виплати, утримання. Щодо останнього, то тягар забезпечення найманців покладался на цивільне населення, бо роси проживали (розміщувалися на постій), харчувалися в населених пунктах імперії. Значними при цьому були матеріальні заохочення, структура яких у найманців була такою: безпосередня грошова плата за службу, подарований одяг, в переважній більшості церемоніальний, сітіресія; підтверджуються випадки дарування імператором отриманих трофеїв.

Підтвердженням особливого правового статусу найманців є й заохочення адміністративного, юрисдикційного плану, відокремленість та фінансова підтримка найманців у системі візантійського війська. Окремі військові могли просуватися по кар'єрних сходинках аж до вищих військових посад у гвардії імператора. Про-

те загальне підпорядкування росів та варангів все одно належало головнокомандуванню Візантії. Хоча не поодинокими ставали бунти найманців проти імператора з вимогою підвищення платні за службу.

Найманці широко залучалися до збору податків на територіях військових дій, мали право на трофеї, їхні майнові права були визначені та гарантувалися імператором. Тому така служба видавалася достатньо привабливою для бажаючих вступити на неї. Проте дослідники зазначають про винятково негативний образ найманців серед цивільного населення.

Велика кількість бажаючих призвела до запровадження цензів для вступу на таку службу. Йдеться, в першу чергу, про релігійний ценз, що було зафіксовано, зокрема, у русько-візантійських договорах X ст. [8–9]. У Візантії релігійна політика була спрямована на поширення православ'я, тому найманці мали приймати цю віру, мали свої церкви, їм забезпечувалися можливості для задоволення своїх духовних потреб. Як наслідок, вказує дослідник О. Роменський, найманці, що повертались зі служби у Візантії, виконували своєрідну місію, ставали піонерами в поширенні християнства. [6, с. 14]. Це, зокрема, суттєво позначилось на історії Київської Русі, коли використання найманців-росів сприяло ствердженню християнського світогляду серед еліти (дружини), а надалі — населення Київської держави. Зворотною стороною даного явища стало зміцнення політичних зв'язків між Києвом і Візантією. Цікавим видається факт згоди на шлюб київського князя Володимира з сестрою василевсів Анною у 989 році. Цей юридичний факт інколи розглядається як своєрідна вдячність Візантії за надання Руссю військових найманців. Водночас щодо релігійного підґрунтя реалізації найманства у Візантії, то існують дані, що варанги XII ст. сповідували латинський обряд та започатковували будівництво храмів своїх святих, здійснюючи при цьому відповідну обрядову діяльність.

З точки зору хронологічного підходу еволюція шляхів формування, статусу найманих утворень (військового контенту), їхньої структури, етнічного складу (у тому числі за рахунок росів) здійснювалась у візантійських василевсів наступним чином.

Зафіксовано, що вже в період з 910 по 988 роки роси брали участь у військових кампаніях Візантії, проте така діяльність відзначалася стихійністю та несистематичністю. На цьому етапі вони перебували у підрозділах залог фортець, гвардії імператора. Джерела свідчать, що єдиною середньовічною країною-донором була Давньоруська держава — Київська Русь [4, с. 127]. З точки зору Русі такі напрямки співпраці були взаємовигідними і дозволяли утримувати свою державність у період Середньовіччя. Аналіз текстів русько-візантійських договорів свідчить, що перший офіційний дозвіл на участь русів (як вже зазначалось, руські найманці відомі у джерелах того часу під назвою «рос») у військовій службі Візантії передбачений відповідним договором 911 р. Втім, текст договору 944 р. передбачав норми, які визначали залучення русів до найманства як державну справу. Принагідно зазначимо, що ті особи, котрі не отримали на це дозвіл руського князя, до участі у військовій діяльності Візантії не допускалися [7; 8]. Доведено, що основою для військових формувань русичів у Візантії стала «дружина», яку очолював лідер (вождь), у підпорядкуванні котрого було кілька десятків заможних осіб (які, в свою чергу, могли мати слуг, статус яких обумовлювався окремими тогочасними угодами).

Договори 911 й 944 років установлювали відносини між двома середньовічними державами на принципах взаємодопомоги, взаємопідтримки та взаємовиручки у військовій сфері. Вважалося, що така конкуренція відбору у візантійську армію стимулювала конкуренцію на рівні інших монархій того часу, адже здійснювався відбір найбільш перспективних воїнів. Із часом норми договорів не виконувалися, й вони були остаточно розірвані.

Наступний період традиційно розпочинають із 989 року — із часу створення значного за кількістю, структурними одиницями військового формування — «Роської міри» [2, с. 372]. Київська Русь залишається одним із головних постачальни-

ків найманців. Показовим фактом цього періоду стало те, що загони русів брали участь у військових операціях флоту Візантії, датованих 911 — 949 роками. Це не було випадковістю, адже переорієнтація київського князя Олега у зовнішньоекономічній діяльності на візантійські ринки не могла не відбитися й на військовій сфері — надання військових послуг. Наприкінці 70-х років X ст. існувала «етерія піхотинців» у Візантії (так іменувалися «роси»), хоча відповідно історичних джерел можна стверджувати й про існування окремого «руського корпусу» [21].

Водночас на цьому етапі простежується принцип окремих етнічних груп при визначенні приналежності самих найманців: роси, варанги, кульпінги. Провідну роль починають відігравати й скандинави-варанги. Саме вони (відповідно джерел) перебирають на себе головні функції росів: охороняли палац імператора, брали участь у придушенні заколотів (палацові варанги), були частиною регулярної армії та провінційних (тагми) військових утворень (зовнішні варанги). Важливим стало призначення військового керівництва з власного етнічного середовища, ватажків (архонти, прімікірії). Еволюціонує принцип судової самостійності, право самосуду злочинів знаходить своє закріплення в звичаєвому праві.

Третій період військової історії Візантії на предмет використання традицій найманства окреслено міститься в рамках 1071-1204 років. Він характеризується розширенням етнічного складу армії, зменшенням питомої ваги росів у загальній структурі війська. Дослідники зазначають, що вже з кінця XI ст. провідне місце в середовищі варангів посідали найманці англосаксонського походження. Це пояснюється норманським завоюванням Британії. На цьому етапі офіційна назва «пелекіфори»-«сокироносці» не носила конкретного етнічного забарвлення і стосувалася основного військового формування Візантії. Починаючи з останнього десятиліття XI ст. Київська Русь втрачає свої функції «фільтра» для воїнів Візантії. Порядок залучення найманців визначали військові емісари, котрі отримували хрисовули (імператорські грамоти) для виконання покладених на них обов'язків.

Існують дані про хрисовули, які надавали Калокіру повноваження для місії на Русі (967 р.), Рафаїлу в Англії (орієнтовно, 1070 р.), Мануїлу Комнину в Русі (1165 р.), Грейдару Вікському та Петру Злому в Скандинавських країнах (1195 р.). Відомі тексти міжнародних договорів, зміст яких полягав у двосторонніх зобов'язаннях, а предметом виступало надання військових послуг. Достеменно відомо місце їхнього підписання — Константинополь. Це договори з данським загоном Свена 1098 р., норвезьким військовим формуванням Скофті Егмундарсона 1102 року та Сігурда Магнусона 1110 р. [2, с. 310]. Упродовж означеного хронологічного періоду, найманці все одно вважали себе підданими власних монархів. На користь цього свідчить описаний в науковій літературі випадок про вимогу данських найманців зустрітися зі своїм королем, котрий відвідував Візантію.

Варто зазначити, що найманство було поширеною та передбаченою середньовічним правом нормою практичної діяльності. Однак таку форму наповнення військового контенту могли собі дозволити високорозвинені країни того часу, оскільки на цю статтю витрат мали відводитись державні кошти у дуже значних обсягах. Скажімо, у XIII ст. Візантія змушена була витратити церковне майно для оплати роботи найманців. У теорії найманства традиційно розрізняють два його рівні — кондотьєрський та державний. У першому випадку держава надає особі повноваження найму та повного забезпечення війська (гарантією для держави виступає присяга — повідомлення своїх зобов'язань перед кондотьєром). Державне найманство регулювалося міждержавними договорами щодо постачання військ.

Висновки. Інститут найманства був нормою для середньовічних країн, причому масштаби його використання прямо пропорційно залежали від фінансових можливостей тогочасних монархій.

Традиції найманства візантійські василевси частково запозичили з досвіду Київської Русі, і впродовж століть успішно їх застосовували для реалізації завдань внутрішньої та зовнішньої політики імперії. Структурними елементами військово-

го контенту візантійської армії стали роси, варани, кульпінги, різниця між якими полягала в етнічній належності та походженні військових.

Для утримання військових формувань застосовувалися правові, юрисдикційні, адміністративні, матеріальні стимули, хоч весь тягар фактично лягав на цивільне населення в питанні забезпечення найманців житлом і продовольством. Існують переконливі дані про значні матеріальні заохочення найманих військових підрозділів, хоча історичні джерела констатують й регулярні бунти найманців з вимогою до імператора підвищувати їм платню за службу.

Привабливі складові правового й соціального статусу найманців сприяли підвищенню конкуренції для вступу до візантійського війська, а також запровадження цenzів, у першу чергу, релігійного (православна віра), у результаті чого активізувалося поширення цієї гілки християнства у язичницькі країни після повернення туди військових.

Історичні дані засвідчують про вагому роль найманців з Київської Русі у військових підрозділах візантійської армії в межах X–XI століть. Правовий статус найманців був визначений низкою тогочасних міжнародних норм, в тому числі русько-візантійськими договорами. Воїни-роси виконували військові функції, які на певному етапі суттєво сприяли збереженню візантійської державності. Водночас можна стверджувати й про зворотну сторону проблеми, а саме — набуття державницького досвіду, поширення християнської віри на давньоруських землях, зміцнення політичних зв'язків між Києвом і Візантією.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бережинський В. Г. Збройні сили княжої доби / В. Г. Бережинський. — Вартові неба. — 1995. — 10 червня. — С. 3.
2. Громовенко К. В. Історико-правовий аналіз військового найманства в античній, середньовічній та ранньомодерній Європі / К. В. Громовенко // Актуальні проблеми політики. — 2013. — Вип. 49. — С. 304–315.
3. Домановський А. М. Відтворення віртуальної Візантії, або Василевс. «De administando «Візантійською цивілізацією» засобами Інтернету» / А. М. Домановський // Методичний вісник історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. — 2012. — № 10. — С. 7–19.
4. Іванченко Л. І. Чернігово-Сіверська земля і кочівники в давньоруський час / Л. І. Іванченко // Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень 1988 р.). Тези доповідей. — Чернігів-Ніжин, 1988. — Вип. II. — С. 123–128.
5. Котляр Н. Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах / Н. Ф. Котляр. — Киев: Наукова думка, 1986. — 161 с.
6. Луговий О. М. Деякі аспекти існування дружин русів та варангів у Візантії X–XII ст. / О. М. Луговий // Дриновський збірник. — Харків-Софія: Академічне видавництво ім. проф. Марина Дринова, 2008. — Т. 2. — С. 108–114.
7. Луговий О. М. Підрозділи Рос та Варангів у відносинах Візантії та Русі в X–XI ст. / О. М. Луговий // Дриновський збірник. — Харків; Софія: Академічне видавництво ім. проф. Марина Дринова, 2009. — Т. 3. — С. 365–375.
8. Луговий О. М. Роси та варанги у Візантії X–XII ст.: формування та структурна роль найманого військового контингенту: автореферат на здобуття наук. ст. канд. іст. наук зі спеціальності 07.00.02: всесвітня історія / О. М. Луговий. — Одеса, 2008. — 25 с.
9. Омельчук В. В. Нормативно-правове забезпечення державно-церковних взаємин у Візантійській імперії: монографія [передне слово Р. В. Кошулинського, передмова О. Л. Копиленка] / В. В. Омельчук. — К.: Золоті ворота, 2014. — 576 с.
10. Пуховець Д. Візантія від Константина Великого до Юстиніана / Д. Пуховець // Історія в рідній школі. — 2014. — № 7–8. — С. 19–23; 2014. — № 9. — С. 40–41.
11. Роменський О. О. Русь у зовнішній політиці Візантії в останній чверті X ст. / О. О. Роменський : автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.02 : всесвітня історія / О. О. Роменський. — Харків, 2015. — 26 с.
12. Багрянородний Константин. Об управлении империй: Текст, переводы и комментарий [под ред. Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцева] / Константин Багрянородный. — М.: Наука, 1991. — 496 с.

13. Багрянородный Константин. О церемониях (Книга II, глава 15) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Konst_Bagr/rem.phtml?id=731
14. Багрянородный Константин. Об областях, принадлежащих Римской империи. Книга I. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Konst_Bagr/De_Thematibus/text1.phtml?id=733
15. Византийская книга эпарха [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/eparx.htm>.
16. «Пира» Евстафия Ромея [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Byzanz/XI/Eustatios_Romaio/text1.htm.
17. Вриенный Н. Исторические записки [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://myriobiblion.byzantion.ru/Nic.htm>
18. Кедрин Г. Обзорение историй [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.zevgma.ru/author/449>
19. Пселл М. О душе. О времени. О движении. Какому-то учителю. Соученику Роману. Какому-то ученику. Митрополиту Василеона Синету. Письмо монаху Иоанну Ксифилину, ставшему патриархом / М. Пселл // Памятники византийской литературы IX—XIV веков. — М.: Наука, 1969. — С. 148–155.
20. Пселл М. Хронография. Краткая история [пер. Я. Н. Любарский, Д. А. Черноглазов, Д. Р. Абдрахманова] / М. Пселл. — М.: Наука, 1978. — 230 с.
21. Повесть временных лет по Лаврентьевской летописи 1377 г. / [пер. Д. С. Лихачева и Б. А. Романова]. — М.-Л.: АН СССР, 1950. — Ч.1 — 406 с.; Ч.2 — 556 с.
22. Русско-византийский договор 911 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.hrono.ru/dokum/0900dok/0911dog.php>
23. Русско-византийский договор 944 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.hrono.ru/dokum/0900dok/0944dog.php>

REFERENCES

1. Berezhynskyi, V. G. (1995, June 10). Armed forces of the Prince times. *Vartovi Neba (Guard of the Sky)*, 3 p. (in Ukr.).
2. Gromovenko, K. V. (2013). Historical and legal analysis of military mercenary in ancient, medieval and early modern Europe. *Aktualni Problemy Polityky (Topical Issues of Policy)*, 49, 304–315 (in Ukr.).
3. Domanovskyi, A. M. (2012) Recreating of virtual Byzantium, or Vasilevs. «De adminis rando «Byzantium Civilization» by the Internet means». *Metodychnyi visnyk istorichnogo facu tety Kharkivskoho natsionalnogo universytetu imeni Karazina (Methodical Bulletin of the Historical Faculty of the V.N. Kazarin Kharkiv National University)*, 10, 7–19 (in Ukr.).
4. Ivanchenko, L. I. (1988). Chernigiv-Siver land and nomads in old Rus time. In *Second Chernihiv oblast research conference on historical study of local lore. Theses of reports (Vol II, pp. 123–128)*. Chernigiv- Nizhyn (in Ukr.).
5. Kotliar, N. F. (1986). *Ancient Rus and Kiev in the Chronicled Tales and Legends*. Kiev: Naukova dumka (in Rus.).
6. Lugovy, O. M. (2008). Some aspects of existence of squads of Rus and Varang tribes in Byzantium in the X–XII centuries. In M.Stanchev (Ed.), *Drynovsk collection (Vol. II, pp. 108–114)*. Kharkiv-Sofia: Academic publishing house named after prof. Marina Drinov (in Ukr.).
7. Lugovy, O. M. (2009). Divisions of Ros and Varang tribes in relations of Byzantium and Rus in the X–XI centuries. In M.Stanchev (Ed.), *Drynovsk collection (Vol. III, pp. 365–375)*. Kharkov; Sofia: Academic publishing house named after prof. Marina Drinov (in Ukr.).
8. Lugovy O. M. (2008) *Ros and Varan tribes in Byzantium in X–XII centuries: formation and structural role of hired military contingent*. Essay of the thesis for gaining academic degree of the candidate of historical sciences. Odessa [in Ukr.]
9. Omelchuk, V.V. (2014). *Regulatory and legal ensuring of State and Church relations in the Byzantine Empire*. Kiev: Zoloti Vorota (in Ukr.).
10. Puhovets, D. (2014). Byzantium from Constantine the Great to Justinian. *Istoriia v ridnii shkoli (History at native school)*, 7–8, 19–23; 9, 40–41 (in Ukr.).
11. Romenskyi, O.O. (2015). *Rus in the Byzantium foreign policy in the last quarter of the X century*. Essay of the thesis for gaining academic degree of the candidate of historical sciences. Kharkiv (in Ukr.).

12. Litavrin, G. G., & Novoseltseva A. P. (Eds.). (1991). *Bagrianorodnyi Constantin. On Empire management: Text, translations and comments*. Moscow: Nauka (in Rus.).
13. Bagrianorodnyi Constantin. *About ceremonies (Book II, Chapter 15)*. Retrieved from http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Konst_Bagr/cerem.phtml?id=731. (in Rus.).
14. Bagrianorodnyi Constantin. *About Areas which were belonged to Roman Empire. Book I*. Retrieved from http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Konst_Bagr/De_Thematibus/text1.phtml?id=733 (in Rus.).
15. *The Byzantine Book of the Eparch*. Retrieved from <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/eparx.htm>. (in Rus.).
16. «Pira» of Evstafii Romei. Retrieved from http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Byzanz/XI/Eustatios_Romaioi/text1.htm (in Rus.).
17. Vriennyi, N. *Historical Records*. Retrieved from <http://myriobiblion.byzantion.ru/Nc.htm>. (in Rus.).
18. Kedrin, G. *Review of histories*. Retrieved from <http://www.zevgma.ru/author/449>. (in Rus.).
19. Psell, M. (1969). About soul. About time. About movement. To some kind of teacher. To school fellow Roman. To some kind of learner. To Metropolitan of Vasyleon Synet. The letter to a monk Ioann Ksifilin, who became a Patriarch. In L. A. Freyberg (Ed.), *Monuments of Byzantine Literature of the IX—XIV centuries*. (pp. 148–155). Moscow: Nauka (in Rus.).
20. Psell, M. (1978). *Chronography. Brief History*. Moscow: Nauka (in Rus.).
21. Likhachev, D., & Romanov, B. (Ed.). (1950). *Narrative of past years according to Lavrentii Chronicle 1377*. In 2 volumes. Moscow-Leningrad: USSR Academy of Sciences (in Rus.).
22. *Russian-Byzantine Treaty of 911*. Retrieved from <http://www.hrono.ru/dokum/0900dok/0911dog.php>. (in Rus.).
23. *Russian-Byzantine Treaty of 944*. Retrieved from <http://www.hrono.ru/dokum/0900dok/0944dog.php>. (in Rus.).

УДК: 94(477) «1920–1930» (043)

Топчий О. С.*,
викладач, здобувач наукового ступеня
кандидата історичних наук,
ДВНЗ «Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана»
Київ, Україна. e-mail: topchiy3007@gmail.com

ВЧИТЕЛЬСТВО ЯК ІНСТРУМЕНТ АНТИРЕЛІГІЙОЇ ПРОПАГАНДИ В СІЛЬСЬКІЙ ШКОЛІ 1920-1930-х РОКІВ (на прикладі Чернігівщини)

Анотація. Досліджуються основні напрями та методи антирелігійної політики радянської влади в сільській школі на Чернігівщині впродовж 1920–1930-х рр. З'ясовано організаційні та інституційні засади реалізації антирелігійної політики в даному регіоні. Окреслено умови, за якими педагоги ставали безпосередніми виконавцями політики більшовицького режиму в антирелігійній сфері. Показано роль сільських учителів у втіленні антирелігійної пропаганди та труднощі, з якими вони стикалися.

Ключові слова: сільські вчителі, Чернігівщина, атеїзм, антирелігійна пропаганда, Церква, Спілка воєвничих безвірників, школа.

Аннотация. Исследуются основные направления и методы антирелигиозной политики советской власти в сельской школе на Черниговщине в период 1920–1930-х гг. Определены организационные и институционные основы реализации антирелигиозной политики в данном регионе. Очерчены условия, при которых педагоги становились

* Topchiy O. S., Lecturer, competitor for PhD in history, Kyiv national economic university of Vadim Hetman, Kyiv Ukraine

Teachers as an instrument of anti-religion propaganda in rural schools during the 1920–1930th years (after the example of Chernihiv region)

непосредственными исполнителями политики большевистского режима в антирелигиозной сфере. Показана роль сельских учителей в осуществлении антирелигиозной пропаганды и трудности, с которыми они сталкивались.

Ключевые слова: сельские учителя, Черниговщина, атеизм, антирелигиозная пропаганда, Церковь, Союз воинствующих безбожников, школа.

Abstract. Main directions and methods of anti-religious policy of the Soviet administration in the rural school of the Chernihiv region during the 1920–1930th years under authoritarian communist regime are discussed. The article is dealt with revealing organizational and institutional foundations of realization communist anti-religious policy in the noted region; with conditions, under which teachers became first-hand providers of the policy of the Bolshevik power. The role of rural teachers in realization anti-religious atheist propaganda as well as difficulties which rural specialists had to overcome are analyzed. It is stated, that extremely active ideological policy of the Bolshevik regime, repressions against dissidents obliged rural teachers to accept the position of atheists and activists in anti-religious sphere. However even under severe control of the communist administration over the society there were facts of protesting acts of rural teachers against anti-religious pressing, dealt with aspiration to preserve their right on liberty of conscious or even to take holy orders.

Keywords: rural teachers, Chernihiv region, atheism, anti-religious propaganda, Church, Union of bellicose atheists, school.

Постановка проблеми. Прийшовши до влади комуністи реалізовували ряд заходів, які мали на меті знищення Церкви як такої оскільки вбачали в ній не просто конкурента за ідейний вплив на маси, а непримиренного супротивника якого слід було ліквідувати. Незважаючи на тотальне нищення храмів та вбивства віруючих, важливішим для більшовиків було цілковите викорінення релігійного світогляду мас. Комуністична партія надала цьому напряму всеохоплюючого характеру, включивши до сфери ідеологічного (антирелігійного напряму) й систему освіти. Такий підхід не можна вважати випадковим, адже вплив на маси в цілому і на підростаюче покоління насамперед через систему закладів комісаріату народної освіти ставав найефективнішим засобом в досягненні політичних й ідеологічних цілей. Отже, провідну роль у формуванні атеїстичного суспільства повинна була відігравати саме школа. Якщо йдеться про сільську школу, то ставилося за мету ідеологічне переформовування насамперед етнічних українців, які становили переважну більшість сільського населення України 1920–1930-х рр.

Актуальність поставленої теми на сьогодні пов'язується не тільки з відновленням історичної правди в науковому і практичному вимірі як запобігання помилок минулого, а формування підходів до суспільних відносин, у тому числі у сфері освіти, які б увібрали в себе як здобутки сучасного, так і вікові традиції минулого, що визначали ментальність українців, їх світогляд, моральні цінності як сформованого суспільства і нації.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Певну інформацію стосовно антирелігійного тиску більшовицького режиму на систему освіти в Україні (на прикладі Чернігівського регіону) та участі в цих процесах місцевої інтелігенції знаходимо у працях Л. Бабенко, В. Вериги, О. Нестулі, В. Пащенко [1–5]. Формування Спілки воєвничих безвірників та її діяльність досліджується у працях О. Ігнатуші та Л. Дудки [6–7]. Хід та форми антирелігійної кампанії на Чернігівщині в першій половині 1920-х років досліджувався О. Демиденко [8]. Антирелігійна кампанія кінця 1920-х рр. на Ніжинщині стала предметом дослідження В. Циби [9]. Звичайно, наведені дослідження не охоплюють весь історіографічний масив заявленої теми і лише фрагментарно розкривають означену проблему. З огляду на це вважаємо за необхідне привернути увагу до з'ясування антирелігійної пропаганди в сільській школі і ролі місцевої інтелігенції у даному процесі на прикладі Чернігівщини, що дасть можливість доповнити існуючу фактологічну базу теми антирелігійної пропаганди регіональними даними та визначити форми й методи ідеологічного тиску більшовицького режиму у зазначеній сфері.

Метою статті є розгляд основних напрямів атеїстичної пропаганди та впливу на учнів і вчителів з боку авторитарної педагогіки на прикладі сільської школи Чернігівщини 1920–30-х років.

Основні результати дослідження. Антирелігійна політика більшовицького режиму мала стратегічне значення і передбачала реалізацію комплексу спланованих заходів, у тому числі у сфері освіти, на тривалу перспективу. Так, програма РКП (б) прийнята на VII з'їзді партії 18–23 березня 1919 року в галузі народної освіти проголошувала «повне втілення принципів єдиної трудової школи [...] безумовно світської, тобто вільної від будь-якого релігійного впливу, [...], що готує всебічно розвинених членів комуністичного суспільства». В тій же програмі в області релігійних відносин говорилося, що «по відношенню до релігії РКП не задовольняється декретованим раніше вже відокремленням церкви від держави і школи від церкви [...]». Партія прагне до повної руйнації зв'язку між експлуататорськими класами і організацією релігійної пропаганди, сприяючи фактичному вивільненню трудящих мас від релігійних забобонів і організовуючи найширшу науково-просвітницьку і антирелігійну пропаганду». При цьому формально декларувалось уникнення будь-якого зневажання почуттів віруючих [10, с. 414, 419–421].

Окремо підкреслювалась вимога антирелігійності педагогів та абсолютної світськості школи. Так, у постанові пленуму ЦК КП(б)У від 17 жовтня 1922 р. наголошувалось на тому що, залишаючись стосовно Церкви і релігії в рамках Декрету про відокремлення церкви від держави і вважаючи себе не лише арелігійною, а й антирелігійною, радянська держава повинна рішуче вимагати під страхом звільнення і віддання під суд «...не тільки повного невтручання у справи віруючих і в справи церкви поза школою, але й боротьби з релігійними забобонами всередині школи» [11, с. 150–153]. Згодом, ЦК КП(б)У у резолюції «Про релігійний рух та антирелігійну пропаганду» (1928 р.) поставив перед спілкою працівників освіти завдання розгорнути широку роботу серед учительства щодо залучення його до активної участі в антирелігійній пропаганді, в боротьбі з «релігійною пошестю». При цьому зазначалося, що поєднання вихователя в радянській країні з участю в релігійному русі є неприпустимим [11, с. 393].

Оскільки найбільше до антирелігійної пропаганди залучалось саме вчительство, то поряд з місцевими губернськими відділеннями політичної освіти, губкомом та ревкомом антирелігійною агітацією та пропагандою займався також і губернський відділ народної освіти, при якому була створена спеціальна комісія з антирелігійної пропаганди. В якості осередків атеїстичної боротьби виступали агітпункти. Повсякденною роботою агітаторів стало проведення бесід. Лекції на атеїстичні теми зазвичай проводились на релігійні свята. Кожний номер «Селянської газети», що виходив перед якимось великим християнським святом — Різдво, Великдень, Трійця та інші, містив матеріал атеїстичного змісту про походження цих свят [12].

Робота перед великими релігійними святами була однією з найпоширеніших форм антирелігійної кампанії. Так, спецкомісія при Чернігівській губнаросвіті постановила не робити звичайних весняних канікул, присвячених Великодню, а в дні самого свята займатись з дітьми за бажанням у гуртках при школі, влаштовувати літературні вечори та ранки, демонструвати кінофільми на атеїстичні теми. Втілення зазначеного покладалось на плечі сільського вчителя. У світлі цих постанов вчителька Радімова з с. Олександрівка Добрянського району на Чернігівщині разом з комсомольцями, селянами-бідняками та делегатами-жінками розгорнула активну роботу саме на Великдень і напередодні. Ця вчителька повідомляла: «Ввечері проти Великодня в сільбуді зібралося багато комсомольців, жінок-делегатів та неорганізованої бідноти, з якими були поставлені фізкультурні вправи, організовані танці під фортепіано. Я прочитала доповідь на тему: «Віра в Бога і де вона взялася». Потім відбулася розмова на цю тему. Розійшлися дуже пізно. Коли йшли додому, так хлопці й дівчата, замість бути в церкві, співали пісень» [8, с. 70].

З урахуванням значної організаційної роботи та інституційного забезпечення антирелігійної політики з боку більшовицького режиму по багатьох селах учителі

почали активно виступати в сільбудах як пропагандисти-антирелігійники. В Городнянському районі було прочитано до 40 доповідей перед Великоднем — здебільшого силами вчителів. Тут 5-го травня 1929 року на Пасху школи спільно з профспілками взялися до прибирання наявних скверів, огороження нових та висадку дерев. В селі Дроздівці також на Великдень школи разом з учителями організували деревосадіння. Ця робота йшла інтенсивно та успішно [13, с. 39]. З метою заміщення церкви в життєвих пріоритетах в деяких селах активісти влаштовували в неділю чи свято відпочинок в садках та на майданчиках за участі учнів, гуртків фізкультури, хорів з інсценізаціями тощо [14, с. 59,]. Линовицька ФЗС (школа фабрично-заводської молоді) перед Різдвом організувала по всьому селу «протириздяну» кампанію. У куткових хата-читальнях організували лекції та розмови — «викриваючи класову суть Різдва». При школі організували спілку войовничих безвірників, почав працювати атеїстичний гурток [15].

Період великодніх свят був важливою ділянкою антирелігійної роботи для сільського вчителя ще й тому, що до Великодня дітям шили новий одяг, давали подарунки, ласощі тощо. Тому за необхідне визначався певний вплив педагогів у ці дні саме на родину. Взагалі, сім'я трактувалась владою як «фортеця всіляких релігійних забобонів», відсталості та невігластва, як джерело ворожих впливів на підростаюче покоління, тому вплив сім'ї з її цінностями нівелювався. У роботі з батьками педагоги найчастіше користувалися такими методами і засобами, як лекції, бесіди, консультування, поширення педагогічної літератури, видання шкільної газети для батьків. Одним з найбільш дієвих методів, що використовувала більшовицька школа для проведення роботи з сім'єю, був метод впливу на батьків через їхніх дітей. Більшовицькі ідеологи звертали увагу на те, що молоде дитяче покоління являє собою «матеріал» найбільш легкий для переробки в дусі комуністичного впливу. Цей метод використовувався для проведення антирелігійної пропаганди, насамперед, через загони Юних безвірників.

Щодо мережі цієї організації, то слід відзначити її поширення в регіоні. Так, протягом 1928 року на Чернігівщині працювало до 70 гуртків Юних безвірників, котрі охоплювали понад 2000 дітей-школярів старших груп трудової школи. Були райони, де такі гуртки функціонували при кожній школі. Так, в трудовій школі в Сновському роботою гуртка Юних безвірників увесь час керував вчитель-суспільствознавець. Такий самий гурток в селі Нові Боровичі працював щотижня. Окрім читання доповідей на антирелігійні теми сільський педагог досліджував, яку кількість грошей витрачають родини членів гуртка на релігійні потреби. Останнє, зокрема, стало проявом неприхованого проникнення в приватне життя родини.

Сільський вчитель з Красилівки Олешівського району повідомляв про організацію в своїй школі гуртка Юних безвірників, при якому був куточок безвірника, передплачувалась антирелігійна література. Місцева школа також працювала на антирелігійному полі в селянському будинку, здебільшого перед релігійними святами. Відбулася кампанія проти дотримання учнями посту, а також педагоги ретельно стежили за відвідуванням школи учнями в дні релігійних свят [13, с. 40–41].

В селі Шаповалівці на Конотопщині вчителька-практикантка Чернігівського Інституту народної освіти працювала в гуртку Юних безвірників протягом двох років. Село різко було проти такої діяльності педагога. Однак група антирелігійників на чолі з вчителькою протягом року зуміли схилити на свій бік значну кількість селян; відтак гурток чисельно збільшився на 70 чоловік. Віруючі батьки були проти того, щоб їх діти відвідували такий гурток, однак після співбесід з вчителькою змушені були туди їх знову повертати. Вплив релігійного оточення на дітей почав помітно слабшати. Цей гурток організував у школі куточок безвірника. Через деякий час він уже зумів перенести свою роботу до селянського будинку, влаштовуючи там антирелігійні вечірки, організовуючи такі кампанії як анти-

релігійна та антипасхальна. На такі свята школу та сельбуд прикрашали антирелігійними гаслами.

Іншим важливим напрямом антирелігійної роботи в школі було погодження антирелігійного матеріалу з навчальними програмами та відповідними дисциплінами, перенесення днів відпочинку з неділі на інші дні тижня. Вчитель з села Холми на Конотопщині писав: «Перейшли на день відпочинку з неділі на п'ятницю. Навчання відбувалося в дні релігійних свят, відвідування на 90–98%. Напередодні свят влаштовували вечірки, читали доповіді. Де тільки можна було погоджували антирелігійну пропаганду з пляном роботи в школі» [13, с. 41, 44].

Успіхи антирелігійної політики водночас не можна вважати типовим явищем абсолютно для всіх сіл Чернігівщини. Так, вчитель з села Синявки Березенського району доповідав, що у школі був наявний гурток Юних безвірників, але його робота не була організованою. Активної роботи в ньому не проводилось. Керівництво гуртком не було налагоджено: відсутні відповідні вказівки, як і що саме робити. Повідомлялось, що вчителі не могли ознайомитись навіть з інструкцією для гуртків Юних безвірників, яку ще в 1928 році розробила Центральна Всеукраїнська Рада Спілки безвірників. З села Куликівка Бобровицького району вчитель повідомляв про те, що антирелігійна робота в школі йшла добре, поки учні працювали по окремих групах; але коли їм почали пропонувати записатись до одного гуртка Юних безвірників, то батьки учнів категорично заборонили це робити [13, с. 41–42].

Як свідчать документи НКВС, мали місце ситуації, коли вчителі, матеріально погано забезпечені, після закінчення 6-місячних пастирських курсів приймали духовний сан. Подібну інформацію можна знайти, зокрема, у заяві про зречення сану священником А. Шиманським з с. Нова Басань на Ніжинщині, який звертався саме до таких колишніх вчителів: «Отже всі отці, що під впливом чогось погнались за яйцями, паляницями, та які раніше дійсно працювали в галузі народної освіти й цим приносили велику користь, як радвладі так і темному люду — верніться назад. Верніться до своєї рідної праці. Не ганяйтесь за яйцями, не торгуйте своїм розумом. Пам'ятайте, що вчительство прийме в свої лави кожного «заблудшого» з щирим серцем, з одвертою думкою, що йде до його праці на боротьбу з народною темрявою, що згущається вашим кадильним димом» [16]. У даному випадку важко судити об'єктивно, що підштовхнуло колишніх вчителів стати священниками — нужда, чи внутрішнє переконання. Однак в умовах боротьби проти Церкви і релігії з боку радянської влади такий вибір важко назвати легшим та вигіднішим.

Так, постає питання, що примушувало вчителів бути носіями антирелігійної пропаганди (якщо тільки не йдеться про вчителів — переконаних більшовиків). За будь-який зв'язок з священниками та Церквою вчителя школи могли не тільки осуджувати на шпальтах газет, а й звільнити з роботи, піддати репресіям. Виявлялися, як правило, такі освітяни компартійними активістами, які діяли по селах. Так, «комсомольці» з с. Щаснівки (Бобровицького району) повідомили, що місцева вчителька Страдомська «до дітей попів, дяків, куркулів більш прихильна, ніж до бідняків. Учневі-бідняку Тулиголовцю не допомогла розв'язати математичного завдання, а попову дочку запрошує до себе додому і підучує» [17, с. 11]. Причиною усунення 12 педпрацівників Новгород-Сіверського району з займаної посади вчителя сільської школи стало те, що вони були синами та дочками священників та дяків [18, с. 209].

Слід визнати при цьому, що незважаючи на постанови, значна частина вчительства, зокрема і на Чернігівщині, продовжувала дотримуватись релігійних поглядів. На захист своїх переконань такі вчителі висловлювали наступні твердження: по-перше, якщо радянська влада дала своїм громадянам свободу сумління, чому ж з цієї свободи не можуть скористатися тільки вчителі; чим вони гірші за всіх інших? По-друге, спілка Робос (професійна спілка робітників освіти) у § 9 свого

статуту визнала для всіх своїх членів свободу релігійних переконань. І, нарешті, по-третє вчитель міг приховувати перед учнями свою релігійність [19, с. 38]. На практиці владою такі аргументи просто не бралися до уваги, і віруючих вчителів тримали на посаді тільки у випадку неможливості заміни їх педагогами нової, радянської генерації.

Висновки. В роки становлення радянської влади та в подальшому було створено систему державних органів, на які покладались певні повноваження в сфері церковної політики та проведенні антирелігійної кампанії. Одне з провідних місць в її практичній реалізації займала школа. Сільські педагоги повною мірою були задіяні у реалізації даної політики. В антирелігійній пропаганді їм відводилась роль рядових, але в той же час безпосередніх виконавців ідеологічних завдань режиму. При формальному декларуванні рівності віруючих та атеїстів (на прикладі інтелігенції та школярів сіл Чернігівщини) існувала абсолютна дискримінація перших; фактична заборона приймати віруючих на певні професії (насамперед, вчителя, а згодом фактично більшість професій). За релігійний світогляд педагогів позбавляли роботи та піддавали репресіям.

До основних форм та методів втілення антирелігійної політики на практиці слід віднести погодження антирелігійного матеріалу з навчальними програмами і відповідними дисциплінами, перенесення днів відпочинку з неділі на інші дні тижня, читання лекцій на атеїстичні теми, особливо напередодні та в дні великих релігійних свят, систематичні матеріали атеїстичного змісту в пресі, показ кінофільмів на атеїстичні теми. Практикувався метод колективного впливу учнів на релігійних дітей.

У роботі з батьками найчастіше використовувалися такі методи і форми роботи, як лекції, бесіди, консультування, поширення педагогічної літератури, видання шкільної газети для батьків, спільні з дітьми постановки антирелігійних п'єс тощо. Велика увага приділялась дотриманню посту та відвідуванню учнями занять в дні релігійних свят. Для антирелігійної пропаганди в школі широко використовували мережу організації Юних безвірників та атеїстичні гуртки.

Надзвичайно активна організаційна робота у сфері антирелігійної пропаганди та її інституційне забезпечення з боку більшовицького режиму, застосування репресій до інакомислячих мали своїм наслідком те, що по багатьох селах учителі почали активно виступати в сільбудах як пропагандисти-антирелігійники. Втім навіть в умовах жорсткого контролю певна частина вчителів прагнула зберегти за собою право на свободу совісті. Існували факти протесту у вигляді переходу вчителів до духовного сану. Тільки внаслідок тотальних репресій проти релігії і церкви протягом 1930-х рр. владі вдалося досягти мети антирелігійної політики як формування суспільства атеїстів, здатних цілковито сприймати постулати комуністичної ідеології.

ЛІТЕРАТУРА

1. Верига В. Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 р. / В. Верига. — Київ: Видавництво ім. Олени Теліги, 1996. — 285 с.
2. Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. / О. Нестуля. — К.: Б.в., 1995. — Ч.1: 1917 р. — середина 20-х років. — 280 с.
3. Пащенко В. О. Свобода совісті в Україні: Міфи і факти 20–30-х років / В. О. Пащенко. — Київ: Б.в., 1994. — 252 с.
4. Пащенко В. О. Православ'я в новітній історії України / В. О. Пащенко. — Полтава: АСМІ, 1997. — Ч. 1. — 502 с.; Полтава: АСМІ, 2001. — Ч. 2. — 630 с.
5. Бабенко Л. Особливості антирелігійної пропаганди 1920-х років та її альтернативи / Л. Бабенко // Філософські обрії. — 2010. — № 24. — С. 224–235.
6. Ігнатуша О. Характер і динаміка розвитку Спілки воєнних безвірників України (1926–1941 рр.) / О. Ігнатуша // Історія релігій в Україні. Праці XIII Міжнародної конференції. — Львів: Логос, 2003. — Кн. 1. — С. 263–269.

7. Дудка Л. Організаційне становлення Спілки безвірників України в 20-х роках ХХ ст. / Л. Дудка // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. — 2005. — Вип. 8. — С. 125–135.
8. Демиденко О. Антирелігійна агітація та пропаганда на Чернігівщині у 1920–1925 рр. / О. Демиденко // Сіверянський літопис. — 2002. — № 2. — С. 68–72.
9. Циба В. Антирелігійна кампанія 1929–1930 рр. на Ніжинщині / В. Циба // Сіверянський літопис. — 1998. — № 2. — С. 124–126.
10. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — Київ: Політвидав України, 1979. — С. 414, 419–421.
11. Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення КП і Радянського Уряду. Збірник документів. — Київ: Держполітвидав, 1959. — Т. 1. — С. 150–153, 393.
12. Селянська газета. — 1925. — 8 січня.
13. Щербаков В. Практика антирелігійної роботи в школі / В. Щербаков // Радянська освіта. Орган Наркомосу УСРР і Укрбюро ЦК Робітосу. — жовтень 1929. — № 10. — С. 38–45.
14. Довженко А. Учитель і політосвітня робота на селі влітку / А. Довженко // Радянська освіта. Орган Наркомосу УСРР і Укрбюро ЦК Робітосу. — травень 1927. — № 5. — С. 52–60.
15. Тройницький С. Одна із ділянок нашої роботи. — Правда Прилуччини. — 1932. — 29 січня.
16. Селянська газета. — 1925. — 9 квітня.
17. Демченко Т. П. Вступна стаття / Т. П. Демченко // Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 рр. в Україні. Чернігівська область / Український інститут національної пам'яті, Чернігівська обласна державна адміністрація, Чернігівська обласна рада; Редколегія: В. М. Хоменко (голова редколегії) та ін. — Чернігів: Деснянська правда, 2008. — С. 5–27.
18. Бобко Т. Г. Сім'я православного священнослужителя в 20–30-х рр. ХХ ст.: соціально-правовий аспект / Т. Г. Бобко // Наукові праці історичного факультету Запорізького держуніверситету. — Запоріжжя: ЗНУ, 2006. — Випуск ХХ. — С. 207–210.
19. Литвинів С. Учитель і весняна антирелігійна робота серед дітей / С. Литвинів // Радянська освіта. Орган Наркомосу УСРР і Укрбюро ЦК Робітосу. — квітень 1929 року. — № 4. — С. 11–17.

REFERENCES

1. Veryha, V. (1996). *Confiscation of the Church values in Ukraine in 1922*. Kyiv: Publishing house of Olena Teliha (in Ukr.).
2. Nestulia, O. (1995). *The destiny of the Church antiquities in Ukraine. 1917–1941*. (Part I: 1917 — the middle of the 20th years). Kyiv: B.b. (in Ukr.).
3. Pashchenko, V. O. (1994). *Freedom of consciousness in Ukraine: Myths and facts of the 20-30th years*. — Kyiv: B.b. (in Ukr.).
4. Pashchenko, V. O. (1997, 2001). *Orthodox in the contemporary history of Ukraine* (Part 1–2). Poltava: ACMI (in Ukr.).
5. Babenko, L. (2010). Peculiarities of the anti-religious propaganda of the 1920th years and its alternatives. *Philosofski obrii (Philosophical horizons)*, 24, 224–235 (in Ukr.).
6. Ihnatusha, O. (2003). Character and dynamics of development of the Union of bellicose atheists in Ukraine (1926–1941 years). In *The history of religion in Ukraine*. Papers of the XI I International conference (Book 1, pp. 263–269). Lviv: Logos (in Ukr.).
7. Dudka, L. (2005). Organizational establishment of the Union of bellicose atheists of Ukraine during the 20th years of the XXth century. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, suzhdeniia, poshki (The Problems of the History of Ukraine: Facts, Opinions, Quests)*, 8, 125–135 (in Ukr.).
8. Demidenko, O (2002). Anti-religious agitation and propaganda in Chernihiv region during the 1920–1925 years. *Siverianskii litopys (Siverian Chronocle)*, 2, 68–72 (in Ukr.).
9. Tsyba, V. (1998). Anti-religious campaign of the 1929–1930 years in the Nizhyn region. *Siverianskii litopys (Siverian Chronocle)*, 2, 124–126 (in Ukr.) (in Ukr.).
10. KPRS(Communist party of the Soviet Union) in resolutions and decisions of the congresses, conferences and plenary sessions of the Central Committee. (1979). Kyiv: Polityvydav U rainy (in Ukr.).

11. *Cultural building in Ukrainian SSR. Important decisions of the Communist Party and Soviet Government.* (1959). Collection of documents (Vol.1). Kyiv: Derzhpolitvydav (in Ukr.).
12. *Selianska hazeta (Rural newspaper)* (1925, January 8) (in Ukr.).
13. Shcherbakov, V. (1929). Practice of anti-religious work in school. *Radianska osvita (Soviet Education)*, 10, 38–45 (in Ukr.).
14. Dovzhenko, A. (1927). Teacher and political education in country during the summer. *Radianska osvita (Soviet Education)*, 5, 52–60 (in Ukr.).
15. Troinitskyi, S. (1925, April 9). One of the spheres of our work. *Pravda Pryluchchia (The Truth of Pryluky region)* (in Ukr.).
16. *Selianska hazeta (Rural newspaper)* (1925, April 9) (in Ukr.).
17. Demchenko, T. P. (2008). Introductory article. In V. M. Chomenko, & others (Eds.), National book of memory of sacrifices of the 1932–33 Famine in Ukraine (p. 5–27). Chernihiv: D snianska pravda (in Ukr.).
18. Bobko, T.H. (2006). The family of the orthodox priest during the 20–30th years of the XXth century: social and legal aspect. *Naukovi pratsi istoricheskogo fakultetu Zaporizkoho universitetu (Scientific works of Zaporizhzhya National University Historical Department)*, XX, 207–210 (in Ukr.).
19. Lytvyniv, S. (1929). Teacher and spring anti-religious work among children. *Radianska osvita (Soviet Education)*, 4, 11–17 (in Ukr.).

УДК 378.1(477)(073)

Хан Є.В.*,

викладач, здобувач наукового ступеня
кандидата історичних наук,
Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана,
Київ, Україна. han 777@ukr.net

АКАДЕМІЧНА МОБІЛЬНІСТЬ ЯК ВАЖЛИВА СКЛАДОВА ІНТЕГРАЦІЇ ВИЩОЇ ОСВІТИ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ (2003 — 2010 РОКИ)

Анотація. Висвітлюється академічна мобільність як важливий аспект інтеграційних тенденцій в системі вищої професійної освіти Російської Федерації в рамках участі в Болонському процесі. Аналіз проблеми передбачає осмислення й інтерпретацію поняття академічної мобільності як основної складової Болонського процесу, а також розгляд практичного досвіду реалізації академічної мобільності на прикладі конкретних провідних Вищих навчальних закладів РФ, їх міжнародної співпраці в сфері науки та освіти.

Ключові слова: академічна мобільність, вища освіта Російської Федерації, інтеграція, глобалізація, Болонський процес.

Аннотация. Освещается академическая мобильность как важный аспект интеграционных тенденций в системе высшего профессионального образования Российской Федерации в рамках участия в Болонском процессе. Анализ проблемы предполагает осмысление и интерпретацию понятия академической мобильности как основной составляющей Болонского процесса, а также рассмотрение практического опыта реализации академической мобильности на примере конкретных ведущих Высших учебных заведений РФ, их международного сотрудничества в сфере науки и образования.

Ключевые слова: академическая мобильность, высшее образование Российской Федерации, интеграция, глобализация, Болонский процесс.

Abstract. Academic mobility as an important aspect of integration tendencies in the system of higher vocational education of Russian Federation in the framework of participation in B

* Khan E. V., Lecturer, competitor for Ph.D. in history, Kyiv national economic university named after Vadim Hetman, Kyiv, Ukraine. han 777@ukr.net

Academic mobility as an important component of the integration of higher education in the Russian Federation to the european higher education area (2003–2010)

logna process is discussed. Analyses of the problem is dealt with understanding and interrelation of the very notion of academic mobility as a key component of the Bologna process, from the one side, and from the other — with discussion of the practical experience of academic mobility of some leading higher education institutions of Russian Federation. Among main dimensions of analyses in this respect there are legislative and organizational (on the level of programs) foundations of Bologna process in RF, tendencies of modernization of educational sphere, character of international cooperation of higher education institutions of Russian Federation with European Universities and scientific centres. It is debated contradictory features of realization of Bologna process in Russia, prerequisites of conservative approaches which are known to be an obstacle on the way of integration of Russian Federation with European educational area.

Keywords: *academic mobility, Higher Education, integration, globalization, the Bologna process*

Постановка проблеми. Інтеграційні процеси, що відбуваються у сучасному світі в усіх сферах людської діяльності, мають великий вплив і на систему вищої освіти. У наші дні формується єдиний світовий освітній простір, що проявляється насамперед у гармонізації освітніх стандартів, підходів, навчальних планів, спеціальностей у різних країнах світу. Відкритий освітній простір передбачає зростання мобільності студентів і співробітництва викладачів університетів різних країн, що має сприяти поліпшенню системи працевлаштування випускників університетів, підвищенню статусу цих країн у сфері освіти.

Російська Федерація приєдналася до Болонського процесу у 2003 році, взявши на себе зобов'язання інтегруватися до європейського освітнього простору та запровадити європейські стандарти у вищій освіті. Важливою складовою Болонського процесу є реалізація програм академічної мобільності, міжнародної співпраці у сфері освіти та науки, взаємного визнання дипломів про вищу освіту. Осмислення академічної мобільності в цьому відношенні заслуговує на особливу увагу як з точки зору змісту самого Болонського процесу, так і результатів його реалізації в Росії.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Серед дослідників російської системи вищої освіти, глобалізаційних та інтеграційних процесів в освітній та науковій сфері, процесів академічної мобільності слід виділити таких, як Н. С. Брінєв, В. І. Байденко, Р. А. Чуянов, Г. А. Лукичев, М. Л. Агранович, А. Н. Козирін та інших. Узагальнення існуючого доробку, як і його критичний аналіз дає змогу осмислити проблеми зазначеної теми, виокремити положення, які можуть мати значення для практики реалізації Болонського процесу в Україні.

Мета статті полягає у тому щоб з'ясувати, що собою являє процес академічної мобільності, яка його головна мета та завдання; визначити, наскільки ефективними, вдалим та результативними були зусилля російських ВНЗ у плані реалізації академічної мобільності у вищій освіті, міжнародній співпраці в сфері освіти та науки, академічного обміну в 2003–2010 роках.

Основні результати дослідження. Розвиток академічної мобільності є одним із пріоритетних завдань в рамках освітньої реформи в Російській Федерації. Від її успішного виконання значною мірою залежить вирішення іншого завдання стратегічного масштабу — створення основ інноваційної економіки в Росії. Так, з початком демократичних реформ 1990-х рр. Росія стала активно інтегруватися у світовий освітній простір через входження в планетарну мережу університетів, інтернаціоналізацію зв'язків, гармонізацію навчальних програм ВНЗ, створення передумов для взаємного визнання документів про вищу освіту.

Принципи солідарності та партнерства ВНЗ у всьому світі є ключовими для всіх галузей освіти, які сприяють розумінню глобальних проблем, демократичному підходу в управлінні, а також обґрунтовують необхідність толерантного ставлення до представників інших культур. Одним із завдань сучасної російської вищої школи є завдання її модернізації, що сприяє підвищенню доступності, якості та ефективності освіти. Досягненню цих цілей багато в чому сприяє розвиток академічної мобільності студентів [1].

Академічна мобільність є одним з напрямків Болонського процесу, який забезпечує цілісність європейського простору вищої освіти та європейського дослідницького простору. При цьому під європейським простором слід лише розуміти не простір держав Євросоюзу. Цей простір охоплює території всіх держав-учасниць Болонського процесу. Курс на розвиток академічної мобільності закріплений практично у всіх основних документах, що регламентують Болонський процес. У них відзначається, що академічна мобільність студентів, дослідників і викладачів дозволяє їм учасникам скористатися європейськими освітніми цінностями (Празьке комюніке міністрів освіти 2001), являє собою основу для формування Європейського простору вищої освіти (Берлінське комюніке 2003), є найважливішим елементом Болонського процесу, що створює нові можливості для особистісного зростання, розвитку співробітництва між людьми та інститутами (Лондонське комюніке 2007) і т. д. Академічна мобільність — це можливість для студентів, викладачів, адміністративно-управлінського персоналу ВНЗ «переміщатися» з одного ВНЗ до іншого з метою обміну досвідом, отримання тих можливостей, які чомусь недоступні в «своєму» ВНЗ, подолання національної замкненої і надбання загальноєвропейської перспективи.

Існує ще кілька визначень академічної мобільності. Деякі фахівці в галузі міжнародної освіти під академічною мобільністю розуміють період навчання студента в країні, громадянином якої він не є. Цей період обмежений у часі, також мається на увазі повернення студента в свою країну по завершенню навчання за кордоном. Згідно з іншими джерелами, академічна мобільність це невід’ємна форма існування інтелектуального потенціалу, що відображає реалізацію внутрішньої потреби цього потенціалу в русі і в просторі соціальних, економічних, культурних, політичних взаємин і взаємозв’язків. Академічна мобільність — це можливість формувати свою освітню траєкторію. Іншими словами, в рамках освітніх стандартів вибирати предмети, курси, навчальні заклади у відповідності зі своїми вподобаннями й науковими інтересами. Міжнародній академічній мобільності сприяють також різноманітні програми, що фінансуються як Європейським союзом (ERASMUS, COMMETT, LINGUA, TEMPUS), так і окремими європейськими країнами. Багато країн підписали двосторонні та багатосторонні договори в цій галузі. Такий цілеспрямований розвиток академічної мобільності студентів служить засобом підтримки міжнародного ринку підготовки професіоналів, висококваліфікованих кадрів [2].

На думку російського вченого Г. А. Лукичева академічна мобільність є основною цінністю європейського ареалу вищої освіти, а розвиток механізмів академічного визнання — найважливішим елементом забезпечення мобільності [3, с. 32–39]. Як стверджував російський дослідник В. І. Байденко ефективна інтеграція російської системи освіти в єдиний загальноєвропейський освітній простір неможлива без просування і підтримки академічної мобільності студентів та викладачів [4]. Один з провідних авторитетів у галузі розвитку міжнародного співробітництва, перший генеральний секретар Асоціації європейських університетів Андріс Барблан інтерпретував академічну мобільність наступним чином: «рівні можливості доступу для численних постачальників і користувачів послуг у галузі вищої освіти, рівна підтримка в розвитку знань, рівні умови оцінки, надання послуг, здобуття навичок і здібностей» [5]. Вчений А. Ю. Слепухін відносив поняття академічної мобільності як форми освітньої інтернаціоналізації [6, с. 3–12].

З часу підписання Російською Федерацією Болонської декларації Урядом РФ та Міністерством освіти і науки була підготовлена відповідна законодавча база для ефективного здійснення міжнародної академічної співпраці та покращення академічної мобільності студентів та викладачів ВНЗ. Важливу роль у цьому процесі здійснювало безпосередньо Міністерство освіти і науки Росії. У 2003–2005 роках було прийнято ряд наказів та постанов Міністерства, зокрема: «Про створення нової групи із здійснення Болонських принципів в Росії», метою якої була

активізація і координація робіт по входженню російської системи вищої освіти до європейського освітнього простору з такими європейськими структурами як Рада Європи, ЮНЕСКО та ін. [7]. «Про співробітництво з іноземними країнами в галузі освіти» [8]. «Про організацію та проведення міжнародних порівняльних досліджень якості загальної освіти в 2002–2004 роках» [9]. «Про реалізацію положень Болонської декларації в системі вищої професійної освіти Російської Федерації» [10].

Однак деякі російські дослідники вважали, що розділи законодавства Росії з питань визнання, встановлення еквівалентності документів про освіту, по суті залишилися на позиціях минулого. А їх зміст не в повній мірі відповідав нормам міжнародного права, зафіксованим, зокрема в Лісабонській конвенції, до якої Росія офіційно приєдналася ще у 2000 році, та не відповідали вимогам Болонського процесу. Акцентувалася увага на тому, що російські ВНЗ не в повній мірі виконують свої функції, які стосувалися міжнародної співпраці в галузі освіти та науки, самостійного здійснення процедури прийому іноземних студентів, визнання їхніх документів про отримання вищої освіти та загальну пасивність окремих російських ВНЗ [11, с. 136–137].

Доцільно буде розглянути деякі конкретні приклади, пов'язані з розвитком академічної мобільності, запровадженням та реалізацією спільних освітніх програм, інтеграційних процесів та міжнародної співпраці окремих російських та європейських ВНЗ.

Московський державний університет ім. М. В. Ломоносова (МДУ) протягом багатьох років мав тісні зв'язки з цілим рядом європейських ВНЗ. В МДУ запроваджувалися та реалізовувалися спільні з європейськими партнерами навчальні програми. МДУ приймає участь у програмах академічної мобільності ERANET-MUNDUS, ERANET-PLUS, IAMONET RU та співпрацює з багатьма провідними європейськими університетами. Також в МДУ функціонує спільна програма міжнародного стажування «Михайло Ломоносов» під керівництвом міністерства освіти і науки РФ та програма німецької служби академічної мобільності DAAD. За допомогою цих програм російські студенти, аспіранти та вчені мають можливість пройти стажування в університетах та наукових центрах Німеччини з метою підготовки дисертацій та наукових проектів. Дані програми є стипендіальними і надаються на конкурсній основі [12].

На офіційному Інтернет-сайті Московського Авіаційного Інституту (МАІ) було створено спеціальний інформаційний портал «Академічна мобільність», на якому розміщена детальна інформація та пояснення що собою являє «академічна мобільність», які існують програми її реалізації, які вигоди мають ВНЗ, студенти та викладачі від міжнародної співпраці у галузі вищої освіти та науки, а також основні проблеми, які перешкоджають ефективному здійсненню академічної мобільності. В МАІ діють міжнародні програми академічної мобільності та обміну. Міжнародна програма IAESTE дає додаткові можливості вивчення іноземної мови під час стажування саме для науковців і студентів технічних спеціальностей. Студенти, аспіранти та викладачі МАІ регулярно беруть участь у міжнародних програмах академічної мобільності та проходять стажування за кордоном, переважно в європейських ВНЗ.

Загалом в МАІ можна нарахувати близько 60 ВНЗ-партнерів з усього світу. Студенти МАІ отримують «додаток до диплома» міжнародного зразка, що дає можливість отримати робоче місце за кордоном. Але такий «додаток» не є безкоштовним. Він видається за бажанням студента-випускника при наявності відповідних документів про проходження навчання чи стажування за кордоном і коштує 3000 рублів. Також в МАІ функціонує Інтернаціональний студентський культурний центр, заснований у 2007 році. Його головна мета — допомога в адаптації іноземним студентам, залучення їх до активної культурної діяльності та суспільного життя [13].

Досить репрезентативним є офіційний Інтернет-сайт Північно-Східного федерального університету імені М. К. Амосова (ПСФУ). В розділі «Академічна мобільність для студентів і викладачів ПСФУ» міститься детальна інформація про умови та можливості академічних обмінів, навчальних програм за кордоном, які реалізуються на конкурсній основі. В ПСФУ реалізуються близько десяти програм академічної мобільності.

Досить популярним в ПСФУ є стипендіальна програма академічної мобільності ERASMUS MUNDUS IAMONET, що являє собою консорціум європейських та російських університетів. Партнерами ПСФУ в цьому проекті є 11 російських та 8 європейських університетів, зокрема: Університет Хоенхайм, Німеччина; Університет Тюбінген, Німеччина; Університет природних ресурсів та природничих наук, Австрія; Чеський університет природничих наук; Університет Удіне, Італія; Варшавський університет природничих наук, Польща; Шведський університет сільськогосподарських наук; Університет Вагенінген, Нідерланди. Консорціум європейських і російських ВНЗ за участю ПСФУ виграв конкурс заявок на участь в проекті академічної мобільності AURORA — Towards Modern and Innovative Higher Education («АУРОРА — на шляху до сучасної та інноваційної вищої освіти»). Даний проект, до якого входять 20 європейських і російських ВНЗ, пропонує програму академічної мобільності для студентів, аспірантів, викладачів та працівників університету. Координатором проекту є Університет Турку (Фінляндія) і фінансується програмою ERASMUS. Учасників проекту серед них можна виокремити: Берлінський університет ім. Гумбольдта (Німеччина); Масариков університет в м. Брно (Чехія); Болонський університет (Італія); Університет Деусто (Іспанія); Університет Гронінгена (Нідерланди); Латвійський університет (Латвія); Левенський католицький університет (Бельгія); Тартуський університет (Естонія); Університет Турку (Фінляндія); Варшавський університет (Польща) [14].

Що стосується так званої внутрішньої академічної мобільності то вона базувалася на договірній основі власне між російськими ВНЗ. Яскравим прикладом академічного обміну та наукової співпраці між російськими університетами можна назвати співробітництво між МДУ ім. М. В. Ломоносова та Санкт-Петербурзьким державним університетом. Ці два ВНЗ, маючи особливий статус, мали і особливі взаємозв'язки. В 2009 році ректори вищезгаданих ВНЗ підписали «Угоду про стратегічне партнерство». В ньому визначалися основні напрямки та форми спільної діяльності. Одним із завдань була реалізація правил Болонського процесу на прикладі двох передових російських ВНЗ. В документі йшлося зокрема і про покращення академічної мобільності — можливість для студентів, аспірантів, молодих вчених продовжувати освіту та переймати досвід шляхом участі в спільних науково-дослідницьких програмах [15].

У Томському Політехнічному університеті (ТПУ) відбувалось не тільки безпосереднє навчання іноземних студентів, а і були відкриті свої представництва — в Німеччині, Франції, Чехії, на Кіпрі. Також в ТПУ функціонують спільні з зарубіжними партнерами магістерські навчальні програми, які дають можливість отримати диплом університету-партнера. Розроблена програма академічної мобільності передбачала освоєння студентами частини освітніх програм в закордонному ВНЗ протягом визначеного періоду часу на основі індивідуального навчального плану. Така програма могла бути орієнтованою як на вивчення окремих дисциплін в університеті-партнері, так і на виконання навчально-дослідницьких проектів, проходження практик і стажувань. В ТПУ розроблявся та реалізувався широкий спектр програм академічної мобільності: академічні обміни, а також спільні освітні програми, які передбачали отримання студентами дипломів двох університетів, освітні програми міжнародних консорціумів (TIME, Erasmus), мовні стажування, тематичні школи.

Як правило, реалізація міжнародних програм базувалася на двосторонніх договорах між університетами. В ТПУ діє більше 70 договорів про реалізацію програм

академічної мобільності з ВНЗ із 25 країн. З 2009 року планування та реалізація програм академічної мобільності здійснювалося за пріоритетними напрямками розвитку ТПУ як Національного дослідницького університету на 2009–2018 роки. Щорічно понад 300 студентів ТПУ приймають участь в програмах міжнародної академічної мобільності та близько 100 іноземних студентів проходять навчання в ТПУ в рамках університетських угод [16].

Важливим інструментом підвищення академічної мобільності була система залікових одиниць типу ECTS. Починаючи з 2004 року кількість російських ВНЗ та їх філіалів, які використовували систему залікових одиниць постійно збільшувалася. У 2007/2008 навчальних роках вже 370 ВНЗ використовували кредитну систему, з них 159 — державних та 211 — недержавних, за 2747 освітніми програмами. Інший важливий інструмент розвитку академічної мобільності це є Європейський додаток до диплома. У 2007/2008 навчальних роках лише 99 державних і 28 недержавних ВНЗ видали своїм випускникам такий Європейський додаток до диплома. Тому питання академічного обміну та взаємного визнання документів про здобуття вищої освіти на етапі реформування російської освітньої системи залишається досить болючим та проблематичним, що головним чином пов'язано із фінансовою ситуацією в сфері вищої освіти, порівняно низьким відсотком вищих навчальних закладів, які реалізують конкретні програми академічного обміну, слабкий рівень володіння російськими студентами іноземними мовами [17, с. 191–195].

Висновки. Академічна мобільність — це важлива складова у процесі формування єдиного європейського освітнього простору, яка відповідає вимогам часу та тенденціям глобалізаційних та інтеграційних процесів у світі. Російська Федерація є учасником Болонського процесу і як інші країни-учасниці безперечно була зацікавлена у поглибленні співпраці та максимальній інтеграції до європейського освітнього простору. У середині 2000-х років урядом Російської Федерації та міністерством освіти і науки була підготовлена відповідна законодавча база, що дозволило покращити академічну мобільність у сфері вищої освіти: все це відбувалося в процесі загальної модернізації російської освітньої системи. Однак багато законодавчих проєктів та постанов не реалізуються в достатній мірі або взагалі носять декларативний характер, що є перешкодою для повноцінного функціонування в Росії програм академічного обміну та взаємного визнання документів про вищу освіту в Європі. Тому, по суті, міжнародні домовленості щодо взаємного визнання документів про отримання вищої освіти та питань академічного обміну (навчання, стажування, роботи) в європейських ВНЗ, здійснювалися на рівні керівництва вищих навчальних закладів, а відповідальними за академічні обміни і міжнародні зв'язки були університетські структури, на рівні яких і відбувалося підписання двосторонніх угод між університетами.

Слід додати водночас до вищевикладеного, що процеси інтеграції та академічної мобільності в самій Росії, в середовищі вищих навчальних закладів сприймалися і продовжують сприйматися вельми неоднозначно. Деякі вищі навчальні заклади, такі як наприклад МДУ імені М. В. Ломоносова, СПбДУ, РУДН, НДУ-ВШЕ, Томський політехнічний університет, Північно-Східний федеральний університет імені М. К. Аммосова, Московський Авіаційний Інститут, одразу активно включилися в цей процес, оскільки мали і достатній рівень фінансування з боку держави так і традиційні зв'язки з багатьма європейськими вищими навчальними закладами протягом багатьох років. Саме в цих ВНЗ реалізувалося і реалізується багато, спільних з європейськими ВНЗ програм академічного обміну, а також різноманітних грантів та стипендіальних програм, що давало можливість студентам та викладачам протягом деякого часу (місяць, семестр, рік) навчатися та працювати за кордоном. Інша точка зору ґрунтується на консерватизмі російської освітньої системи і висловлює побоювання деяких російських вчених та експертів з приводу того, що процес академічної мобільності лише призведе до того,

що кращі продуктивні наукові кадри будуть залишати Росію та емігрувати за кордон, зокрема до Європи та США, де фінансування освітньої сфери є значно вищим ніж в Росії, тобто мова йде про так званий процес «відтоку мізків».

ЛІТЕРАТУРА

1. Бринев Н. С., Чуянов Р. А. Академическая мобильность студентов как фактор развития процесса интернационализации образования [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.prof.msu.ru/publ/omsk2/o60.htm>
2. Козырин А. Н. Формирование академической мобильности в России: развитие организационно-правовых основ. Федеральное государственное бюджетное учреждение «Федеральный центр образовательного законодательства» [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.lexed.ru/pravo/theory/ezegod6/?6.html>
3. Лукичев Г. А. Динамика Болонского процесса // Высшее образование сегодня. — 2002. — № 3. — С. 32–39.
4. Основные тенденции развития высшего образования: глобальные и Болонские измерения / Под науч. ред. д-ра пед. наук, проф. В. И. Байденко. — М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов МИСиС, 2010. — 352 с.
5. Барблан А. Академическое сотрудничество и свобода передвижения в Европе: что было и что будет // Высшее образование в Европе. — 2002. — № 1, 2 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.logosbook.ru/educational_book/archive.html
6. Слепухин А. Ю. Высшая школа в условиях интернационализации // Высшее образование в России. — 2004. — № 6. — С. 3–12.
7. О создании новой группы по осуществлению Болонских принципов в России: Приказ Министерства образования и науки РФ от 25 октября 2004 г. № 100 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.edu.ru/db-mon/mo/Data/d_04/m100.html
8. О сотрудничестве с зарубежными странами в области образования: Приказ Министерства образования и науки РФ от 10.12.2003., № 4568. // Бюллетень Министерства образования РФ. Высшее и среднее профессиональное образование. — 2004. — № 1. — С. 3–4.
9. Об организации и проведении международных сравнительных исследований качества общего образования в 2002–2004 годах: Приказ Министерства образования РФ и Российской Академии образования от 22 ноября 2002 г. № 4089/25 [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.edu.ru/db-mon/mo/data/d_02/4089.html
10. О реализации положений Болонской декларации в системе высшего профессионального образования Российской Федерации: Приказ Министерства образования и науки Российской Федерации № 40 от 15 февраля 2005 года [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.apu.fsin.su/territory/Apu/declaration/2/rosina_VI.pdf
11. «Мягкий путь» вхождения российских вузов в Болонский процесс / Гл. ред. Мельвил А. Ю. — М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2005. — 352 с.
12. Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова. Раздел международное сотрудничество [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.msu.ru/int/stazh.html>
13. Московский Авиационный Институт (Национальный исследовательский университет). Международный отдел. Академическая мобильность. Официальный интернет-сайт Московского Авиационного Института [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.mai.ru/unit/ums/mobility/>
14. Северо-Восточный федеральный университет имени М. К. Аммосова. Академическая мобильность для студентов и преподавателей СВФУ. Официальный интернет-сайт СВФУ [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.s-vfu.ru/universitet/rukovodstvo-i-struktura/strukturnye-drazdeleniya/ums/programs-of-academic-mobility-for-students-of-nefu/>
15. Соглашение о стратегическом партнерстве между Московским государственным университетом имени М. В. Ломоносова и Санкт-Петербургским государственным университетом, 2009. Официальный сайт Санкт-Петербургского государственного университета [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://spbu.ru/about/spbgu-mgu>
16. Томский политехнический университет. Раздел Международное сотрудничество. Академическая мобильность. Официальный интернет-сайт Томского Политехнического университета [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://tpu.ru/international/int-projects/academic-mobility/>

17. Интернационализация высшего образования: тенденции, стратегии, сценарии будущего / М. Л. Агранович [и др.]; Национальный фонд подготовки кадров. — М.: Логос, 2010. — С. 191–195. — 280 с.

REFERENCES

1. Brynev, N. S., & Chuianov, R. A. *Academic mobility of students as a factor of development of the process of internalization of education*. Retrieved from <http://www.prof.msu.ru/publ/omsk2/o60.htm> (in Rus.).
2. Kozyrin, A. N. *Formation of academic mobility in Russia: development of organizational and legislation foundations*. Federal state budget agency «Federal center of educational - legislation». Retrieved from <http://www.lexed.ru/pravo/theory/ezegod6/?6.html> (in Rus.).
3. Lukichiov, G. A. (2002). Dynamics of Bologna process. *Vysshee obrazovanie segodnia (igher Education Today)*, 3, 32-39 (in Rus.).
4. Baidenko, V. I. (Ed.). (2010). *Main tendencies of development of higher education: global and Bologna dimensions*. Moscow: Research Center for Problems of Quality in Specialists' Training of the Moscow State Institute of Steel and Alloys of the Ministry of Education of the Russian Federation (in Rus.).
5. Barblan, A. (2002). Academic cooperation and a freedom of movement in Europe: What was and what will be. *Vysshee obrazovanie v Evrope (Higher Education in Europe)*, 1,2. Retrieved from http://www.logosbook.ru/educational_book/archive.html (in Rus.).
6. Slepudin, A. Yu. (2004). Higher school under conditions of internationalization. *Vysshee obrazovanie v Rossii (Higher Education in Russia)*, 6, 3–12 (in Rus.).
7. Order of the Ministry of Education and Science of the Russian Federation «About creation a new group on realization of Bologna principles in Russia» from October 25, 2004. Retrieved from http://www.edu.ru/db-mon/mo/Data/d_04/m100.html (in Rus.).
8. Order of the Ministry of Education and Science of the Russian Federation «About cooperation with foreign countries in the sphere of education» from 10.12.2003., N 4568. (2004). *Biulleten Ministerstva obrazovaniia RF. Vysshee i srednee professionalnoe obrazovanie (Bulletin of the Ministry of Education of the RF. Higher and Secondary Vocational Education)*, 1, 3–4 (in Rus.).
9. Order of the Ministry of Education of the Russian Federation and Russian Academy of Education «About organization and realization of international comparative research of the quality of common education during 2002–2004 years» from November 22, 2002, N 4089/25. Retrieved from http://www.edu.ru/db-mon/mo/data/d_02/4089.html (in Rus.).
10. Order of the Ministry of Education and Science of the Russian Federation «About realization of the clauses of Bologna declaration in the system of higher vocational education of the Russian Federation» from February 15, 2005, N 40. Retrieved from http://www.apu.fsin.su/territory/Apu/declaration/2/rosina_VI.pdf (in Rus.).
11. Melvil, A. Yu. (Ed.). (2005). «Soft» way of entry of Russian higher educational institutions into the Bologna process. Moscow: OLMA-PRESS (in Rus.).
12. Lomonosov Moscow State University. *International cooperation*. Retrieved from <http://www.msu.ru/int/stazh.html> (in Rus.).
13. Moscow Aviation Institute (National Research University). *International Department. Academic mobility*. Official internet-site of Moscow Aviation Institute. Retrieved from <http://www.mai.ru/unit/ums/mobility/> (in Rus.).
14. North-Eastern Federal University named after M. K. Ammosov. *Academic mobility for students and lecturers of NEFU*. Official internet-site NEFU. Retrieved from <http://www.svf.ru/universitet/rukovodstvo-i-struktura/strukturnye-drazdeleniya/ums/programs-of-academic-mobility-for-students-of-nefu/> (in Rus.).
15. *Agreement about strategic partnership between Lomonosov Moscow State University and Saint-Petersburg State University*. (2009). Official site of Saint-Petersburg State University. Retrieved from <http://spbu.ru/about/spbgu-mgu> (in Rus.).
16. Tomsk Polytechnic University. *International Cooperation. Academic mobility*. Official internet-site of Tomsk Polytechnic University. Retrieved from <http://tpu.ru/international/int-projects/academic-mobility/> (in Rus.).
17. Agranovich, M. L., and others (Eds.). (2010). *Internalization Of higher education: tendencies, strategies, scenarios of the future*. National Personnel Training Fund. Moscow: Logos (in Rus.).